947.925 + 949.502

ԴՈՒՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ, ԹԻՒ 14

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՐԿ. ՏԷՐ - ՄԿՐՏՉԵԱՆ
ՏՈՔԹ. ՓԻԼԻՍՈՓ.

9(47.925)14
S-37

ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՔ

ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԵՒ

ՄԵՐՁԱՒՈՐ ՀԵՐՁՈՒԱԾԱՅԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
Տօքթ. ԱՐՏԱՇԷՍ ԱԲԵՂԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
1938

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻՆ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ

ԳԷՈՐԳ Դ.Ի

ԿԸ ՁՕՆԷ ՀԵՂԻՆԱԿԸ՝ ԵՐԱԽՏԱՊԱՐՏ

ՍԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ներկայ աշխատութիւնը յօրինելու համար առաջին անգամ առիթ ներկայացաւ ինծի Հալէի համալսարանին եկեղեցական պատմութեան Հրահանգարանին* մէջ, ղեկավարութեամբ պարոն փրոֆեսոր Լոոֆսի: Մեր հետազօտական աշխատութեանց հիմ կը ծառայէր այն ատեն Կիզըլէրի (Gieseler) Եկեղեցական Պատմութիւնը (Միջին Դար): Ես հրահանգ ստացած էի՝ շարադրութիւն մը գրելու Պաւղիկեանց մասին: Նիւթին գլխաւոր աղբիւրներուն շուրջը կատարած իմ առաջին զբաղումներէս իսկ պարզուեցաւ ինծի համար թէ անկարելի է որ խնդիրը իրականին մէջ այնպէս մը ներկայանայ ինչպէս որ ընդունուած է ցարդ: Այս պարագան զիս մղեց աւելի ու աւելի խոր թափանցելու աղբիւրներուն մէջ եւ միեւնոյն ժամանակ առիթ հանդիպացաւ ինծի՝ նիւթին հայող Հայ մատենագրութիւնը եւս աչքէ անցնելու: Այդ ճանապարհով ձեռք բերուած արդիւնքն է ահա զոր այժմ կը համարձակիմ հմուտ անձանց դատաստանին ներկայացնել:

---

* Հրահանգարան (Seminar) կը կոչուին Գերմանիոյ համալսարաններուն տեսական գիտութեանց յատուկ գործնական աշխատանքները, ուր բարձր կարգերու ուսանողներ գրաւոր ու բանաւոր հետազօտութեանց կը վարժուին՝ ուսուցչապետներուն ղեկավարութեան տակ:

ԹՐԳՄ.

Ես ջանացած եմ հնարաւորութեան սահմաններուն անցնիլս չթողուլ ոեւէ աշխատութիւն որ մեր ժամանակները գրուած է առհասարակ Պաւղիկեանց մասին, մանաւանդ Գերմաներէն լեզուով: Եւ շուտով այն համոզումը կազմած եմ թէ Էնկելհարտի (Engelhardt) հետազօտութենէն (Neues Kritisches Journal 1827) եւ Կիզըլէրի ուսումնասիրութենէն (Theol. Studien und Kritiken 1829 ետք, ոեւ է էական յառաջադիմութիւն չէ կատարուած այդ մարզին մէջ, եւ թէ Կիզըլէրի ուսումնասիրութեանց արդիւնքները շարունակ կը կրկնուին ուրիշ գրուածքներու մէջ: Այդ պատճառով եւ պէտք չեմ տեսած այս վերջիններս ալ մօտէն նկատողութեան առնելու, երբ ատոր համար ի հարկէ մասնաւոր պատճառ մը չէ ներկայացած: Այլապէս, գոհացած եմ միշտ Կիզըլէրի աշխատութիւնը միայն մատնացոյց ընելով:

Ինչ կը վերաբերի բուն իսկ աղբիւրներուն, յոյն մատենագրութեան մէջ ես գոհացած եմ այն ամէնը միայն նկատի ունենալով ուր Պաւղիկեանց անունը գործածուած գտած եմ, թէեւ համոզուած եմ որ խնդիրը պատմականօրէն անթերի ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է շատ աւելի առաջ երթալ ու նկատողութեան առնել այն բոլոր երեւոյթները եւս որ այս կամ այն կերպ աղերս ունին Պաւղիկեանց հետ: Բայց ինչ որ անկարող եմ եղած ընել ես այդ մարզին մէջ՝ հետազօտութեան նիւթին վերաբերեալ գրական արտադրութեանց անսովոր բազմութեան եւ յոյն լեզուին ու մատենագրութեան մասին իմ ունեցած նուազ ծանօթութեանս պատճառով, այդ ամէնը փորձած եմ կատարել օգնութեամբը հայ մատենագրութեան: Այս վերջինս բնականաբար շատ աւելի մօտ է ինծի, եւ ասկից ալ քիչ-շատ նորութիւններ յայտնաբերելու աւելի յարմարութիւններ ունէի ես:

Այս մարզին մէջ, եւրոպական աշխարհին ցարդ անմիջականօրէն մատչելի էր Հայոց Կաթողիկոս Յովհաննէս Օձնեցւոյն մէկ աշխատութեան լատիներէն թարգմանութիւնը միայն՝ "Contra Paulicianos" (Ozniensis, Opera — ed. Aucher, Վենետիկ 1834)։ Այս գրուածքէն ալ քաղուածքներ կ'ընեն սովորաբար եւրոպացի հեղինակները, առանց սակայն ճշդօրէն օգտագործելու զայն։ Վասնզի, այն ամենը ինչ Օձնեցին կը ներկայացնէ իր յիշեալ գրուածքին մէջ, այդ ամենը չի՛ յարմարիր այն պատկերին զոր անոնք կազմած են Պաւղիկեանց մասին՝ Փոտ պատրիարքին եւ Պետրոս Սիկիլիացւոյն (Սիկուլոսի) աւանդած տեղեկութիւնները հիմ ունենալով իրենց համար։ Այսպէս օրինակ՝ Տէօլինկեր (Döllinger) իր «Նպաստներ Միջին դարուն աղանդներու պատմութեան» աշխատութեան մէջ մէկ յատուկ գլուխ նուիրած է «Հայ Պաւղիկեանց», Օձնեցւոյն տեղեկութիւնները այդտեղ ներկայացնելու ցանկութեամբ։ Այդ պատճառով ալ, ես ինծի առաջադրած եմ նախ եւ առաջ այն խնդիրը պարզել թէ ո՛վ եղած են իսկապէս այդ Պաւղիկեանք, եւ թէ ի՛նչ ընդհանուր բան կայ անոնց եւ իրենց յոյն անուանակիցներուն միջեւ։ Եւ ես իմ աշխատանքներուս ընթացքին գտած եմ Մեսալեանականութեան հետքերը։ Այդ ուղղութեամբ ալ պրպտումներ կատարած եմ հայ մատենագրութեան մէջ, ո՛ր չափով որ այդ մասին գիրքեր եղած են ձեռքիս տակ։ (Պերլինի Արքայական Մատենադարանին մէջ ես գտայ քննութեան առարկայ գրքէն բոլոր տպագիր գործերը, այլ եւ մէկ քանի հետաքրքրական գրչագիրներ։ Նոյն այս նիւթին վերաբերեալ աւելի մեծ թիւով ձեռագիրներ կը մնան սակայն չօգտագործուած տակաւին, այլ եւ այլ մատենադարաններու մէջ։ Յուսալ պէտք է ուրեմն որ ապագային նորանոր ու առատ նիւ-

բեր կարելի պիտի ըլլայ յայտնաբերել այդ ուղղութեամբ): Այդտեղ, հայ մատենագրութեան մարզին մէջ, ես արդէն չեմ գոհացած այն անձերը միայն պրպտելով ուր Պաւղիկեանց անունը կը յիշատակուի սոսկ: Այլ եւ նկատի առած եմ այն բոլորը ինչ որ այս կամ այն չափով խնդրի լուսաբանութեանը կը նպաստէ: Բայց որովհետեւ այդտեղ մենք գործ ունինք ընդհանրապէս շատ քիչ ծանօթ գետնի մը հետ, այդ պատճառով ալ կարեւոր համարած եմ՝ երբեմնապէս աւելի լայն չափերով նկատողութեան առնել Հայոց Պատմութիւնը: Նպատակս եղած է՝ այդ ձեւով ամբողջական կապակցութեան մը մէջ ներկայացնել հերձուածային շարժումները: Թերեւս իմ կռահումներս եւ տեսութիւններս վիճական են շատ մը տեղեր եւ կամ այս ու այն խնդիրը թերի է լուսաբանուած իմ կողմէս. գուցէ եւ աւելորդ բաներ սպըրդած ըլլան շարադրութեանս մէջ: Այդ պարագային, պիտի խնդրէի ներողամիտ ըլլալ՝ նկատի ունենալով քննութեան առարկայ խնդրին դժուարութիւնը եւ իմ անձնական անփորձութիւնս: Ես լաւ համարած եմ՝ սպասուածէն փոքր ինչ աւելին տալ, որպէսզի կարող ու հմուտ անձեր բաւականաչափ նիւթ ունենան ձեռքի տակ ու ջանան հասնիլ այն նպատակին զոր ես առաջադրած եմ ինծի:

Օձնեցւոյն Պաւղիկեաններէն զատ՝ հայ աղանդներէն ցարդ ծանօթ էին նաեւ Թոնդրակեցւոց ու Արեւորդեաց անունները: Ասոնք սովորաբար կը դիտուին որպէս մի եւ նոյն աղանդը (բայց անհիմն կերպով, ինչպէս որ պիտի տեսնենք): Երկու հետազօտողներ որ մօտէն խօսած են Թոնդրակեցւոց մասին, Վինտիշման («Տեղեկութիւններ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութենէն» ի Theol. Quartalschrift, Tübingen 1836) եւ Տօյլինկեր (իր վերոյիշեալ «Նը-

պատմեր» աշխատութեան մէջ), իրենց նիւթը քաղած են երկրո՛րդ ձեռքէ մը: Առաջինը օգտուած է Չամչեանի Հայոց Պատմութենէն (Հտ. Բ. էջ 884 = Գիրք Թ. Գլ. 34), իսկ երկրորդը աչքի առջեւ ունեցած է նոյն այդ աշխատութեան համապատասխան հատուածին թարգմանութիւնը միայն: Որչափ ալ սակայն գնահատանքի արժանի համարուի Չամչեանի գործը եւ որչափ ալ հեղինակը սուր դիտողութիւններ կատարած ըլլայ այս խնդրին մէջ (զորս դժբախտաբար ո՛չ ամբողջովին պատշաճ կերպով մը օգտագործած են իր վերոյիշեալ յաջորդները), բայց չէ՞ որ ԺԸ. դարուն վերջերը գրած է ան իր աշխատութիւնը: Որով՝ իրեն ծանօթ չէին բոլոր աղբիւրները: Յամենայն դէպս, ան իր պատմութեան մէջ առաջ չէ բերած եւ բոլոր այն աղբիւրները որ ծանօթ են եղած իրեն: Ահա այդ պատճառով ալ, ես ջանք թափած եմ այդ խնդրոյն մէջ, ինչպէս եւ առհասարակ, անմիջական աղբիւրները (որոնցմէ մէկ քանին առհասարակ առաջին անգամ լոյս կը տեսնեն այստեղ) հնարաւորութեան չափ ստոյգ թարգմանութեամբ մը ներկայացնելու: Պարզութեան համար՝ առանձին հատակտորները հիւսած եմ աշխատութեանս ընթացքին:

Պիտի փափաքէի որ հետեւեալ երկու հայեցակէտներու ուշադրութեան առնուէին: Առաջինը՝ այստեղ քըննութեան ենթարկուած աղանդները իմ կարծիքովս մեծ մասով ծնունդ են այն հակառակութեան որ սնուցուած է հանդէպ յոյն օրթոտոքս եկեղեցւոյն ծիսական զարգացման: Երկրորդ՝ Արեւելքի հեթանոսութեան մէջ իր արմատները ունեցող Մեսալեանականութիւնն է այն թըրխմորը որ կերպաւորած է զանոնք: Կը կարծեմ նաեւ թէ Սլաւ ժողովուրդներուն պատմութիւնը, մանաւորապէս այս վերջին կէսին մէջ, շատ մը բաներ պարզել պի-

տի կարենար ու բոլորովին անսպասելի յայտնութիւններ ընէր: Ես կը գոհանամ այդ պարագան յիշատակելով միայն: Նոյն այս կապակցութեամբ, ուշադրութիւն կը հրաւիրեմ այն բանին վրայ եւս թէ յիրաւի ո՛րչափ կարեւոր է՝ յիշեալ աղանդներուն պատմութեան շուրջը այդ հայեցակէտով նորանոր հետազօտութիւններ կատարել եւրոպական գետնին վրայ:

Թերեւս յաջող չէ իմ այս աշխատութիւնս այն ձեւով մը երեք հատուածի բաժնելը՝ որով յոյն Պաւղիկեանց պատմութիւնը մեծապէս կը զատուի աղբիւրներուն քննութենէն: Եւ սակայն, այլ կերպ ընել կարելի չէր քանի որ շատ մը տեսակէտներով ես ուզած եմ որ հայ աղանդներուն նկարագրութիւնը ի սպաս դրուի այստեղ արծարծուող մութ կէտերուն լուսաբանութեան: Ինծի համար գլխաւորը այն է որ այն համոզումը կազմել տամ ընթերցողին թէ այս ճանապարհով հնարաւո՞ր է իսկապէս պատմական պատկեր մը ձեռք բերել եւ զայն մինչեւ այժմ եղածովը փոխարինել: Եւ երբ իմ այս ուսումնասիրութիւնս նպաստել կարենայ այդ բանին, ընել է թէ ան հասած է իր նպատակին, անկախ այն բանէն՝ իմ գծած պատկերը ճշգրի՞տ է թէ ոչ:

Ի վերջոյ, պարտք ունիմ սրտագին շնորհակալութիւնս յայտնելու իմ մեծայարգ ուսուցիչ պարոն Փրոֆ. Տոքթ. Լոոֆսի: Ան ոչ միայն իր անձնական թելադրանքներով ու խորհուրդներով աջակից եղած է ինծի, այլ եւ Դաւանանքներու ու Եկեղեցւոյ Պատմութեան իր դասախօսութիւններովը թանկագին առաջնորդ մը հանդիսացած է ինծի համար: Նոյնպիսի շնորհակալութիւն կ'ուզեմ յայտնել նաեւ պարոն Փրոֆ. Տոքթ. Հառնաքի, ինչպէս եւ իմ միւս՝ Լայփցիկի, Հալէի ու Պերլինի համալսարաններուն մեծայարգ ուսուցիչներուս, իրենց կերպ-

կերպ թելադրանքներուն համար: Շնորհակալութիւններ նաեւ իմ այն բոլոր սիրելի բարեկամներուս որոնք չզլացան իրենց սիրալիր աջակցութիւնը բերել, տպագրութեան համար պատրաստ կացուցանելու իմ թերի գերմաներէնս: Այդ ամենէն վերջ, այնու ամենայնիւ աշխատութեանս մէջ սպրդած թերութիւններուն համար պիտի խնդրեմ ներողամիտ ըլլալ արտասահմանցի հեղինակին հանդէպ:

Լայփցիկ
31 Մարտ 1893

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՐԻ.

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Ես, Կարապետ Տէր-Մկրտչեան, ծնած եմ 17/29 Մարտ 1866 թ. հին հայ գաւառներուն բնաշխարհ Գողթն գաւառին Ցղնա աւանը որ ներկայիս Կովկասի Երեւան նահանգին կը պատկանի։ Իբր այդպիսին՝ ես ռուսահպատակ մըն եմ։ Հայրս կը կոչուի Մարտիրոս Տէր-Մկրտչեան եւ վաճառական է Նուխի։ Մօրս անունն է Հախխամէ, ծնեալ Աստմեան։ Մկրտութեամբ ես ընդունուած եմ Հայ Առաքելական Եկեղեցին։ Մանկութեանս յաճախած եմ ծննդավայրիս ծխական վարժարանը, 12 տարեկան հասակիս մտած եմ Զաքաթալա քաղաքին ռուսական գաւառային դպրոցը եւ դաստիարակութիւնս առած հոն, իմ մօրեղբայր Աստմեան աւագ քահանային տունը։ Երկրորդ տարուան վերջը սակայն, ես փոխուեցայ տեղւոյն հայ ծխական վարժարանը ու վերջէն քննութեամբ աւարտեցի դպրոցին հինգամեայ դասընթացը։ Ապա, ի հետեւումն այնտեղի դպրոցական վարչութեան մէկ խնդիրքին, ընդունուեցայ Էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանը։ Հինգ տարի վերջ, աւարտեցի նախ դպրոցական բաժինը, ստանալով այնպիսի կրթութիւն մը որ մօտաւորապէս այստեղի (Գերմանիոյ) ռէալական (ոչ-դասական) վարժարաններուն տուածին կը համապատասխանէ։ Ապա մտայ ճեմարանական բաժինը, ուսանելու համար ի մասնաւորի աստուածաբանութիւն, մանկավարժու-

թիւն (հոգեբանութիւն և տրամաբանութիւն) և գրականութիւն։ Երեք տարի յետոյ, ձեռք բերի աւարտման վկայագիր։ Իմ յատուկ խնդրանքիս վրայ՝ ես ճեմարանին առաջին սանն ըլլալով անոր հիմնադրութենէն ի վեր — ընդունուեցայ Էջմիածնի միաբանութեան անդամ, հրամանաւն երջանկայիշատակ Մակար Կաթողիկոսին։ Նախապէս, մէկ տարի, զանազան պաշտօններ կատարեցի ճեմարանին մէջ, ապա սարկաւագ ձեռնադրուեցայ, Ներսէս (Խուդավերդեան) եպիսկոպոսին կողմէ։ Քիչ յետոյ, Կաթողիկոսի հրամանին վրայ, բախտ ունեցայ Գերմանիա ղրկուելու՝ ուսումս շարունակելու և ճեմարանին աստուածաբանութեան ուսուցչութեան համար նախապատրաստուելու առաջադրութեամբ։ 1889 թ. աշունքին, ուսանող արձանագրուեցայ Լայփցիկի համալսարանին մէջ։ Երեք կիսամեակ ուսայ այդտեղ և ապա՝ երկու կիսամեակ Պերլին և 1893 թ. զատիկէն ի վեր ալ, Թիւպինկէն կը գտնուիմ։ Ուսանողութեանս այդ տարիներուն, ես լսած եմ աստուածաբանական և փիլիսոփայական դասախօսութիւններ, հետեւեալ ուսուցչապետներուն քով, պարոնայք՝ D. D. Dr. Dr. Beyschlag, Brieger, Gregory, Guthe, Harnack, Haupt, Heym, Kaftan, Kautzsch, Kleinert, Loofs, Luthard, Aug. Müller, Paulsen Socin, Treitschke, Wundt, Zahn և ուրիշներ, որոնցմէ մէկ քանիին ես անձամբ ևս մօտիկնալու թոյլատրութիւնն ունեցայ։ Ի սրտէ շնորհապարտ եմ յիշեալ ամենուն այն բազմազան թելադրանքներուն և խորհուրդներուն համար զորս ստացած եմ իրենցմէ։ Այլ և խորապէս կը գիտակցիմ այն սէրը և գնահատանքը զորս անոնք ներշնչած են իմ մէջս, Գերման գիտութեան հանդէպ։ Անոնք միշտ ալ պիտի ըլլան ու մնան

ինծի համար լուսատու օրինակներ աննկուն աշխատասիրութեան և լրջամիտ ջանքերու՝ ձգտելու համար դէպի ճշմարտութիւն: Ես պիտի ջանամ, նոյնպիսի հաստատամտութեամբ և ազնիւ աշխատասիրութեամբ մը, հետամուտ ըլլալ ճշմարիտ գիտութեան իտէալին, այլ և այս երկրին մէջ ընդունածս արգասաւորել իմ հայրենի երկնակամարին տակ:

Ցարդ ես աշխատած եմ պարոնայք ուսուցչապետներ Հառնաքի, Հաուփթի, Գաուչի, Գլայնէրթի, Լոոֆսի և Փֆլայտերէրի հրահանգարաններուն (Սէմինար) մէջ:

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հոգ. Տ. Մակար Ս. Հայրապետ ամենայն Հայոց (1885–1891) վերջին ժամանակաց մեր Կաթուղիկոսներուն մէջ նա է, որուն անունը յաւէտ կապուած պիտի մնայ եկեղեցական բարձրագոյն կրթութեան գաղափարին հետ: Իր օրով էր որ Մայր-Աթոռոյ Գէորգեան ճեմարանի շրջանաւարտ սաներէն ոմանք, որոնց տարի մը աստուածաբանութեան ուսուցիչ էր եղած հոգ. Տ. Մաղաքիա եպիս. Օրմանեան, Հայրապետական տնօրէնութեամբ Եւրոպա ղրկուեցան, իրենց կրօնական եւ հայագիտական ուսումը կատարելագործելու համար Գերմանական Համալսարաններուն մէջ: Այդ խումբին մէջ թէ՛ կարգով եւ թէ՛ արժանիքով առաջինը եւ ամենէն խոստումնալիցը եղած էր Կարապետ Սարկաւագ. ներկայ ուսումնասիրութեանս հեղինակը, ապագայի անուանի Կարապետ Եպիսկոպոսը որ՝ իբրեւ հոգեւորական, իբրեւ ազգային եւ կրթական եւ գրական գործիչ, արդիւնալից կեանք մը ունեցաւ յետոյ, լիովին արդարացընելով Ս. Էջմիածնի մէջ շատ կանուխէն իր մասին տածուած յոյսերը (*):

(*) Այդ մեծարժէք եւ գիտուն հոգեւորականին յիշատակին յարգանքի տուրք մը ընծայած եւ նոյն ատեն հայ եկեղեցագիտական գրականութեան ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալու մտածումով «Դուրեան Մատենադարան»ի շարքին մէջ կը հրատարակենք իր այս անդրանիկ երկը, այս առթիւ շնորհակալութիւն եւս յայտնելով իր ճեմարանական աշակերտներէն Տօքթ. Արտ. Աբեղեանի, որուն կը պարտինք գործիս գերմաներէնէ հայերէնի թարգմանութիւնը:

Թէեւ իր կենսագրութեան առաջին մասը, իր իսկ գրչէն աւանդուած, դրուած է նախորդ էջերուն վրայ բայց իր կեանքն ու գործունէութիւնը ամբողջովին ծանօթացնելու համար ընթերցողներուն, ստորեւ կ'արտատպենք իր ուսումնակցին եւ մտերմին՝ Գեր. Տ. Գարեգին Արքեպս. Յովսէփեանի գրածը Էջմիածնի «Արարատ»ի 1915 տարւոյ Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր թիւին մէջ (849–856 էջք)՝ անոր մահուան առթիւ:

Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՇԱՄԱԽՈՒ ԹԵՄԻ)

Նոյեմբերի 19–ին, գիշերուայ ժամը 10–ին, Բագուի նաւթարդիւնաբերողների խորհրդի Սև քաղաքի հիւանդանոցում կնքեց իւր մահկանացուն Շամախու թեմի առաջնորդ Տ. Կարապետ եպիսկոպոս, մեր սակաւաթիւ միաբանութեան ականաւոր դէմքերից մէկը՝ իւր վարժապետական, հովուական և գիտական գործունէութեամբ և եռանդով: Երկար, դեռ շատ երկար տարիներ զգալի կը լինի նորա կորուստը մեր միաբանութեան մէջ. որովհետև մեծ պատրաստութիւն ու հմտութիւն ունէր, կաւելացնեմ նաև աշխատանքի ընդունակութիւնը, ընդհանուր և ազգային եկեղեցու աստուածաբանական գիտութիւնների մէջ: Նորա կորուստը ողբալի է նաև իբրև դասատուի և սրտացաւ հովուի, իբրև եռանդուն և անձնուէր գործչի եկեղեցական կեանքի փշոտ ասպարիզում: Դորանով պէտք է բացատրել նորա հօտի, աշակերտների, բանիմաց հասարակութեան և գիտութեան ներկայացուցիչների արտայայտած խորին վշտակցութիւնը բազմաթիւ հե-

ռագիրներով Ն. Սրբուեան անունով, ինչպէս և Կով-կասի և մայրաքաղաքի հայ և ռուս թերթերի և գի-տական պարբերականների կողմից։ Բաւական է յիշել հայագիտութեան մեծ վաստակաւոր ակադեմիկ Մառի բնորոշումը նորա մասին. «Հանգուցեալ արհու մա-հուամբ, ոչ միայն Հայոց, այլ և ընդհանրապէս հին քրիստոնէական եկեղեցու պատմութիւնը զրկւում է իւր տաղանդաւոր, արևմտեան Եւրոպայի աստուա-ծաբանական լաւագոյն դպրոց անցած, թէ հնագոյն և թէ նորագոյն ժամանակի քրիստոնէական եկեղեցու պատմութեան, մասնաւորապէս Հայ ազգային եկեղե-ցու հմտագոյն մի ուսումնասիրողից»։

Կարապետ եպիսկոպոսը ծնուել է 1866 թ. Գող-թընեաց գաւառի Ցղնա գիւղում։ Մանկական կրթու-թիւնն ստացել է իւր մօր խնամքի տակ, նախ հայրե-նի գիւղում և ապա Ջաքաթալայի գաւառական դըպ-րոցում։ Մայր Աթոռի Ճեմարանն է ընդունուել 1880 թ., և ուսումն յաջողութեամբ աւարտել այնտեղ 1888 թ.։ Այդ տարին ճեմարանում աստուածաբանական գիտութիւնների դասատու էր Տ. Մաղաքիա եպիսկո-պոս Օրմանեան, որ հրաւիրուած էր ժամանակի տես-չի՝ Արշակ Նահապետեանի (Նահապետ եպիսկոպոս) ջանքերով, որպէս գի հնարաւոր լինի հոգևոր անունը կրող այդ հաստատութեան մէջ հայ եկեղեցու պաշ-տօնեաներ պատրաստել։ Կարապետ Տ. Մկրտչեան և իւր դասընկերներից մի քանիսն արդէն խօսք էին տը-ւել Հայ եկեղեցու սպասաւորութեան լուծն իրենց վրայ առնել, բայց խօսքին նոցանից հաստատ մնաց միայն հանգուցեալը, երիտասարդ և անփորձ հասա-կում կրելով յուսահատութեան հասցնող զրկանքներ։ Նորա իղձն իրագործուեցաւ միայն 1889 թ., երբ հան-

դուցեալ Նահապետեանի և երկու ընկերների հետ ծունկ չոքեց Տիրոջ սեղանի առաջ իւր կեանքը Հայ եկեղեցու պայծառութեան նուիրելու: Ապա նոյն Նահապետեանի աշխատութեամբ հնարաւոր եղաւ համոզել Տ. Մակար կաթուղիկոսին՝ Կարապետ և Գէորգ Զարեքչեան սարկաւագներին Բամայենց եկեղեցու հաշուով Գերմանիա ուղարկելու, մէկը աստուածաբանական գիտութիւնների և միւսը երաժշտութեան մէջ կատարելագործուելու: Կարապետ սարկաւագը արտասահմանում մնաց մօտ 5 տարի, նախ փիլիսոփայական դոկտորի և ապա աստուածաբանութեան լիցենցիատի (մագիստրոսի) գիտական աստիճան ստանալով: Նորա շարադրութիւնը Պօղիկեանց մասին անմիջապէս գրաւեց գիտական աշխարհի ուշադրութիւնը ոչ միայն պրոֆ. Գելցերի և այլոց քննական գնահատութեան արժանանալով, այլ և առիթ տալով ուրիշ գիտնականների ևս նոյն խնդրով զբաղուելու:

Արտասահմանից նա վերադարձաւ 1894 թ., իսկ Սեպտ. 11-ին ճեմարանական հինգ սարկաւագների հետ ձեռնադրուեց աբեղայ, ճեմարանի հիմնադրի գերեզմանի վրայ իւր և ընկերների կողմից ուխտի սրտաուչ մի ճառ արտասանելով ապագայ գործունէութեան վերաբերութեամբ: Նոյն թուականին նա արդէն նշանակուած էր ճեմարանում աստուածաբանական գիտութիւնների դասատու և տեսչի օգնական: 1895 թ. նշանակուեց «Արարատ»-ի խմբագրութեան անդամ, ղեկավարելով յատկապէս կրօնական բաժինը, իսկ 1907 թ. ընդհատումներով, իբրև լիակոր խմբագիր՝ կրօնական և բանասիրական ընտիր յօդուածներով զարդարելով նորա էջերը: Վարդապետական աստիճան ստանում է նա 1895 թ. փետր. 25-ին, իսկ

1897 թ. լանջախաչ ի խրախոյս՝ այն անձնուէր ծառայութեան, որ երեք տարուայ ընթացքում ցոյց տուաւ իւր ստանձնած պաշտօններում։ 1899 թ. Տ. Մկրտիչ կաթուղիկոսից ստացաւ Նորա անձնական ծաղկեայ փիլոնը, նոյն տարին նշանակուելով նաև ճեմարանի տեսուչ՝ պ. Կ. Կոստանեանի հրաժարուելու պատճառով։ Նորա տեսչութիւնը երեք տարի տեւեց, բարոյական շինութեան հետ կանգնելով եղբարք Թումայեանների ծախքով յատուկ շէնք հիւանդանոցի համար։ Տեսչութիւնից հրաժարուելուց յետոյ՝ դարձեալ մի տարի շարունակեց իւր ուսուցչութիւնը ճեմարանում և ապա 1903 թ. նշանակուեց Երևանի փոխ-թեմակալ ամենադժուարին պայմաններում, երբ եկեղեցական կալուածների գրաւման պատճառով մեծ հոգածութեան առարկայ էր թեմական դպրանոցի պահպանութեան խնդիրը։ Նորա առաջնորդութեան ժամանակ սկսուեցաւ նաև հայ-թուրքական անմիտ ընդհարումները, որի պատճառով ցոյց տուեց երախտագիտութեան արժանի հովուական անձնուէր գործունէութիւն։ Նա դարձեալ մի տարի՝ 1905-6 թուին ճեմարանի ուսուցչութեան պաշտօն յանձն առաւ, բայց հետևեալ տարին ստիպուած էր ոչ միայն իւր ընկերների հետ հրաժարուել ճեմարանի ուսուցչութիւնից, այլ և Բագու գնալ որպէս գիմնազիայի ուսուցիչ, դժգոհ և հալածուած այն տխուր պայմաններից, որ ստեղծուած էր Նորա և ընկերների համար։ Այդտեղ Նա տպագրեց «Ազգային Եկեղեցի» վերնագրով գեղեցիկ տետրակը, որի մէջ իւր հայեացքն է բացատրում մայրենի եկեղեցու մասին։ Բարեբաղդաբար Բագւում երկար չմնաց, և 1907 թ. հոկտ. 30-ին Ատրպատականի առաջնորդ ընտրուեց, որ և վարեց մին-

չև 1912 թ. օգոստ. 26-ը: 1908 թ. Նա հրատարակեց իւր «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն», մասն Ա., և տարաբաղդաբար չկարողացաւ շարունակել առաջնորդական պաշտօնի բերմունքով: Եպիսկոպոսական աստիճան ստացաւ Տ. Տ. Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսից 1909 թ. հոկտ. 25-ին՝ հօտի խնդիրքի համաձայն: Նորա գործունէութիւնն Ատրպատականում կապուած էր մի շարք դժուարութիւնների հետ, այնտեղ ծագած յեղափոխութեան պատճառով, բայց իւր անձնուէր և խոհեմ գործունէութեամբ յաջողեցաւ ոչ միայն հօտն ազատել դժբաղդ պատահարներից, այլ և միջոց գըտաւ հոգևոր-քաղաքակրթական ձեռնարկութիւններ անել, որպիսին Կեդրոնական դպրոցի ապահովութեան և կարգաւորութեան խնդիրն էր:

Ապա Նա հրաժարուելով իւր պաշտօնից՝ մինչև 1914 թ. մնաց անպաշտօն՝ լաւագոյն կերպով շահագործելով իւր ժամանակը գիտութեան համար. 1912 թ. հրատարակեց իւր «Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը» տետրակը, իսկ 1913 թ. իւր մեծ աշխատութիւններից մէկը «Կնիք Հաւատոյ»ն: 1914 թ. Ն. Սրբութեան Տ. Տ. Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի կողմից Շամախու թեմի առաջնորդ նշանակուեց, բայց հազիւ լրացրած իւր պաշտօնում $1^1/_2$ տարին՝ հանգեաւ ի Տէր առոյգ և աշխատութեան լաւագոյն հասակում: Նորա կարճատև գործունէութիւնն իսկ այդ թեմում, բաւական եղաւ գրաւելու հօտի ուշադրութիւնն ու սէրը, որ այնքան անկեղծ կերպով արտայայտուեցաւ թաղման օրերին:

Կարապետ եպիսկոպոսի գործունէութեան աւելի կարևոր գիծը նորա գիտական աշխատութիւններն են կազմում: Առաջինն էր դոցանից Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche u. verwandte erscheinungen in

Armenien, որի մասին խօսք եղաւ վերև։ Սորա հետ կապ ունէր Die Thondrakier in unseren Tagen, 1895 թուին հրատարակուած Zeitschrift für Kirchengeschichte ամսագրի մէջ, օգտուելով «Փորձ»-ի մէջ հրատարակուած «Բանալի ճշմարտութեան» տետրակից։

Հայագիտական մանր, բայց կարեւոր յօդուածների մի մեծ շարք հրատարակել է նա «Արարատ»-ի մէջ։ 1893 թ., երբ նա Պոլսի վերայով հայրենիք էր վերադառնում, Անտոնեանց մատենադարանում ծանօթացաւ «Գիրք թղթոց» կոչուած ժողովածուի հետ, որտեղից արտագրած՝ Բաբգէն, Ներսէս և Կոմիտաս կաթուղիկոսների մի քանի թղթերը հրատարակեց կարկաւոր լուսաբանութիւններով, բոլորովին նոր լոյս սփռելով Հ. եկեղեցու Զ-Է դարերի պատմութեան վրայ։ Կարեւոր մի յիշատակարան էր նաև Երուսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթն ուղղուած Աղուանից Աբաս կաթուղիկոսին, դարձեալ նոյն ժամանակին վերաբերեալ։ Փոքր ինչ կասկածելի կարելի է համարել «Խոստովանութիւն» վերնագրով թուղթը, որ Օձնեցուն է վերագրում։ Այս թղթերը հրատարակուած են նաև առանձին տետրակներով։ «Արարատ»ի մէջ հրատարակեց նաև Գօշ Մխիթարի մի թուղթը և ուրիշ բազմաթիւ հատուածներ ընդհ. եկեղեցու հայրերի գրուածներից, ինչպէս Իրենիոսի, Գրիգոր սքանչելագործի, նախնեաց թարգմանութեամբ(*)։

Բայց նորա գիտական կարեւոր աշխատութիւններն սկսան հետզհետէ լոյս տեսնել 1907 թուից։ Այդ թուին նա հրատարակեց գերմաներէն թարգմանութեան հետ Հարնակի Texte u. Untersuchungen-ի շարքի մէջ Իրե-

(*) Արարատ 1896, 1898.

նիոսի «Ցոյցք առաքելական»-ը՝ Երուանդ Նախկին վարդապետի աշխատակցութեամբ(*)։ Գրուածքը մեծ չէ, բայց անգնահատելի արժէք ունի Բ. դարու քրիստոնէութեան դաւանաբանութեան համար։ Դորա բնագիրը կորած է միայն վերնագիրն է յայտնի Եւսեբիոս Կեսարացուց։ Հարնակը հրատարակութեան իւր կողմից աւելացրեց ծանօթութիւններ և լուսաբանութիւններ։ Այս ձեռագիրը, որ այժմ պահւում է Մ. Աթոռի մատենադարանում, գտել էր Երևանի կաթուղիկէ եկեղեցում. նոյն ձեռագրի մէջն էր և Երենիոսի «Ընդդէմ Հերձուածոց»(**) աշխատութեան չորրորդ և հինգերորդ գլուխների թարգմանութիւնը, որ 1910 թ. հրատարակեց Երուանդ վարդապետը նոյն շարքի մէջ։ Իրենիոսի գիւտը գիտական աշխարհի մէջ միանգամայն հաչակ ստեղծեց Կարապետ եպիսկոպոսի համար, վարկ տալով նորանոր աշխատութիւններին։ Պրոֆ. Սագարդան 1907 թ. ռուսերէն պարբերականի մը մէջ և ապա առանձին հրատարակեց Իրենիոսի ռուսերէն թարգմանութիւնը, 1908 թուին առանձին ևս հրատարակուեցաւ գերմաներէն թարգմանութիւնը, 1913 թ. Էրլանգենի համալսարանի Պրոֆ. Jordan-ը հրատարակեց Armenische Jrenaeusfragmente, 32 հատուածով, որոնցից եօթը դարձեալ Կարապետ եպիսկոպոսն էր հօգացել։

Մի ուրիշ կարևոր գիւտ արել էր Մ. Աթոռի մատենադարանում 1897 թ., Աղեքսանդրիայի պատրիարք Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութիւնը, որ միայն

(*) Des Heiligen Jrenaeus Schrift zum Erweise der apost. Verkündigung.

(**) Jrenaeus Cegen die Häretiker. Leipzig. 1910։

1908 թ. հրատարակել կարողացաւ, դարձեալ Երուանդ վարդապետի աշխատակցութեամբ և Սուքիաս արքեպիսկոպոսի ծախքով: Այդ հրատարակութիւնն ևս հայկականից զատ ընդհանրական եկեղեցու պատմութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունէր, որովհետև բնագիրը կորած է և հայերէն թարգմանութեամբ է միայն յայտնի դառնում գիտական աշխարհին: Այս աշխատութիւնն ևս առիթ եղաւ հայ բանասէրներին նորանոր ուսումնասիրութիւններ անելու:

Երրորդ կարևոր հրատարակութիւնը «Կնիք Հաւատոյ»ն էր, որ գտել էր 1911 թուին Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքում: «Կնիք Հաւատոյ»ն եկեղեցական հայրերի գրուածներից վերցրած վկայութիւնների ժողովածու է, ըստ բնորոշման հանգուցեալի՝ մի «կոթող Հայոց եկեղեցու ընդունած այն դաւանական գրութեան, որ իւր կատարեալ զարգացման աստիճանին հասել է Է. դարու սկզբում», կազմուած Մայրագոմեցու ձեռքով Կոմիտաս կաթուղիկոսի ժամանակ: Այս ժողովածուն ևս մատենագրական անգին արժէք ունի, որով կարելի է շատ թարգմանութիւնների terminus ad quem-ը որոշել. բացի դորանից այստեղ մէջ են բերուած ընդհանուր և հայ եկեղեցական հայրերից վկայութիւններ, որոնց ամբողջական թարգմանութիւնները կամ բնագրերը դեռ անյայտ են մեր մէջ: Այդ գործին կցուած «Ներածութիւնը» գնահատելի մի ուսումնասիրութիւն է Հ. Եկեղեցու Զ-Է դարերի պատմութեան և մատենագրութեան համար: Այս աշխատութեան հետ կապ ունի նաև նորա մի ուսումնասիրութիւնը՝ «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրագոմեցի», որ հրատարակեց 1913 թուին «Շողակաթ» ժողովածուի մէջ:

Հանգուցեալի վերջին աշխատութիւնն էր «Դոփեանք և Մելիք Շահնազարեանք», 1914 թ., ուր մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ ցոյց է տալիս Մելիք Շահնազարեանների ծագումը ԺԴ. դարում յառաջ եկած Դոփեան իշխանական տոհմից։

Հանգիստ ոսկերացդ Եկեղեցու բազմաշխատ սպասաւոր։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻՆ ԿՈՂՄԷ

Ներկայ հրատարակութիւնս թարգմանութիւնն է հոգելոյս հեղինակին “Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und vermandte ketzerische Erscheinungen in Armenian„ Գերմաներէն գործին, լոյս տեսած 1893 թ. Լայփցիկ (J. C. Hinrichs'sche Buchandlung); Աշխատութեանս առաջին՝ «Յոյն Աղբիւրները Պաւղիկեանց մասին» հատուածը հեղինակին տոքթորական տառադրութիւնն է, ներկայացուած Լայփցիկի համալսարանին փիլիսոփայական ճիւղին եւ տպուած նոյն տեղ ու նոյն թուին, նաեւ որպէս առանձին գրքոյկ: Ընկալեալ սովորութեան մը համաձայն, հեղինակը այս վերջնոյս կցած է եւ իր ինքնակենսագրականը զոր առաջ բերինք վերը:

Ամբողջական գործը կը պարունակէ բազմաթիւ ծանօթագրութիւններ, զետեղուած գիրքին էջերուն տակը: Նպատակայարմար դատեցինք, այդ ամէնը մէկ զետեղել հրատարակութեանս վերջը, իրերայաջորդ կարգով մը (թիւ 1–210): Գիրքիս մէջ, կլոր փակագիծներէն ներս առնուած բառերը թարգմանութիւն են բնագրէն, իսկ անկիւնաւոր փակագիծներուն մէջ եղածները թարգմանչինն են: Վերջնոյս դուզնաքեայ աշխատանքը թող դիտուի որպէս բարձր մեծարանքի սրտաբուղխ արտայայտութիւն մը՝ հանդէպ բազմահմուտ հեղինակին եւ երախտաշատ ուսուցչին անմոռաց յիշատակին:

Պէրլին, *Ա. Ա.*

Յուլիս 1937 թ.

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՅՈՅՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Ա.

Պետրոս Վանահայրը (Հեգումենոս) որպէս ամենէն հին՝ ծանօթ յոյն աղբիւրներուն շարքին

Գէորգ Սրբեղայլին ամբողջական ժամանակագրութիւնը հրատարակուելէն առջին ([1]), յայտնի է թէ Փոտի([2]) Պետրոս Սիկիլիացւոյն (Սիկուլոս)([3]) գրուածքները ամենեւին հնագոյն աղբիւրները չեն Պաւղիկեանց մասին, ինչպէս որ կը կարծուէր առաջ։ Զարմանալի է սակայն, որ ցարդ ուշադրութեան չէ առնուած մէկ ուրիշ գրուածք եւ՝ լոյս տեսած շատ աւելի առաջ։ Կիզըլէր, հրատարակիչը, անոր տուած է "Appendix ad Petrum Siculum" խորագիրը ([4]), ընդունելով թէ այդ գործը քաղուածք մըն է Սիկիլիացւոյն գրուածքէն, եւ թէ այս վերջնոյս հեղինակը ինքը հոգացած ըլլալու է զայն, ո եւ է առթիւ ([5])։ Այդ պատճառաւ ալ, Կիզըլէր այդ գործը դիտած է որպէս սոսկական յաւելուած մը իր հրատարակութեան։ Ան այդ համոզ-

մանը եկած չէր լինիր ի հարկէ, եթէ ծանօթ ըլլար Գէորգի ժամանակագրութեանը: Վասնզի, վերոյիշեալ փոքրիկ գրուածքը, որուն բուն իսկ վերնագիրն է Πέτρου ἐλαχίστου μοναχοῦ Ἡγουμένου περὶ Παυλικιανῶν τῶν καὶ Μανιχαίων, գրեթէ բառացիօրէն կը նոյնանայ այն տեղեկութեան հետ զոր Գէորգ իր ժամանակագրութեան մէջ կը հաղորդէ Պաւղիկեանց մասին: Այնպէս որ խնդիր կարող է ըլլալ այն մասին միայն թէ ո՛րն է իսկապէս սկզբնականը այդ երկու գրութիւններէն:

Ոչ ոք կարող է ի հարկէ ի յառաջագունէ հնարաւոր համարել թէ այս կամ այն անձը, որչափ և սահմանափակ մտքի տէր մէկը ըլլայ ան և ամէն կարգի կեղծիքներու հանդէպ անխտրական, վեր ելլէ և առանց ոեւէ պատճառի պարզապէս ընդօրինակէ՛ հատուած մը մէկ շատ ծանօթ ժամանակագրութենէ, զայն որպէս իր սեփական գործը արժեցնելով: Ի՞նչ կարող էր աւելի տալ այդ բանին: Խնդիրը կը տարբերի՛ սակայն, երբ խօսքը այս կամ այն ժամանակագըրի՛ն կը վերաբերի: Անկից աւելի ոչինչ չի ապացուցեր քան եթէ միայն՝ միմեանց հետ ճարտարօրէն շարայարել ձեռքին տակ եղած ամէն տեղեկութիւնները: Ժամանակագիր մը շա՛տ քիչ կը հոգայ այն մասին որ ինք ամէն անգամ ծանուցանէ թէ ուսկից քաղած է այդ տեղեկութիւնները: Այդպէս է նաև Գէորգի պարագան: Եթէ իր գլխաւոր նպատակը եղած է՝ գէշ լոյսի մը տակ բերել պատկերամարտները, ապա ուրեմն շատ հասկնալի կը դառնայ թէ ան ինչո՛ւ համար եղած ու պարզապէս ընդօրինակած է իր առջև գտած գըրուածք մը, ուր չար Մանիքեցւոց հետ նոյնացուող հերետիկոսներ պատկերամարտներու դէրին մէջ հրապարակ կուգան: Յանձին այդ հերետիկոսներուն, ան

ուղած է իր սեփական հակառակորդներուն — այսպէս ըսենք — ճշգրիտ կենդանագիրը ներկայացնել։ Զոյգ բնագիրներուն բաղդատութիւնը կ'ապացուցանէ այդ պարագան թէեւ այնչափ կէտ առ կէտ կատարուած է ընդօրինակութիւնը որ մենք մեր նպատակին համար շատ ալ մեծ թիւով աներկբայ շեղումներ չենք կըրնար ցոյց տալ։ Նկատողութեան առնուիլ կարող են հետեւեալ տեղերը։

Պետրոս Վանահօր (Հեգումէնոս) քով (§ II), *կը կարդանք*, «Οὗτοι οἱ Παυλικιανοὶ μετὰ χρόνος τινὰς τῆς διδαχῆς τοῦδε τοῦ Παύλου οὐ πολλοῦ ἕτερον ἔσχον διδάσκαλον»։ *Ասոր փոխարէն, Գէորգի մօտ (էջ* 606) *գրուած է.* «Οὗτοι μετὰ χρόνους τινὰς τῆς διδαχῆς τοῦ Παύλου πολλοὺς ἑτέρους εἶχον διδασκάλους», *փոփոխութիւն մը որ ներքին հակասութիւն մը կը մտցնէ նախադասութեանը մէջ (քիչ ժամանակ և շատ ուսուցիչներ) և չի ալ պատշաճիր այդ կապակցութեան մէջ։*

Դարձեալ, կը գրէ Պետրոս Վանահայր (§ VIII) *Սուրբ Հաղորդութեան վրայ,* «καὶ οὐχὶ προσαγορεύεται φασίν ι ἄρτον καὶ οἶνον» — *շատ պարզ նախադասութիւն մը։ Պաւղիկեանք, կը կարծէ ան, այնպէս մը կը փաստեն իրենց մերժումը, սուրբ Հաղորդութեան խորհուրդին որ կ'ըսեն թէ Տէրը միայն իր խօսքե՛րը Առաքելոց առաջ դրած է՝ ըսելով,* «λάβετε φάγετε καὶ πίετε» *թէ չէ՛ր կրնար առանց այլեւայլութեան ըլլալ՝* «λάβετε... ἄρτον καὶ οἶνον» *Այդ պատճառաւ ալ, ասոնց ճաշակումը Հաղորդութեան ատեն՝ դէ՛մ է Սուրբ Գրոց պատուէրին։ Իսկ Գէորգ կը գրէ համապատասխան տեղը (էջ* 608). «καὶ οὐχι, φασί, προσάγεσθαι ἄρτον καὶ οἶνον» *Խօսքեր որ ճիշդ իմաստ մը չեն տար ամենեւին, այլ կը ցուցնեն թէ սխալ հասկցած է ան իր աղբիւրին հե-*

ղինակը։ Պարագան նոյնն է նաև «ἐν τῇ ὀλιγωρίᾳ αὐτῶν» (§ XI) բառերուն զորս Գէորգ (եթէ ոչ՝ ընդօրինակող մը իր գործին որ սակայն շատ ալ հաւանական չէ, վասնզի Կետրենոս (Gedrenus) արդէն իսկ այդպէս գտած է ա՛յսկերպ կարդացած է. «ἐν τῇ ἀλληγορίᾳ αὐτῶν».

Մենք ընդունիլ պէտք ենք ուրեմն որ Պաւղիկեանց մասին մեր ունեցած ամենէն հին տեղեկութեան հեղինակը Պետրոս Վանահայրն (Հեգումենոս) է։ Փոքր Ասիացի մըն էր ինք և այս կամ այն կերպ շփման մէջ մտած այդ աղանդաւորներուն հետ։ Ու ինչ որ լսած էր անոնց մասին և կամ իրե՛նց իսկ բերնէն, այդ ամենուն հիման վրայ ալ գրած է ահա մեր առջև գրուած իր համառօտ աշխատութիւնը։ Եւ իսկապէս, երբ մենք առանց ոեւէ նախապաշարումի կը կարդանք զայն ու կը բաղդատենք Պաւղիկեանց մասին եղած միւս գրուածքներուն հետ, կը տեսնենք որ ան մեր վրայ սկզբնագիր և ինքնուրոյն գործի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ։ Գէորգ ոչի՛նչ աւելցուցած է անոր վրայ, այլ հաղորդած է միայն թէ այդ աղանդը Հերակլի սերունդէն Կոստանդին Պոգոնատոսի իշխանութեան ժամանակ երեւան եկած է։

Ընդունելով որ այսպէս է, մէջտեղէն կը վերնայ ուրեմն այն ենթադրութիւնը թէ Գէորգ մանրամասն ուրիշ աշխատութիւն մը ևս յօրինած է Պաւղիկեանց մասին և թէ անկից քաղուածք մը միայն տուած է իր ժամանակագրութեան մէջ։ Յիշեալ ենթադրութիւնը մէջտեղ նետուած է ժամանակագրութեան հրատարակչին կողմէն իսկ (Նախաբան), կարծելով թէ Գէորգ այդ միտքը հետեւեալ նախադասութեան մէջ արտայայտած է որպէս թէ՝ «Καθὼς περὶ τούτων σαφέστερον

ἐν τοῖς διὰ πλάτους μοι λέλεκται» (էջ 610)։ Բայց այդ խօսքերը կը գտնուին Պետրոս Վանահօր գրուածքին մէջ (§ XV) ու նմանապէս ընդօրինակուած են Կեդրենոսի կողմէ։ Եւ ո՛չ մէկը անոնցմէ (Վանահայրը գոնէ՝ ոչ) [6] այդ խօսքերուն տակ այլ բան հասկցած է քան զայն միայն ինչ որ տեղեկատուութեանը մէջ արդէն ըսուած է Պաւղիկեանց նենգամտութեան մասին. որով անոնք Սուրբ Գրոց խօսքերուն մէջ հակառա՛կ միտք մը կը դնեն՝ ուղղահաւատները երկիմաստ բառերով մոլորեցնելու դիտաւորութեամբ։ Մինչև իսկ եթէ ընդունիլ կարենայինք թէ Գէորգի տեղեկութիւնն է սկզբնականը, Մուրալտի մեկնութիւնը դարձեալ անհիմն պիտի մնար։ Վասնզի, անգամ եթէ մէկդի թողունք այն պարագան որ մանրամասն գիտական ճառ մը յօրինելու համար դժուար է ատակ համարել Գէորգ Աբեղայի (Համարտոլոս) նման սահմանափակ անձ մը, դա՛րձեալ աչքի պիտի զարնէր այն փաստը որ այդ մասին ոչ թէ անմիջապէս իր պատմութեան սկիզբը և կամ գոնէ վերջը կը հաղորդէ, այլ կը գոհանայ անցողակի յիշատակութեամբ մը միայն։ Այս ամենէն յետոյ, Պաւղիկեանց հարցին մէջ ան նկատողութեան առնուիլ կարող է իբրև աննշան ընդօրինակող մը միայն, մինչ Վանահօր տեղեկութիւնը մեծ կշիռ մը կը ստանայ մեր աչքին։ Այդ պատճառաւ ալ, Նպատակայարմար պիտի ըլլար Թերեւս այստեղ ամփոփել իր հաղորդածները, որպէսզի մենք յետոյ ի վիճակի ըլլանք պարզ կերպով տեսնել թէ հետագայ մատենագիրները ի՛նչ նոր բաներ կ՚աւելցնեն ատոնց վրան։

Մանիքեցւոց աղանդին հետեւող կին մը, ըսուած է այդտեղ, որուն անունն էր Կալլինիկէ, երկու որդի ունէր — Պաւղոս և Յովհաննէս։ Ան իր որդիները կը

դաստիարակէ Մանիքեցւոց աղանդին ոգւովը և զանոնք Սամոսատէն «εἰς 'Αρμενιακούς» կը ղրկէ, առաքելական նպատակով մը։ Իրենց վարդապետութիւնը անոնք կը տարածեն τῆς Φαναροίας գիւղի մը մէջ որ ապա 'Επίσπαρις կը կոչուի։ Ու նորադարձները աւագ եղբորը անունով «Պաւղիկեանք» կը կոչուին։ Շատ ատեն չ'անցած՝ Կոստանդին անուն ոմն այդ աղանդին մեծաւորը կը դառնայ ու իր վրայ կ'առնէ Սիղուանոս մականունը։ Եւ որովհետև ան «τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὸν 'Απόστολον» հիմ կը դարձնէ իրենց վարդապետական յօրինուածութեան, ան ալ միա՛կ հիմը, այլև կը ջանայ անոնց պատշաճեցնել իրենց հերետիկոսութիւնները, ատո՛վ իսկ ան նոր կեանք մը կը սրսկէ այդ վարդապետութեան մէջ։ Այդ պատճառաւ ալ, ան Պաւղիկեանց կողմէ կը դիտուի որպէս իսկական հիմնադիրը իրենց համայնքին։ Իրմէ յետոյ, միմիանց կը յաջորդեն թիւով վեց մեծաւորներ որոնք են՝ Սիմէոն, մականուանեալ Տիտոս, Հայ մը՝ Տիմոթէոս ([7]) մականունով, Յովսէփ՝ կոչեցեալ Եպափրոդիտոս։ Հինգերորդ անունը դուրս ինկած է այդտեղ ([8]), բայց մենք ի վիճակի ենք ուրիշ տեղէ մը լրացնել զայն. կը կոչուի Զաքարիա, «Μισθωτὸς ποιμήν» ծաղրանունով մը։ Վեցերորդը կը կոչուի Բաանէս և կը կրէ «Ῥυπάρος» ծաղրանունը։ Եօթներորդն է Սարգիս, մականուանեալ Տիւքիկոս։ — Կոստանդին և իր այս վեց յաջորդները մեծ յարգանք կը վայելէին Պաւղիկեանց քով։ Ընդհակառակն, անոնք բնաւ չէին խորշեր դատապարտելէ Կալլինիկէի որդիները, ինչպէս նաև Մանէս ու այլ աղանդաւորներ զորս քրիստոնեայք անոնց գլխաւորները կը նկատէին։ Մասնաւորաբար, մեծ յարգանք կը տածէին հանդէպ այն վեց համայնքներուն կամ ἐκκλησίαι—

ներուն որ հիմնուած էին վերոյիշեալ եօթն տեսուչներուն ձեռքով (և որոնք հաւանօրէն Վանահօր ժամանակ դեռ անոնց աղանդին կորիզը կը կազմէին)։ Ասոնք են՝ Կոլօնիոյ մէջ գտնուող Կիբոսա գիւղակը, Μακεδονία մականուանեալ, որուն հիմնադիրներն էին Կոստանդին և Սիմէոն, ապա՝ Սամոսատի քով գտնուող Կամանալիս գիւղը ([9]) որուն պաշտօնական անունն էր Աքայիա, հիմնուած՝ Գենեսիոսէ, յետոյ՝ τῶν Φιλιππησίων համայնքը որ իր սկզբնաւորութիւնը Յովսէփի և Զաքարիայի կը վերագրէ, այլ և՝ 'Αργαῦται — Λαοδικέων, Μοψουεστία — Κολασαέων և Κοινοχωρῖται։ Այս բոլոր երեք համայնքները կը գտնուին որպէս Սարգիսի գործունէութեան պտուղներ։

Պաւղիկեանք իրենք զիրենք բուն իսկ՝ հարազատ քրիստոնեաներ կը համարէին, իսկ ուղղափառները Հռոմ կ՚անուանէին։ Իրենց ուսմունքին և Եկեղեցւոյ վարդապետութեան միջև եղած գլխաւոր տարբերութիւնը այն է կ՚ըսէին, որ իրենք կ՚ընդունին միայն երկու սկզբունք (Պետրոս զայդ Մանիքեցւոց աղանդ կ՚անուանէ)։ Առաջին՝ Հայր Երկնային որուն իշխանութիւնը միայն գերերկրային աշխարհին վրայ կը տարածուի։ Երկրորդ՝ Արարիչ Աշխարհի որ միմիայն այս վերջնոյս սահմաններէն ներս կ՚իշխէ։ Բայց և այնպէս, չէին վարանիր խոստովանիլ նաև Երրորդութիւնը՝ Հայր, Որդի և սուրբ Հոգի։ Բայց զայդ ըսելով՝ անոնք ուղղափառներէն տարբե՛ր ինչ կ՚ըմբռնէին։ Այսինքն՝ այդ ամէնը երկնային Հօրը միայն կը պատշաճեցնէին։

Անոնք չեն ճանչնար Սուրբ Կոյս Մարիամ մը, Աստուածամայր, որուն անձին մէջ Քրիստոս մարմին առած է։ Ատոր փոխարէն, ինչպէս որ իրենց կարծի-

քով Պօղոս Առաքեալ կ՚ուսուցանէ, Θεοτόκος է իրենց համար վերին Երուսաղէմը ուր և Քրիստոս մտած է մեր սիրոյն համար ([10])։ Կը մերժեն ընդունիլ ինչպէս Սուրբ Հաղորդութեան խորհուրդը, այնպէս և Մկըրտութիւնը։ Երկու պարագային ալ, անոնց համար այդ իմաստով նշանակութիւն ունի Քրիստոսի խօ՛սքը միայն, որ և միակ միջոցն է Անոր հետ հաղորդակցութեան մէջ մտնելու համար։ Նիւթեղէն խաչը իրենց աչքին նզովեալ գործիք մըն է և ոչ մէկ պարագայի՝ պաշտամունքի առարկայ մը։ Քրիստոս ինք է ճշմարիտ խաչը։ Մարգարէք և ամենէն առաջ Պետրոս առաքեալ՝ ոեւէ բաժին չունին փրկագործութեան մէջ (որովհետև անոնք հաւանօրէն կը նկատուին Արարչին ծառաներ)։ Սեփական համա՛յնքն է, իրենց կարծիքով, ճշմարիտ կաթողիկէ եկեղեցին։ Բայց ո՛չ իր արտաքին կազմակերպութեամբը, այլ որպէս հաւատացեալներու ժողով մը, իբրև այդպիսի՛ն իսկ։ Այդ պատճառաւ ալ, անոնք սրբութիւն մը չեն վերագրեր եկեղեցւոյ շէնքերուն և իրենց ժողովատեղիները պարզապէս προσευχή կ՚անուանեն։ Դէ՛մ են նաև եկեղեցական նուիրապետութեան, իրենց տեսուչները συνεκδήμους և νοταρίους կ՚անուանեն։ Անոնք ո՛չ մէկ արտաքին նըշանով կը տարբերին աշխարհականներէն։ Թէև չեն այլափոխեր Ս. Գրոց բառերը, բայց իրենց հասկցած իմաստը կը գտնեն անոնց մէջ։ Իրենց աչքին, պաշտամունքի առարկայ են աւետարանին խօսքե՛րը միայն և ոչ թէ ինքը գիրքը և կամ անոր վրան եղած խաչին նշանը։ Եւ սակայն, անոնց մէջ կան և այնպէսները որ փայտեղէն խաչ կը գործածեն, հիւանդներուն վրան կը դնեն զայն և անոնց ապաքինելէն վերջ, կը ջարդեն զայն ու կրակը կը նետեն։ Ուրիշ-

ներ մինչև իսկ մկրտել կուտան իրենց երախաները, երբ ուղղահաւատ քահանայ մը գերի կ'իյնայ իրենց քով։ Պարագայից համեմատ, մինչև իսկ քրիստոնէական եկեղեցիներ կը յաճախեն և Հաղորդութիւն կ'առնեն՝ միամիտները մոլորցնելու համար։ Եւ առհասարակ, դիւրին բան մըն է Պաւղիկեանց համար՝ կեղծել իրենք զիրենք և ուրանալ սեփական ուսմունքը (ինչ որ, Վանահօր կարծիքով, Մանէսի մէկ պատուէրին հետևիլ կը նշանակէ)։ Բայց, անկա՛խ ասկից ալ, շատ կասկածելի բարոյականի մը տէր են անոնք։ Կը գործեն մարմնական աղտոտ, անբնական մեղքերը և ամուսնական յարաբերութեան մէջ կը մտնեն մերձաւոր ազգականներու հետ։ Այնպէս որ, կ'ըսուի, անոնցմէ ոմանք այդ տեսակէտէն բացառութիւն կ'ընեն իրենց ծնո՛ղքը միայն։

Բ.

ՓՈՏԻ ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ ՎԱՒԵՐԱԿԱՆ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՏԱՐՐԸ

Ամէն անգամ որ խօսք կ'ըլլայ առհասարակ Փոտի և Պետրոս Սիկիլիացւոյն աշխատութեանց մասին, սովորաբար ի նկատ կ'առնուին այդ երկու հեղինակներուն անուամբը մեզի հասած գործերուն առաջին չորսական գիրքերը։ Վասնզի, առ՛նք միայն նշանակութիւն ունին պատմական ուսումնասիրութեան համար։ Այդ իսկ պատճառով, քննութեան առարկայ դառնալ կարող են այստեղ սոսկ այդ գիրքերը (11)։ Թէ յիշեալ երկու գրուածքները շատ սերտ առընչութեան մէջ կը գտնուին իրարու հետ, այդ մասին ո՛չ ոք կասկած յայտնած է։ Եւ բոլոր անոնք որ մօտէն զբաղած են այդ երկերով (12), այն համոզումը կազմած են թէ Փոտի գրուածքը աւելի հին է և թէ ան իբրև աղբիւր ծառայած է միւսին համար։ Եթէ այնուամենայնիւ եղած են և նշանաւոր մարդիկ (13) որ բոլորովին հակառակ տեսակէտ մը ունեցած են, ապա ատոր պատճառը այն կանխակալ կարծիքին մէջ որոնելու է թէ՝ Սիկիլիացին անմիջական շփումի մը մէջ եղած է աղանդաւորներուն հետ։ Որովհետև, իբր թէ, ան աւելի՛ ճիշդ տեղեկութիւններ պիտի ունենար քննութեան առարկայ հարցին վրայ, ըսել է ուրեմն՝ աւելի շատ ուրիշներ սորվելու էին իրմէ քան ինք՝ անոնցմէ։ Եւ սակայն, Սիկիլիացւոյն կախումը Փոտէն այնչափ ակներև է ամէն մէկ աննախապաշար ընթեր-

ցողի համար որ, մինչև իսկ կարիք չկայ ապացուցանելու զայդ։ Պայմանաւ սակայն, որ մէջտեղ չըլլար հաւանական երրո՛րդ ենթադրութիւն մը եւ որուն համաձայն՝ հասարակաց աղբիւր մը ձեռքի տակ ունեցած ըլլալու են այդ երկու հեղինակները։ Այդ ենթադրութիւնը մինչև իսկ ամենէն հաւանականը կը համարուի վերջին ժամանակներս ([14]) և վերը յիշուած Գէօրգի կարծեցեալ ընդարձակ աշխատութիւնը կը յայտարարուի իբրև փնտռուած հասարակաց աղբիւրը ինք։ Եւ սակայն, մենք տեսանք արդէն թէ ի՛նչ է այդ ընդարձակ գրուածքը. որով՝ պէտք չենք տեսանել առանձինն հերքելու անոր վրայ հիմնուած տեսութիւնը։ Բայց և այնպէս, հարկ կը համարենք մօտէն քննութեան ենթարկել երկու գրուածքները ու զանոնք բաղդատել իրարու հետ. որպէսզի այդ եղանակաւ պարզենք անոնցմէ իւրաքանչիւրին հանգամանքը, այլ և հաստատապէս որոշենք անոնց փոխադարձ աղերսին խնդիրը։

Ինչ կը վերաբերի Նախ և առաջ Փոտի գրուածքին, այդ մասին ի հարկէ սկիզբէն իսկ իր վաւերականութեանը համար ([15]) ունինք վկայ մը՝ յանձին Եւթիմիոս Զիգադենոսի [Euthymius Zygadenus]։ Բայց զարմանալի է որ ո՛չ ոք ուշադրութեան առած է այն պարագան՝ որ իր վկայութիւնը քննութեան առարկայ եղող գրուածքին մէ՛կ մասին միայն կը վերաբերի։ Ընդհակառակն, նոյն այդ վկայութիւնը հարցական կը դարձնէ գործին միւս մասին վաւերականութիւնը։ Իր ցանկութիւնը եղած է, ինչպէս ինք կ'ըսէ արդէն ([16]) վերարտադրել Փոտի ամբո՛ղջ գրուածքը — մէկ մասով լրիւ, իսկ միւս մասով՝ համառօտած։ Եւ սակայն, իր հաղորդածները (ինչ կը վերաբերի պատմակա՛ն մա-

ալին) վերարտադրութիւն են հերձուածողներուն համառօտ պատմութեան ու վարդապետութեանց միայն, իսկ վերջիններս տեսակ մը ներածականի հանգամանք ունին հոն, հանդէպ ամբողջութեան։ Ու այդ վերարտադրութիւնը ճիշտ այնտեղ կը փակուի ուր Փոտ կ'աւարտէր իր առաջին տեղեկատուութիւնը բուն իսկ Պաւղիկեանց մասին, ապա թէ Մանիքեցւոց անցնելով։ Զիգաբենոս յետոյ հետեւեալ ներածական նախադասութիւնը կը կցէ իր պատմութեանը. «῞Ο δὲ περὶ τοῦ ἀτυχοῦς Τυχικοῦ παρῆκεν ὁ λόγος, τοῦτο προσθήσω νῦν,» — թէ ինչպէս այդ Տիւքիկոս ինքզինքը ձեւացուցած է որպէս համանուն աշակերտը Պօղոս Առաքեալին, եւ կ'աւելցնէ. «Χρὴ δὲ γίγνώσκειν, ὡς ὁ ἐπιλεξάμενος ἐγώ, τά τε ῥηθέντα καὶ τὰ ἐφεξῆς ὑποτεταγμένα τῷ παρόντι τίτλῳ κεφάλαια, τὰ μὲν καθ' ὁλόκληρον τέθεικα (Փոտի գըրուածքին համար, ինչպէս որ ան ինք ըսած է խորագրին մէջ) τὰ δὲ κατ' ἐπιτομὴν τὸ μῆκος ἐκκλίνας։ Ինչ որ յետոյ կուգայ արդէն, ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ՝ Մանիքեցւոց վարդապետութեան դէմ ուղղուած բանավէճ մը որ Փոտի քով չունի՛ իր զուգակշիռը։ Ըստ այսմ, ստիպուած ենք ուրեմն ընդունիլ որ մեր առջեւ դրուած Պաւղիկեանց ընդարձակ պատմութեան տեղը սկզբնապէս Զիգաբենոսի օգտագործած բանավիճային գրութիւնը կը գտնուէր ([17])։ Բայց որ Փոտ պատրիարքին գործը չէ՛ այն ընդարձակ պատմութիւնը, մենք կրնանք զայդ գրեթէ բացարձակ հաւանականութեամբ մը այն բանէն հետեւցնել թէ Զիգաբենոս երբեք չի ուզեր անկից առած ըլլալ Տիւքիկոսի մասին իր պատմածը։ Ընդհակառակն, կ'ուզէ զայն արժեցնել որպէս իր սեփական յաւելումը։ Բայց մենք այդ տեղեկութիւնը կը գտնենք յիշեալ ընդարձակ

պատմութեան մէջ, այն ալ այնպիսի կերպարանքի մը տակ որ՝ բաղդատութեամբ Զիգադենոսի՝ կ'երեւի թէ յետսագոյն է։ Բայց որովհետեւ կարելի չէ զայն փրցնել հանել ամբողջ կապակցութեան մէջէն, այդ պատճառաւ ալ ընդունիլ պէտք է թէ ամբողջ հատուածը գործն է այնպիսի մէկու մը որուն մինչեւ իսկ Զիգադենոս նախորդած կրնար ըլլալ, բայց ոչ երբեք գործը Փոտ պատրիարքին որ անկից 200 տարի առաջ կ'ապրէր։

Այս եղանակաւ ալ կը պարզուի ուրեմն այն աչքի զարնող երեւոյթը որ Փոտի վերագրուած գրուածքին մէջ մենք Պաւղիկեանց պատմութեան կրկնակ նկարագրութիւններ կը գտնենք որ շատ մը կէտերու մէջ մինչեւ իսկ կը հակասեն իրարու, ինչպէս որ պիտի տեսնենք դեռ։ Ատոնցմէ առաջինը, աւելի համառօտը, սկիզբը զետեղուած քաղուածք մը չէ՛ բնաւ՝ կատարուած ամբողջէն, ինչպէս որ մինչեւ այժմ կը կարծուէր ընդհանրապէս, այլ բուն իսկ եւ միակ վաւերական գրուածքը Փոտի։ (Այսուհետեւ մենք զայն պիտի անուանենք Փոտ Ա., տարբերելու համար անհարազատ բաղկացուցիչ մասէն)։ Եւ սակայն, այդ գրուածքն ալ իր կարգին կը ներկայացնէ սակաւաթիւ յաւելումներով ընդարձակուած վերարտադրութիւ'ն մը Վանահօր ([18])։ Որ ան [Փոտ] երբեք ալ մտածած չէ ընդարձակ պատմութիւն մը եւս կցել, այդ մենք կը տեսնենք դեռ, նաեւ իր սեփական նախաբանէն։ Համաձայն ատոր ան կ'ուզէ իր մէկ համառօտ գրուածքովը ստոյգ տեղեկութիւններ տալ այն ատենները տակաւին նոր երեւան ելլող Պաւղիկեանց մասին, եւ յետոյ քանի մը խօսք ըսել անոնց նախնեաց՝ Մանիքեցւոց մասին եւս։ Պարզ է ուրեմն որ այն ամէնը ինչ յետոյ

կը յաջորդէ Մանիքեցւոց մասին եղած տեղեկութեան՝ չի՛ պատկանիր Փոտի գրչին։

Փոտի պատմութեան բովանդակութիւնը և ընթացքը էականին մէջ նո՛յնն են ինչ որ Պետրոս Վանահօր և Գէորգի քով կը գտնենք մենք։ Նախաբանին անմիջապէս կը հետևի (§ B) Կալինիկէի որդւոց պատմութիւնը՝ հերձուածողներուն հասցէին ուղղուած մէկ քանի անէծքներու ճոխացումով միայն։ Արդեօք թերատեսութեա՞մբ է որ այսպէս ևս ծանօթ Φανάρεια երկրամասը ան կը շփոթէ վերջնոյն մէջ գտնուող ու հետագային Ἐπίσπαρις կոչուած գիւղին հետ, թէ՞ խակապէս որ այդ անունով գիւղ մը ծանօթ էր իրեն, — այդ հարցը կարեւորութենէ զուրկ է մեզի համար։ Աւելի հետաքրքրութիւն կ'առաջացնէ մեր մէջ այն տեղեկութիւնը որուն համաձայն՝ այն ատենները մարդիկ ալ կային որ կը կարծէին թէ Παυλικιανοί բառը Կալինիկէի երկու որդւոց անուններուն իւրայատուկ յարակցութենէ մը՝ Παυλοιωάννοι բառէն ծագած ըլլալու է։ Եւ սակայն, իրաւամբ մեծ արժէք մը չէ՛ տրուած այդ յեղակարծ ենթադրութեանը ([19])։ Հաւանօրէն՝ սա կամ նա գիտունը յերիւրած ըլլալու է զայդ, թերևս՝ Փոտ ինք։

§ Γ'-ի մէջ մենք ուրիշ նոր բան մը չենք գտներ, այլ այն կարծիքը միայն թէ Կոստանդինի վերաբերմունքը հանդէպ Սուրբ Գրոց՝ յար և նման եղած է Վաղենտինի և իր ընկերներուն ունեցածին։ «Գեդնայսխոսի» բնորոշումը յաջորդ տողերուն մէջ, որպէս «Αρμένιος γένος», կարող է միայն որպէս փոխառութիւն մը բացատրուիլ Պետրոս Վանահօրէն, եթէ միայն այդ բառերուն պակասը Գէորգի քով՝ յանցանքը չէ ձեռագիրը ընդօրինակողին։ Այստեղ ալ, ինչպէս

Նաև իր նախագաղափարին մէջ, կը շեշտուի թէ Կոստանդինէ սկսեալ՝ բոլոր տեսուչները համապատիւ էին հերձուածողաց աչքին։ Բայց յետոյ կուգայ լրացում մը՝ սկիզբը ունենալով «οὐ πάντες δὲ» բառերը, այն մասին թէ տարակարծութիւննե՛ր գոյութիւն ունեցած են երկու խմբակներուն միջև վերջին տեսուչներուն՝ Բանէսի և Սարգիսի [Սերգիոս] մասին։ Եւ թէ՝ այդ տարակարծութեանց հետևանքը եղած են սուր վէճեր և արիւնհեղութիւն։ Արդեօք այդտեղ Փոտ աչքի առջև ունեցած է մէկ ուրի՞շ աղբիւր որ Փոտ Բ.ի քով կը յայտնուի, թէ՞ այս վերջինէս առնուած և յետո՛յ կըցուած հատուած մըն է այն, որպէսզի այդպէսով երկու գրութիւնները համաձայնեցուին իրարու հետ,— այդ մասին չեմ կրնար որոշում մը տալ։ Յամենայն դէպս, ան կը հակասէ առաջին աղբիւրի կարծիքին, որով և դիտուելու է իբրև ոչ-պատմական, եթէ պատմականն է այն միւսը։

Նման մէկ յաւելում մենք կը գտնենք Քրիստոսի Աստուածայայտնութեան վարդապետութեան մէջ (§ 2)։ Այս վերջնոյս համաձայն՝ Քրիստոս վերէն իր հետ բերած մարմինը անցած է Մարիամ Կոյսին մէջէն, և թէ այս վերջինս յետոյ ուրիշ, մարմնեղէն զաւակներ ևս ունեցած է։ Այս հատուածին համար մենք աւելի շուտ կրնանք ըսել թէ իր՝ Փոտի գրչէն ելած է։ Անհրաժեշտ չէր ատոր համար որ ան մէկ ուրիշ աղբիւր աչքի առջև ունենար, կրնար և հաւասարապէս, յենլով լսածներուն վրայ, իր սեփական ենթադրութիւններն ընել։ Ատոնք ևս հակասութեան մը մէջ կը գտնուին Վանահօր արժանահաւատ տեղեկութեան հետ։ Նման նոր հնարաւորութիւններ մենք կը գտնենք օրինակի համար նաև յաջորդ հատուածին մէջ։

Այսպէս, մինչ Վանահայր ո՛չ մէկ պատճառ կը յայտնէ թէ ինչո՛ւ Պաւղիկեանք կը մերժէին ընդունիլ Պետրոս առաքեալը, անդին՝ կը տեսնենք որ Փոտ պատրիարքը ուզած է պատճառ մը հնարել, որպէսզի, անոր վրայ յենլով, իր բանավէճը զարգացնէ։ Ան առած է Մանէսի մէկ խօսքը որ Վանահօր քով իր ճիշտ տեղը կը գրուէ (§ VIII) ու անոր վրայ ալ կառուցած է իր պատճառաբանութիւնը։ Ու կ'ըսէ, «Հետեւելով իրենց աղանդապետին յիշեալ խօսքին՝ Պաւղիկեանք, չափէն աւելի անհաւատարիմ ու ստախօս մարդիկ, կ'արհամարհէին սուրբ Առաքեալը այն պատճառով միայն որ ան անգամ մը մեղանչած էր մարդկայնօրէն և ուրացած Տէրը։ Եւ սակայն, իրենց ատելութեան բուն իսկ պատճառը այն է միայն որ անոնք ինքզինքնին հատու կերպով մը զարնուած կը զգան անոր մարգարէութենէն» (Բ. Պետր. Բ. 1 յաջ.)։ Ապա կը պատմէ այդտեղ, թէ Պաւղիկեանց մէկ մասը կ'ընդունի ամբողջ Նոր Կտակարանը, բացառութեամբ Պետրոսի թուղթերուն։ Կ'ըսէ նաև թէ Պաւղիկեանց մէկ ուրիշ մասն ալ Գործք Առաքելոցը և Կաթողիկեայ թուղթերը կը ժխտէ։ (Յայտնութիւնը բնաւ ի նկատի չի առնուիր)։ Թէ այս ամէն տեղեկութիւններէն ո՛ր մէկը արժանահաւատ համարելու է, անոր պիտի անդրադառնանք յետոյ։

§ Թ՛. Թէ գիտուն պատրիարքը ո՛րչափ քիչ նիւթ ունեցած է իսկապէս իր ձեռքին տակ՝ այն աստիճան ձևափոխելու համար իր գլխաւոր աղբիւրը որ ատկից իր մէկ սեփական գործը դուրս գայ, — այդ պարագան երևան կու գայ այստեղ ևս կատարուած մէկ քանի մանր-մունր փոփոխութիւններով։ Այսպէս, օրինակ Ս. խաչի պաշտաման հանդէպ ցոյց տրուած հեր-

ձուածի մասին պատմելէ յետոյ, անմիջապէս կ'աւել-
ցընէ խաչի մասին եղած սնապաշտութիւնը որ Վա-
նահօր քով այդ կապակցութեան մէջ չի գտնուիր։ Իր
այն մեկնութիւնը թէ հերձուածողք ա՛յն պատճառա-
բանութեամբ միայն մերժած են եկեղեցական նուի-
րապետութիւնը թէ քահանա՛յք եղած են Տէրը խաչող-
ները, ուրիշ բան մը չէ հարկաւ քան այլոց և կամ
իր սեփական յերիւրանքը միայն։

Պատմութիւնը կը վերջանայ ի՛սկ և իսկ հոն ուր
նաև Վանահայր կը փակէ զայն։ Որ սակայն Փո՛տ գը-
րած է ատկից յետոյ եկող պատմութիւնը Մանիի,
այդ կը հաստատուի արդէն ոչ միայն իր սեփական
վկայութեամբը Նախաբանին մէջ, այլ նաև պատմուած-
քին ներքին հանգամանքովը։ Մեզի զարմանք մը պի-
տի չպատճառէ՛ որ ան ճանչցած և օգտագործած է
այստեղ յիշուած բոլոր գրուածքները, որպէսզի չդի-
տուի իբրև պարզ ընդօրինակող մը Վանահօր գոր-
ծին։ Իսկ Զիգաբենոս հաւանօրէն ա՛յն պատճառով
միայն օգտուած չէ այդ մասէն, որովհետև ան Tit
IX արդէն իսկ խօսած է բուն Մանիքեցւոց մասին։
Այդ պատմութեան վերջին մասը ուր Փոտ անգամ մը
ևս չարախօսութիւններ կ'ընէ հին և նոր աղանդաւոր-
ներուն մասին և նորէն ուշադրութիւն կը հրաւիրէ
Պաւղիկեանց և Մանիքեցւոց աղերսին, այլ և Ս. Գրոց
գործածութեամբը այդ աղերսը սքօղելուն վրայ,—
այդ ամէնը լաւ վկայութիւն մը կու տան այն մասին
թէ ան միայն մինչև հո՛ս հասած է և առաջ չէ գացած։

Յաջորդ հատուածին անցնելով՝ կը տեսնենք որո-
շակի որ մենք հոդ արդէն ուրիշ գետնի մը վրայ կե-
ցած ենք, որ պատմիչը բնաւ հաշուի չի առներ նա-
խընթաց տողերուն մէջ գրուածները այլ համառօտ

կերպով մէկ անգամ եւ կ'ընէ Մանիի պատմութիւնը, գրելաձեւ մը որ ամենեւին չի շտկուիր փակագիծերու մէջ առնուած այն դիտողութեամբ (որ երրորդ ձեռքէ մը կը ծագի հարկաւ) թէ՝ վնաս չունի՛ եղեր մէկ անգամ եւ կրկնել վերը ըսուածը։ Ուրի՛շ կապակցութենէ մը փրցուած է այդ ու պարզապէս կցուած այստեղ, ինչպէս որ ցոյց կուտայ արդէն այդ գրութեան նախամուտն ալ (ὁ μὲν οὖν Μάνης οὗτος)։ Խմբագրողը հոգ տարած չէ մինչեւ իսկ այն մասին՝ որ անճանաչելի դարձնէ անցումը նորին։ Հաւանօրէն, ան այդտեղ ալ գտած է կարճ պատմութիւն մը Մանիի նախորդներուն մասին զոր եւ փոխարինած է արդէն Պատրիարքին մանրամասն ու շատ աւելի ընտիր պատմութեամբը։ Բայց որովհետեւ Պատրիարքը ոչինչ պատմած էր այն ժամանակուան մասին ուր երեւան ելած էր Մանի, Տրիփոնի դէպքի մասին եւս ոչինչ, այդ պատճառաւ ալ մեր խղճամիտ մարդը ուզած չէ անտես ընել այդ տեղեկութիւնները, որով եւ կրցած է աղէկ թէ գէշ անցում մը կատարել դէպի երկրորդ գրութիւնը։ Այս վերջինս այնուհետեւ առաջ կ'երթայ իրեն համար անսայթաքօրէն, պատմելու համար թէ ի՛նչպէս մինչեւ Սամոսատ եւ Փանարէա տարածուեցաւ աղանդը, թէ ինչպէս հրապարակ եկաւ Կոստանդին։ Եւ այս ամէնը ան կ'ընէ՝ առանց դոյզն իսկ ակնարկի այն մասին թէ այդ բաներուն վրայ արդէ՛ն իսկ խօսք եղած է մէկ անգամ, իսկ Կալլինիկէի որդւոց մասին ըսուածը անշնորհք դիտողութիւն մը միայն համարելու է։ (Այն ալ անպատշաճ տեղ մը որով Կալլինիկէ Փանարէա ծնած կը ցուցուի, բան մը որ բացորոշ կերպով կը հակասէ առաջին տեղեկութեան)։

Այս ամենէն հետեւցնել պէտք է ուրեմն թէ —

կրկնենք մէկ անգամ եւ — Փօտի՝ իր իսկ ձեռքով յօրինած աշխատութիւնը ուրիշ բան մը չէ եթէ ոչ Վանահօր գրուածքը, բանավիճային նպատակներով քիչ մը ընդարձակուած ձեւով, սակաւ ինչ ճոխացուցուած լովլի և կամ գուցէ նաև մէկ ուրիշ — սակայն որոչափէս ոչ-վստահելի — աղբիւրէ քաղուած տեղեկութիւններով։ Այդ կարգին կը պատկանի նաև եկեղեցական հայրերէ առնուած պատմութիւնը Մանիի ու անոր անմիջական նախորդներուն և յաջորդներուն մասին, վերջապէս՝ Մանիքեցւոց վարդապետութեան դէմ ուղղուած գրուածքը զոր օգտագործած է Զիգաբենոս։ Այդ աշխատութիւնը հետագային շաղկապուած է ուրիշի մը հետ որ նմանապէս կարճ տեղեկութիւն մը կը պարունակէ Մանիքեցւոց վրայ, մէկ ընդարձակ պատմութիւն ալ՝ Պաւղիկեանց մասին։ Այդ գրուածքը ահա իր այս կերպարանքին տակ գըրուած է մեր առջև իբրև առաջին գիրք այն ժողովածուին մէջ որ ոչ-իրաւամբ Փօտի կը վերագրուի իր ամբողջութեանը մէջ։ Ճշգրիտ բաղդատութիւն մը յստակօրէն պիտի պարզէ երկու գրուածքներուն միջև եղած զանազանութիւնը։ Բայց որովհետև մենք դեռ քննութեան պիտի ենթարկենք Սիկիլիացին, այդ պատճառաւ ալ աւելի նպատակայարմար պիտի ըլլայ — խուսափելու համար կրկնութիւններէ — նախ և առաջ նկատողութեան առնել զայն, և յետոյ բոլոր երեք պատմութիւնները քով-քովի դնելով՝ մանրամասնութեանց անցնիլ ([20])։

Գ.

ՊԵՏՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻՈՅՆ (ՍԻԿՈՒԼՈՍԻ) ԳՐՈՒԱԾՔԻ՛Ն ԲՆՈՅԹԸ

Քանի որ Սիկիլիացւոյն գրուածքը աչքի առջև ունի Փոտի ամբողջ աշխատութիւնը իր ներկայ կերպարանքին տակ ու քայլ առ քայլ անոր կը հետևի, պարզ է ուրեմն վերի ըսածներէն որ չի կրնար խօսք ըլլալ անոր վաւերականութեան, այսինքն Փոտին ժամանակակից հեղինակի մը կողմէ յօրինուելուն մասին, մէկու մը՝ որ Վասիլ Կայսեր հրամանովը ճամբորդած ըլլայ Պաւղիկեանց գլխաւոր կեդրոնատեղին՝ Թեփրիկէ և հոն ալ, առ տեղեաւն, ձեռք բերած ըլլայ տեղեկութիւններ։ Եւ իսկապէս. Սիկիլիացւոյն գրուածքը անվաւերականութեան կնի՛քը կը կրէ իր ճակտին խորագրին մէջ ըսուած ըլլալով. «Πέτρου Σικελιώτου ἱστορία περὶ τῆς κενῆς καὶ ματαίας αἱρέσεως τῶν Μανιχαίων τῶν και Παυλικιανῶν λεγομένων προσωποποιηθεῖσα ὡς πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοκοπον Βουλγαρίας» (21)*։ Երկրորդակա՛ն խնդիր է թէ ո՛վ յօրինած է այդ խորագիրը։*

Մեզի համար կարևորը այն պարագան է որ յօրինողը կ'ընդունի թէ մտացածի՛ն անձնաւորութիւն մըն է հասցէատէրը։ Ուրիշ խօսքով՝ ան ուրեմն գիտէր թէ կեղծիք մը կատարած է յօրինողը։ Այդ իսկ պատճառով՝ վերջինս կրնայ և Պետրոս կոչուած ու Սիկիլիա ծնած, այդ կեղծանունն ալ գործածած ըլլալ, որպէսզի ինքզինքը 9րդ դարու մարդ մը ձևացնէ։ Յամենայն դէպս, խորագիրը կ'ըսէ թէ ան չէ գրած

այն նպատակաւ և այն պայմաններուն տակ որոնց մասին կը կարդանք մենք բուն իսկ գրուածքին մէջ: Կիւրլէր կ'ուզէ προσαποπεμφθεῖσα կարդալ, փոխանակ՝ προσωποποιμθεῖσα և արքեպիսկոպոսին անուան պակասը այնպէս մը կը բացատրէ [22] թէ Սիկիլիացին 869 և 871 թուականներուն մէջ գրած է, այսինքն այն տարիներուն երբ Պուլկարիոյ առաջին եպիսկոպոսին ընտրութեամբն էին զբաղած, ուստի և չէր կրնար գիտնալ՝ պապակա՞ն թեկնածուն պիտի յաղթէր թէ Բիւզանդական: Իր իսկ՝ Սիկիլիացւոյն պատճառաբանութիւնը այն մասին թէ ի՛նչն է առիթ տուած իր գըրուածքին՝ ինքնին արդէն չափէն աւելի արուեստակեալ է, այնպէս որ նման ուռուցիկ ենթադրութիւններով չէ որ կլլել տալ կարելի է զայն: Այսինքն ան կ'ուզէ մեզի հաւատացնել որ որպէս թէ 9րդ դարու կայսերական պաշտօնեայ մը Պուլկարիայէն մէկ քանի հարիւր մղոն հեռաւորութեան մը վրայ գտնուող վայրի մը մէջ լսած ըլլայ պարապ զրոյց մը այն մասին թէ՝ Պաւղիկեանք որպէս թէ ուզած ըլլան հոնկէ միսիոնարներ ղրկել այդ երկիրը որ նոր յայտնի դարձած էր ընդհանուր աշխարհի: (Այդ երկրին անունը այն ատեններ դժուար թէ ծանօթ ըլլար ոեւէ մէկուն, Թեփրիկէի մէջ): Այն նպատակաւ ի հարկէ որ իրենց աղանդի՛ն դարձնեն այդ երկիրը: Եւ ասոր վրայ, ան [Սիկիլիացին] որպէս թէ անմիջապէս վճռած ըլլայ ընդարձակ գիրք մը գրել և Պուլկարիոյ արքեպիսկոպոսը (որ դեռ գոյութիւն չունէր) զգուշացնել այդ բանէն ու առաջքն առնել սպառնացող վտանգին: Տեղը չէ՞ միթէ ըսել թէ շատ անշնորհ պաշտօնեայ մը ըլլալու էր այդ մարդը որ փոխանակ իր կայսեր քաղաքական ոյժը օգնութեան կանչելու՝ պարապ

խազերու վրայ վատնած է թանկագին մագաղաթը։

Եւ սակայն, հակառակ որ ա՛յդչափ կասկածելի է այս ամբողջ պատմութիւնը, այնուամենայնիւ հազիւ մէ՛կ հոգի մը միայն գտնուած է — որչափ ես գիտեմ ([23]) — որ ցանկութիւն չէ ունեցած հաւատ ընծայելու Սիկուլոսի ներկայութեանը Թեփրիկէի մէջ, որովհետեւ այդ մէկը նկատած է որ Փոտ անոր միակ աղբիւրը եղած է և անհնար ալ կը համարի որ Սիկիլիացին ինն երկար ամիսներ անցուցած ըլլայ արիւնածարաւ Քրիսոքէրի (Chrysocheir) քով։ Բայց ան թոյլ կուտայ որ Սիկիլիացին ժամանակակիցը ըլլայ Փոտի և այնպիսի պարագաներու մը տակ գրէ իր գործը որ անըմբռնելի են միանգամայն։ Հերքելու համար զայդ ալ, ինքնին կը բաւէ եթէ ըսենք թէ Սիկիլիացի աչքի առջև ունեցած է Փոտի ո՛չ թէ վաւերական գրուածքը, այլ կցկցուած, չինծու գործ մը որ շատ յետոյ միայն կրնար յօրինուիլ։ Անտես չընենք այլ և անոր բուն իսկ Նախաբանին մէկ քանի կասկածելի գիծերուն վրայ ուշադրութիւն հրաւիրել։ (Նախաբանը ուսուցիկ, արուեստակեալ ոճով մը կը դիմէ անանուն եպիսկոպոսին)։ Այսպէս է օրինակ՝ երբ շատ որոշ կերպով մը ու կրկին անգամ կը յիշուի այն պարագան թէ ինք, հեղինակը, Վասիլի օրով ապրած է։ Այդ կայսեր հասցէին ուղղուած շողոքորթութիւններն ալ — պարզ է առաջին իսկ ակնարկէն — կրնան ըսուած ըլլալ այնպիսի մէկու մը կողմէ որ չահագրգռուած էր անոր շնորհը ձեռք բերելու։ Բայց մենք պիտի տեսնենք որ ուրիշ բացատրութիւն մը ևս հնարաւոր է։ Այսպէս, դիւրին չէ ըմբռնել թէ Սիկիլիացին ի՛նչպէս կրցաւ «Տիբրիկէ»ի մէջ օրթոտոքս քրիստոնեաներ գտնել և անոնց հետ ալ յարաբերիլ, քանի որ այդ քաղաքը —

իր իսկ պատմածին նայելով — հերետիկոսները իրենք հիմնած էին ու այնտեղ ալ ապաստան գտած։ Մանաւոր ուշադրութեան արժանի են նաև վարդապետական այն կէտերը որոնց վրայ Սիկիլիացին յատուկ շեշտ մը կը դնէ։ Փոտի նման, ան ալ առանձին ջանք մը կը թափէ ապացուցանելու համար թէ Պաւղիկեանք նոյնն են ինչ որ Մանիքեցիք։ Բայց վախը անոնց ճարտարութեան և առաքելական նախանձայուզութեան առաջ՝ շատ աւելի մեծ է իր քով։ Քրիստոնեաները այդ խորամանկ գրոց-բրոց հերետիկոսներէն նախազգուշացնելու համար, ան ուրիշ դարման մը չի գիտեր քան ա՛յն միայն՝ թէ պէտք են ականջնին փակե՛ն և հեռու փախչին անոնցմէ, իսկ ինչ կը վերաբերի անոնց դէմ պայքարելուն, այդ հոգը, կ՚ըսէ, պէտք է թողուլ հոգևորականութեան որուն հեղինակութիւնն ալ ան այդ իսկ պատճառով առանձնապէս կը շեշտէ։

Նորութիւն մըն է, այլ և Փոտի անծանօթ տակաւին, այն վկայութիւնը թէ աղանդաւորք հետզհետէ միայն կը բանան իրենց վարդապետութեան գաղտնիքները սեփական աշակերտաց առջև։ Գիծ մը որ ոչ միայն բոլորովին օտար է Վանահօր մտածողութեան, այլ և շատ ալ չի պատշաճիր ինքնուրոյն, ապառազէն համայնքի մը նկարագրին։ Առաւել ևս զարմանալի կը թուի այն խօսքը թէ Տիբրիկի քաջ բնակիչները, որոնց դէմ մինչև իսկ Վասիլ կայսրը չկրցաւ գլուխ ելլել, սովորութիւն են ունեցեր որպէս թէ՝ մեկուսանալ ընկերութենէն և անապատ քաշուիլ ու հոն կախարդութեամբ զբաղիլ։ Այն մեծ եռանդը որով Սիկիլիացին իր նախաբանին մէջ իսկ սուր պայքար մը կը մղէ Աստուածամօր և Սուրբ Խաչի մասին եղած մոլար վար-

դապետութեանց դէմ, այդ պարագան ինքնին ցոյց կուտայ թէ ի՛նչ հարցեր ամենէն աւելի կը զբաղեցնէին աղանդաւորները որոնց հետ էր և Սիկիլիացւոյն գործը։ Վանահայրը մեր առջև տարբե՛ր մարդիկ կը գծագրէ։

Մեր հեղինակը իր Նախաբանին անմիջապէս աղանդներուն նկարագրութիւնը կը կցէ։ Ատոնք Փոտի քով Պաւղիկեանց համառօտ պատմութենէն յետոյ կուգան։ Սիկիլիացին կը խուսափի ուրեմն — ինչ որ սպասելի էր արդէն — երկու անգամ կրկնելէ պատմութիւնը հակառակ որ ան, ինչպէս պիտի տեսնենք դեռ, իր պատմութեան մէջ կը հիւսէ այն ամէնը ինչ որ Փոտ Ա. աւելի՛ ունի քան Փոտ Բ.։ Կ՛երեւի թէ ան առհասարակ ամէն ջանք թափած է՝ Փոտէն իր ունեցած կախման բոլոր հետքերը ջնջել։ Եւ սակայն, յաճախ աւելի քան շօշափելի են այդ հետքերը։ Անկարելի չէ նաև որ Սիկիլիացի աչքի առջև ունեցած ըլլայ Վանահայրը և կամ Համարտոլոս [Գէորգ Աբեղան]։ Օրինակի համար, առաջին աղանդին նկարագրութիւնը աւելի այս վերջիններուս հետ նմանութիւն մը ունի քան Փոտի։ Ընդհանուր առումով սակայն, Սիկիլիացին Փոտի կը հետեւի քայլ առ քայլ։ Ան քիչ մը թռուցիկ կերպով կը կրկնէ Փոտի պատմածներուն բովանդակութիւնը ու միայն տեղ-տեղ աչքի կ՛իյնայ իր աւելցուցած աննշան սեթեւեթութիւններովը։ Այլապէս, ան ամէն անգամ ալ կը մատնէ ինքզինքը երբ կ՛ուզէ քիչ մը դուրս ելլել իր նախագաղափար օրինակէն ու նոր բաներ պատմել։ Օրինակի համար, երբ Սիկիլիացին հինգերորդ աղանդին կապակցութեամբը Փոտի վկայութիւնը Պաւղիկեանց մասին՝ հատուածին վերջէն սկի՛զբը կը տեղափոխէ, որպէսզի Սարգիսի

թուղթերն ալ անոնց կարգը դասէ, ան ատո՛վ իսկ ուղղակի հակասութեան մը մէջ կ'իյնայ աղանդի հիմնադիրին բացորոշ հրամանին հետ որ կ'ըսէ՝ «Աւետարանէն և Առաքեալէն» զատ, ուրիշ ոչի՛նչ յարգել պէտք է որպէս կանոնական։ Կը նշանակէ թէ ի՛նք հնարած է զայդ, լսած ըլլալով այդպիսի թուղթերու գոյութեան մը մասին։ Յատկանշանական է մանաւանդ շատ համառօտ կերպով ներկայացուած վեցերորդ աղանդին կցուած ծանօթութիւնը, ուր կ'ըսէ թէ ինք այդ բաներուն անդրադառնալ կ'ուզէ յետոյ, որով ակամայից կ'ակնարկէ թէ այդտեղ բաներ մը բաց թողուցած է որ կան իրեն աղբիւր ծառայած հեղինակին քով։

Մանէսի պատմութիւնը Սիկիլիացին ուղղակի կ'ընդօրինակէ այն առաջին տեղեկատուէն (24) զոր Փոտ իրբև իր պատմուածքին աղբիւրը կը յիշէ։ Եւ սակայն, ան Փոտէն առնելով կը լրացնէ այն ամէնը ինչ կը պակսի այն տեղ։ Ատոնք են՝ Սարանէսի, ինչպէս և Մանիի 12 աշակերտներուն մասին եղած վկայութիւնները, այլ և Սուրբ Գրոց հանդէպ Պաւղիկեանց ցուցուցած խարեպատիր վերաբերմունքը մասին յայտնուած եզրափակիչ դիտողութիւնները։ Այնպէս որ Սիկիլիացւոյն կախումը Փոտէն, հակառակ իր ջանքերուն, ա՛լ աւելի կը պարզուի։ Մենք տեսանք արդէն Տրիփոնի մասին Փոտի քով եղած վկայութեան պարագան։ Արդ, քանի որ Սիկիլիացին անոր մասին գրող առաջին իսկ պատմիչը իր առջևը գտնելով ուղղակի կ'ընդօրինակէ անկից և անհիմն կերպով ալ միևնոյն անճիշդ տեղը կը դնէ ինչ որ Փոտ, — ըսել է թէ՝ այդ շօշափելի ապացոյց մըն է այն բանին համար որ Սիկիլիացին իր առջև ունեցած է Փոտի աշխատութիւնը՝ իր ներկայ կերպարանքին տակ։ Ա՛լ աւելի հիմ-

Նաւորելու համար այդ բանը և արդարացնելու համար այն կարծեաց ճշգութիւնը թէ Սիկիլիացի առհասարակ ոչ ուրիշ աղբիւրներ ունեցած է իր ձեռքին տակ և ո՛չ ալ սեփական տեղեկութիւններ՝ անցնինք այժմ Փոտ Բ.ի բաղդատութեանը։

Դ.

ՓՈՏ Բ., ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՓՈՏ Ա.ի ԵՒ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻՈՅՆ ԳՐՈՒԱԾԻՆ

Սկիզբէն իսկ չեշտել պէտք է թէ այս գրութեան մէկ էական յատկանիշն այն է որ հեղինակը որոշ միտումներ կը հետապնդէ։ Ատոնց ալ կը յարմարցնէ ան պատմական տուեալները։ Այսպէս օրինակ, աղանդաւորներուն դէմ յարուցուած հալածանքներուն մասին իր աւանդածներէն պատմական հիմ ունին բուն իսկ Մանիքեցւոց վերաբերեալ կտորները միայն։ Ատոր հակառակ, Կոստանդինի և անոր յաջորդներուն մասին պատմածները բոլորովին օտար են սկզբնական աղբիւրին։ Բայց, ան մասնաւոր նախասիրութեամբ մը յայտայանդիման կը պատմէ ատոնց մասին ու երեւան կը բերէ միտում մը՝ Պոգոնատոսէն յետոյ եկող բոլոր կայսրերը Պաւղիկեանց հետ շփման մը մէջ դնելու։ Որ խնդիրը այստեղ մեծ մասով արուեստակեալ յօրինուածութեանց միայն կը վերաբերի, այդ հետեւցընել կարելի է նաև տարեթիւերուն յատուկ այն միօրինակութիւններէն, որոնց վրայ յենլով՝ Կիզըլէր լըջօրէն ու մեծ խնամքով մը փորձած է խիստ ժամանակագրութիւն մը կառուցանել։ Ժամանակագրութիւն մը որուն այնուհետև ամենայն դիւրահաւատութեամբ հետեւած են յիշեալին բոլոր յաջորդները։ Բայց ո՞ր օրէնքին հիման վրայ այս աղանդին բոլոր տեսուչներուն (Սարգիսի բացառութեամբ) պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը եռամեակներէ կը կազմուի անխտիր՝

27 + 3 + 3 + 30 + 30 (30 + 4)։ Եւ յետոյ, Փոքր Ասիոյ հալածեալ աղանդի մը երկհարիւրամեայ գոյութեան ժամանակագրական ստոյգ պատմութիւնը իսկապէ՞ս որ հասնիլ կրնար մեզի, այն ալ այնպիսի ժամանակէ մը ուր մինչև իսկ կայսրերու իշխանութեանց տարիները և համաշխարհային դէպքերու թուականնե՛րը ճշդել հազիւ թէ հնարաւոր է։ Թուականներուն վերաբերեալ այդ տուեալները չունի՛ առաջին աղբիւրը։ Ու մենք կը տեսնենք որ ամէն մէկ խոտորմունք ատկէ՝ հաստատուն գետին չունի իր ոտներուն տակ։

Առաջին աղանդապետին պատմութեան մէջ մենք նոր տուեալ մը կը գտնենք որ կը տարբերի Փոտ Ա.էն։ Այն է թէ՝ աղանդաւորը Հայ մը եղած է, ծագումով Մանանաղի գաւառէն, մինչդեռ հոն իբրև Էպիսպարիսի բնակիչ հանդէս կու գայ։ Նմանապէս, թէ ան պատերազմի ատեն գերի ինկած ասորի սարկաւագէ մը նուէր ստացած ըլլալու է Նոր Կտակարանին գիրքերը և ատոնց հիման վրայ ալ աղանդը վերակազմած։ Այլ և՝ ան 27 տարի շարունակ Կիբոսայի մէջ աղանդապետ եղած է և Կոստանդին (Պողոնատոս) կայսեր կողմէ ղրկուած Սիմէոն անունով մէկ պաշտօնեայի կողմէ դատի կանչուած ու քարկոծման դատապարտուած ըլլալու է և թէ այդ ատեն իր հոգեզաւակ Յուստոս՝ առաջինն եղած է զինքը քարկոծողներու թիւին մէջ։ Ի դէպ, Սամոսատը որ Փոտ Ա.ի քով Ասորիքի մէջ գտնուող քաղաք մըն է, այստեղ կը դարձուի արդէն հայկական քաղաք մը։

Սիկիլիացին ևս որ Փոտի վաւերական գրուածքէն օգտուելու ժամանակ շարունակ համառօտախօս մըն է և ըստ երևոյթին չի ալ ցանկար երբեք գիտուն Պատրիարքին հաղորդածէն աւելի բան պատմել ([25]),

հոս յանկարծ երկարաբան կը դառնայ։ Ու ազատ թռիչք մը կուտայ իր երեւակայութեան, թէեւ այդտեղ ևս տարակայօրէն ոչինչ նոր բան կը յաւելու։ Երբ ան աղանդաւորաց հալածանքները կը նկարագրէ, ամէն անգամ ալ կայսեր հեղինակաւորութիւնը կը շեշտէ որոշակի։ Միեւնոյն ժամանակ, կարեւոր դիտողութեան մը մէջ հասկցնել կուտայ աներկբայօրէն, թէ իսկապէս ո՛ր կայսեր ուղղուած են իր անճաշակ ու զուտ Բիւզանդական շողոքորթութիւնները։ Եւ սակայն, կը մոռնայ որ ինք արդէն իսկ ճառած է շարք մը կայսրերու վրայ, թէ՝ ինչպէս անոնք, մինչեւ Վասիլ, հալածած են աղանդաւորները։ Ու կ՚ըսէ թէ այս վերջինս է եղած այն կայսրը որուն իշխանութեան ատեն յայտնուած է իրեն բոլոր նախորդներուն օրով անծանօթ մնացած աղանդը և ընկճուած հիմնովին։ Եւ սակայն, ապահովաբար Վասիլ չէ եղած այն կայսրը որուն մասին է որ ան պատմած է այդ բանը։ Բայց ուրիշ տեղէ ([26]) ծանօթ է մեզի այդպիսի կայսր մը. իր մասին դեռ պիտի խօսինք։ Կալինիկէի որդւոց վրայ ճառելէն յետոյ, Կոստանդինի անցնելուն իւրատեսակ ձեւը կարող է մատնանշում մը ծառայել այն բանին համար թէ Սիկիլիացին գիտակից է Փոտ Ա.ի և Փոտ Բ.ի միջև եղած տարբերութեանը։ Թէ անկարելի է սակայն որ Փոտ կախում ունենայ ուրիշէ մը, ատոր համար թերեւս արժէ յիշատակել նաև հետեւեալ պարագան, այն է՝ այդ ատենուան ո՛ևէ մատենագիր դըժուար թէ զերծ մնար Ս. Գրոց այնպիսի տեղիքներ և աղանդաւորներու անուանց այնպիսի խայթիչ խեղաթիւրումներ ընդօրինակելու փորձանքէն, որոնցմով Սիկիլիացի կը զարդարէ իր պատմութիւնը։

Սիմէոնի պատմութիւնը Փոտ Բ.ի քով՝ հասարա-

կապ ոչինչ ունի արդէն առաջին աղբիւրին հետ, ի բաց առեալ այս երկրորդ աղանդապետին անունը միայն: Սիմէոն այստեղ կայսերական պաշտօնեայ մըն է որ ինքզինքը դարձի բերել կու տայ իր իսկ հալածած աղանդին ձեռքով: Այնպէս որ ան այլեւս ի վիճակի չէ հանդիստ ապրիլ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Ու կը վերադառնայ հոնկէց երեք տարի յետոյ, եռամեակ մը նորէն տեսուչ կը դառնայ, ապա վէճի կը բռնուի Յուստոսի հետ, վերջնոյս կողմէ Կողոնեայ եպիսկոպոսին միջոցաւ Յուստինիանոս Բ. կայսեր ձեռքը կը մատնուի և շատ մը հաւատակիցներու հետ միասին՝ խարոյկ կը բարձրացուի:—

Արդ, թէև կարելի չէ ուղղակի կերպով պնդել, հիմ ունենալով առաջին աղբիւրը, թէ բոլորովին անհնար է այդ ամէնը, բայց և այնպէս՝ անըմբռնելի կը մնայ մէկ բան. ի՞նչպէս է որ առաջին աղբիւրը մինչև իսկ փոքրիկ ակնարկութիւն մը չ'ըներ այն մասին թէ Սիմէոն այդպիսի նշանաւոր անձ մը եղած է իսկապէս: Եթէ հարկաւ բան մը գիտէ՛ր այդ մասին: Ասկէ յետոյ եկող պատմութիւնը Պաւղոս Հայուն և իր երկու որդւոցը՝ Գենեսիոսի (այստեղ գրուած է — Γεγναίσιος, *իսկ Սիկիլիացւոյն քով՝* Γεγνέσιος) *ու Թէոդորի մասին որոնցմէ միայն Գենեսիոս ծանօթ է առաջին աղբիւրին, այդ պատմութիւնը շատ թեթև կերպով մը միայն Գենեսիոս ծանօթ է առաջին աղբիւրին, այդ պատմութիւնը շատ թեթև կերպով մը միայն կապուած է նախընթացին հետ: Ու կը թուի թէ ինք իր մէջ նախապէս եղած է առանձին պատմութիւն մը: Ըստ որում՝ կ'ենթադրեմ թէ խմբագրողին կողմէ սրբագըրուած է ծանօթութիւնս «Պաւղիկեան անունը շատեր կապակցութեան մը մէջ կը գնեն այս Պաւղոսի և ոչ*

թէ Կալինիկէի որդւոց հետ։» Այդ ձեւով, ուղուած է առաջին աղբիւրին յեղակարծ ենթադրութեանը հետ համաձայնեցնել այստեղ պատմուածը որ աղանդին անունը հաւանօրէն այս Պաւղոսէն կ'ածանցէր։ Ասոր օգտին կը խօսի այն պարագան եւ որ «Պաւղիկեան» բառը այս գրուածքին մէջ ցարդ գործածուած չէր երբեք։ Սիկիլիացին կ'անցնի ծանօթութեան վրայէն։ Բայց յատկանշանական է իր գիրքին համար, որ ան այնուամենայնիւ Կալինիկէի որդւոց անունները անհարկի կերպով մը իր պատմութեան մէջ կը մուծէ։

Փոտ Ե. կը պատմէ Պաւղոսի մասին թէ ան Գենեսիոսը յաջորդ նշանակած է իրեն։ Բայց և այնպէս, անոր մահէն յետոյ վէճ է ծագած երկու եղբայրներուն մէջ, քանի որ կրտսեր եղբայրը ինք կ'ուզէր տեսուչ ըլլալ։ Մինչ այն՝ Լեւոն (Գ.) կայսեր հրամանին վրայ, Գենեսիոս Կոստանդնուպոլիս կը բերուի։ Պատրիարքը պատուէր կը ստանայ՝ հերետիկոսութեան ճամբէն հանելու զայն։ Գենեսիոս երկդիմի պատասխաններով իր օձիքը կ'ազատէ դատարանէն, անմեղ կը հռչակուի ու ետ կը դառնայ՝ կայսեր նամակը ձեռին։ Ապա Մանանաղի կը փախչի և 30 տարի վարելէ ետք աղանդը, կը մեռնի խայտառակ մահով մը։

Այս պատմութիւնը եւ զոր Սիկիլիացի աւելի հանգամանօրէն կը վերարտադրէ քան ուրիշ բաներ, երկուքին քով ալ հետաքրքրական գիծեր կը պարունակէ։ Օտարոտի է օրինակի համար, որ Օրթոտոքսութեան այդպիսի Նախանձայոյզներ՝ 9րդ դարուն յօրինած իրենց գիրքերուն մէջ ոչ իսկ մէկ հատիկ խօսքով մը կ'ակնարկեն թէ այս Լեւոն կայսրն է եղած այնչափ վատահամբաւ պատկերամարտը ու ամենէն մեծ հերետիկոսը, ինչպէս որ ժամանակագիրները կը

նկարագրեն զայն։ Երկու մատենագիրներուն հայեացքներուն մէջ հարկաւ որոշ տարբերութիւն մը կայ։ Մինչ Փոտ Բ. Լեւոնի մասին կը գրէ թէ «Οὐκ ἔχων δὲ κρίσιν τὰ τοιαῦτα διερευνᾶν καὶ τοῦτο καλῶς συνειδώς, αὐτὸς μὲν οὐκ ἐξετάζει τὸν αἰτιαθέντα», անդին՝ Սիկիլիացի ակներեւօրէն կը խուսափի այդպիսի նուաստացուցիչ կարծիք մը յայտնելէ կայսեր մասին։ Այդ պարագան անշուշտ ունեցած ըլլալու է իր հիմնաւոր պատճառը։ Այն ևս ըսել պէտք է թէ իսկապէս ուրուականները կը նմանին բոլոր այն մարդիկ որ չեն յիշատակուիր առաջին աղբիւրին մէջ։ Մենք ոչինչ չենք իմանար Թէոդորոսի հետագայ ճակատագրին մասին, ինչպէս և Յուստոս մոռացուեցաւ վերը։ Նմանապէս, յաջորդիւ ամէն անգամ նոր ի նորոյ հրապարակ կուգան երկու կռուազան տեսուչներ, որոնցմէ միայն մէկը ասպարէզին վրայ կը մնայ վերջը։ Պէտք չկայ յիշատակելու թէ այս ամէն գիծերը յարմար չեն գար առաջին աղբիւրին։ Յովսէփ և Զաքարիա, որ այնտեղ իրարու կը յաջորդեն որպէս իրաւահաւասար տեսուչներ, հոս երևան կուգան իբրև ժամանակակիցներ ու տեսչական պաշտօնին համար իրարու դէմ պայքարող մարդիկ։ Այո՛, անգամ Յովսէփ որ աւագն է հոն՝ երեւան կու գայ հոս երկրորդ շարքին վրայ միայն, թէև կ'երևի թէ մտաւորապէս աւելի բարձր է քան ան։ Անոր ծագման մասին Սիկիլիացւոյն առաջ բերած զազիր պատմութիւնը ոչ այլ ինչ է հաւանօրէն, եթէ ոչ համարձակ մեկնութիւն մը Փոտ Բ.ի հետեւեալ թռուցիկ նկատողութեան՝ ὃν καὶ νόθον τινές ἐπεφήμιζον, այդպէս ալ, այն տեղեկութիւնը թէ ան այծեր արածած է՝ չարամիտ ակնարկութիւն մը ըլլալու է անշուշտ այն բանին վրայ որ ան իբր թէ ըսած է իր մա-

սին՝ թէ տէր եղած է կատարեալ հոգւոյն (27)։ Թերեւս Զաքարիայի տուած Μισθωτός ծաղրանունէն հանուած պարզ հեքիաթ մըն է այն պատմութիւնը թէ ան Սարակինոսներու մէկ ասպատակութեան միջոցին լքած է իր մերձաւորները ու փախած, մինչ Յովսէփ իր բոլոր կողմնակիցներուն հետ միասին զերծ մնացած է վտանգէն և Ἐπίσπαρις փախած, ուր և փառաւոր ընդունելութեան մը արժանացած է։ Ապա կու գայ, ինչպէս պիտի տեսնենք, քննադատութեան համար հետաքրքրական այն տեղեկութիւնը թէ՝ Կրիկորաքէս անուն բարեպաշտ ու ջերմեռանդ մարդուն մէկը որ տեղւոյն պետն էր, իր մարդոց հետ միասին կը շրջապատէ Յովսէփի բնակած տունը, կը գերէ անոր կողմնակիցները և կը պատժէ զանոնք, իսկ ինք Յովսէփ Փուլուգիա կը փախչի, այնտեղէն ալ՝ Պիսիդիոյ Անտիոք։ Անկից յետոյ, 30 տարի շարունակ ան իբրև տեսուչ աշխատելէ և շատ մը քրիստոնեաներ իր աղանդէն դարձնելէ վերջ՝ կը մեռնի Բորտոկոպիոն անուն վայրի մը մէջ։

Յաջորդ զաղիր նկարագրութիւնը Բաանէսի ծնընդեան, կ՚երեւի թէ նորէն ակնարկութիւն մըն է անոր ῥυπαρός ծաղրանուան վրայ։ Անիկա միակն է Պաւղիկեանց շարքին մէջ, որ իսկապէս հայկակա՛ն ծագում ունի (28)։ Թերեւս այդ իսկ պատճառաւ Սիկիլիացին մայրը որպէս εἰς Ἀρμενίαν γυνή τις կը բնորոշէ։ Դիտել պէտք է այստեղ նաև, թէ ինչպէս Բաանէսի և Սարգիսի հետ միասին՝ նոր պատմութիւն մը կը սկսի որ նախընթացին հետ արուեստական կերպով մը միայն կը կապուի։ Այս երկու տեսուչներուն փոխադարձ յարաբերութիւնը պարզ չէ՛։ Ու կը թուի թէ Փոտ Բ. առաջին աղբիւրէն դուրս՝ ուրիշ տեղեկութիւն մը չէ

ունեցած Բասնէսի մասին։ Իր հայեացքը կեդրոնացուցած է Սարգիսի վրայ որ Սիկուլոսի համար ալ ամբողջ պատմութեան գլխաւոր դէմքն է։ Այս աղանդաւորին հայրը (Դրուինոս) և ծննդավայրը (Անիա, Տարիա քաղաքին մօտերը) ծանօթ են որոշակի։ Օրթոտոքս ընտանիքի մը զաւակն է ան, բայց հաւատափոխ կ'ըլլայ Մանիքեցի կնոջ մը ձեռքով և կը յայտնաբերէ եռանդուն գործունէութիւն մը։ Հալածուելով կայսերական վերահսկիչներէն՝ ան կը փախչի Սարակինոսներուն հողը և կը սպաննուի այնտեղ՝ Ժայնոն (Tzainon) անուն մէկու մը կողմէ 30 տարի տեսուչ ըլլալէ ետք։

Այս է համառօտ բովանդակութիւնը զոյգ մատենագիրներուն ճապաղ գրութեանց։ Մանիքեցի կնոջ ունեցած խօսակցութենէն Սարգիսի հետ՝ կը տեղեկանանք թէ քննութեան առարկայ աղանդաւորները ինչպէս կը գործածեն Ս. Գիրքը և յանցաւոր կը համարեն Եկեղեցին՝ ըսելով թէ Ս. Գրոց ընթերցումը ան հոգեւորականութեան մենաշնորհը միայն ըրած է և թէ ինչպէս կ'անարգեն անոնք սուրբերը։ Մոռնալու չէ այլ և, որ Ս. Գիրքէն առնուած երկու վկայութիւնները Ղուկասու աւետարանէն չեն և ոչ ալ Պօղոս Առաքեալին թուղթերէն, բան մը որ սպասելի էր իսկական Պաւղիկեանց կողմէ —, այլ առնուած են Մատթէոսի աւետարանէն։ Ամենէն շատ՝ այս վերջինս է գործածականը միւս աղանդներուն քով ([29])։ Աչքի կը զարնէ մանաւանդ երկրորդ տեղիքը որ ուղղակի կը հակասէ այն բանին թէ Պաւղիկեանք հիմէն ի վեր կը մերժէին Հին Կտակարանը։ Ըսեմ՝ Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ չէին կրնար անոնց կողմէ Սրբոց նախատիպարները հռչակուիլ։ Այն հանգամանքը որ այստեղ

ամէն ինչ եկեղեցական նուիրապետութեան շուրջը կը դառնայ, այլ նաեւ Փոտ Բ.ի հեղինակին մասնաւոր կրքոտութիւնը մեզի կը ցուցնեն թէ իրական պայքարի մը մէջ կը գտնուի ան այն ատեն միայն երբ խնդիրը կը վերաբերի սեփական գոյութեանը, ու զէնք չի ճօճեր հեռաւոր ուրուականներուն դէմ։ Երբ կը շեշտէ թէ Սարգիս աչքի կ'իյնար իր սուտ բարեպաշտութեամբը եւ այդ ձեւով ալ շատեր կը քաշէր իր որոգայթին մէջ, մինչ անդին իր նախորդները բացարձակ ապականութեան մը մէջ կ'ապրէին, որով եւ գայթակղիչ էին մեծամասնութեանը համար, — այդ պարագան ինքնին կ'արտայայտէ մտայնութիւն մը որ երբեք չէր կրնար յատուկ ըլլալ առաջին հեղինակներուն։ Սարգիսի հասցէին նետուած այն մեղադրանքը թէ ան ինքզինքը «Բարեխօս», «Սուրբ Հոգի», «Լուսատու Աստղ» անուանած է, այդ եւս չի կրնար հեշտութեամբ Պաւղիկեաններուն վերագրուիլ, իսկ ուրիշ աղանդներու՝ դիւրաւ։ Վերը յիշատակուած այն տեղեկութեան մէջ՝ ուր ըսուած է թէ Սարգիս ինքզինքը պատմական Տիքիկոսի փոխարէն ներկայացուցած է, նկատողութեան առնելու է եւ կարեւոր տարբերութիւն մը Զիգաբենոսի եւ Փոտ Բ.ի միջեւ։ Վերջինս Պաւղոս Առաքեալէն 700 տարի ետքը ապրիլ կու տայ Սարգիսի, մինչ առաջինին քով 500 տարուան մասին միայն խօսք կ'ըլլայ։ Այդ պարագան անհրաժեշտ էր իրեն, եթէ ինք զայն Գէորգ Աբեղայի (Համարտոլոսի) յիշեալ ժամանակահաշուին վրայ հիմնուած իր ժամանակախօսութեանը հետ հաշտեցնել, այլ եւ Սարգիսը «Բարեպաշտ, երանելի» սրբուհի Իրենէի իշխանութեանը տակ ծաղկեցնել կ'ուզէր։ Կը մնայ ապա որոշել թէ արդեօք Համարտոլո՞ս նշանակած է սոյն ժամանակը, թէ՞ Զիգաբենոս։

Կիզըլէր և ուրիշներ մեծ արժէք մը տուած են Սարգիսի կարծեցեալ Թուղթերէն քաղուած տեղիքներուն, ենթադրելով թէ ատոնք են Պաւղիկեանց պատմութեան վերաբերեալ վաւերագրային միակ հատակտորները։ Եւ սակայն, մօտէն նայելով ատոնց վըրայ և մէկդի թողլով իր՝ Փոտ Բ.ի կողմէ անոնց մասին տրուած մեկնութիւնները, կը տեսնենք որ ոչ միայն քիչ – շատ պատմական կամ դաւանաբանական նըշանակութիւն ունեցող բան չկայ անոնց մէջ, այլ և գրեթէ ոչինչ՝ որ ի յայտ բերէր առհասարակ աղանդաւոր մը։ Առաջին տեղիքը սովորական նմանողութիւն մըն է Պօղոս Առաքեալի խօսքերուն և ոչինչ նոր բան կ'աւելցնէ այլուստ ալ ծանօթ այն իրողութեան թէ Սարգիս մասնաւոր եռանդ մը ի յայտ բերած է հերետիկոսութիւնը տարածելու գործին մէջ, կը նըշանակէ թէ կարող էր և [այդ տեղիքը] հնարուած ըլլալ որպէս հետեւութիւն այդ իրողութեան։ Սուրբ Հոգւոյն ուղղուած խօսքը՝ որով անոր բարեխօսութիւնը կը խնդրուի, Փոտ Բ.ի մեկնութեամբը միայն կը ստանայ այլ իմաստ մը քան որ ունի իսկապէս։ Յայտնի է որ բոլոր աղանդաւորք կ'ամբաստանուին թէ կը պաշտեն իրենց առաջնորդները։ Ծանօթ է նաև առհասարակ այդ ամբաստանութիւններուն անհիմն ըլլալը։ Կարող չէ տարբերութիւն մը ունենալ և ներկայ պարագան։ Գալով երրորդ խօսքին՝ ան առհասարակ յորդոր մըն է այն մասին թէ Թուղթը ստացողները միշտ արժանի յարգանք մը պիտի տածեն իրենց տեսուչներուն հանդէպ։ Այդ ալ դայթակղական ոչինչ կը պարունակէ իր մէջը։ Խնդիրը կը տարբերի սակայն, երբ խօսքը չորրորդ Թուղթի մասին է։ Բայց այդ ևս դժուար չէ մեկնել։ Եթէ ուշադիր ըլլանք թէ իսկա-

պէս ինչ ըսել կ'ուզեն առաջին բառերը և թէ չարունակութեանը մէջ — ուր ἡμεῖς տէր-բային [ենթական] և ἐγώ բառը փոխնիփոխ կը գործածուին — Տիրոջ մէկ խօսքը կը յիշուի որ իրաւ ալ դայթակղիչ իմաստ մը կուտայ ամբողջութեանը, այն ատեն կրնանք կռահել թէ թերևս գիտաւորեալ կերպով կեղծուած է նախադասութիւն մը որ ըսել կ'ուզէր մօտաւորապէս, «Մի՛ վախնաք և մի՛ թոյլ տաք որ մոլորցնեն ձեզ, վասնզի՝ Քրիստոս մեր պահապանն է և մեր լուսատուն, որ խոստացած է մեզի հետ ըլլալ մինչև վախճանն աշխարհի»։ Յամենայն դէպս, այս խօսքերը՝ ինչպէս որ այժմ կը հնչեն անոնք՝ բաւական տարակուսելի են՝ նախադասութեան կազմին և թէ ներքին իմաստին կողմանէ։ Մի՞թէ իսկական Պաւղիկեան մը յաւակնած ըլլալու է՝ մինչև իսկ Տիրոջ հանգամանքը վերագրել ինք իրեն։

Յաջորդ տեղիքը աւելի շուտ իր հեղինակին պատիւ կը բերէ և առիթ չի տար որպէս աղանդաւոր մը խարանելու զայն։ Վասնզի, անմեղ կը համարի զինք և չի ալ ուզեր ատել իր հակառակորդը։ Ընդհակառակն, զայն կը յորդորէ որ իր տեսուչները և ուսուցիչները Առաքելոց և մարգարէից պէս յարգէ։ Թէ այդ չորս մարգարէները Պաւղիկեանց առաջին չորս տեսուչները ըլլալու են, ինչպէս որ Կիզըլէր և այլք ենթադրած են, զայդ չե՛ն հաստատեր բուն իսկ խօսքերը։ Եւ Փոտ Բ. ալ չէ ունեցած այդ միտքը ([30])։ Այնպէս որ առաջին գրիչը (որ ի հարկէ Պաւղիկեան մը չէր) այդ խօսքին տակ ուրիշները հասկնալու պէտք չունէր քան միայն Հին Կտակարանին չորս մեծ մարգարէները։

Ինչ կը վերաբերի վերջին տեղիքին, որոշ է արդէն որ ան չի կրնար ունենալ այն նշանակութիւնը զոր Փոտ Բ. կը վերագրէ անոր։ Պօղոս Առաքեալէն

առաջ բերուած խօսքերը (Ա. Կորնթ. Զ. 18) կը ցուցնեն թէ ան ուղղուած է իսկական πορνεία-ի դէմ։ Եւ եթէ երկրորդը աւելի՛ մեծ է, ըսել է թէ առաջինն ևս վնասակար և դատապարտելի դիտուած ըլլալու է։ Այնպէս որ հասկնալի չէ թէ ինչո՞ւ պէտք է բարիք մը ըլլար առաջինը։ Եւ եթէ այստեղ ալ դիտաւորեալ կեղծիք կամ բառի սխալ մը չկայ, կարելի է ուրեմն ա՛լ հասարակ եղանակաւ մը բացատրել զայն, քան որ օրինակի համար Կիզըլէր փորձած է ([31]), թէ՝ ան կ'ակնարկէ Ադամի պատուիրանազանցութիւնը Արարչի (Demiurg) հրամանէն և այդ կերպով ալ՝ մարդկութեան համար պատրաստուած փրկագործութենէն։ Կը նշանակէ թէ ըմբռնում մը որ քրիստոնէական առաջին դարերուն միայն բնական պիտի ըլլար, առանց ծանրակշիռ հիմի մը, խոր միջնադա՛ր տեղափոխել։

Այսպէս դիտելով իրերը՝ այդ բոլոր տեղիքներ կրնային առնուած ըլլալ այս կամ այն եկեղեցականին գրուածքէն, և օգտագործուած՝ մատենագրին նըպատակներուն համար։ Եւ կամ թերևս կրնային պատկանիլ մարդու մը զոր ան աղանդաւո՛ր հռչակել կ'ուզէր և որ սակայն չէ՛ր այդպիսին։ Յամենայն դէպս, բուն իսկ Պաւղիկեանական ոչինչ կը գտնենք անոնց մէջ։ Այդ պատճառաւ ալ, կրնանք հանգիստ ըսել՝ քանի որ Փոտ Բ. գայթակղիչ ոչինչ գտած է Սարգիսի կարծեցեալ գրուածքներուն մէջ, աւելի լաւ պիտի ըլլար ուրեմն՝ եթէ հանգիստ թողուր զանոնք։ Անշուշտ, ան խոստացած է երկրորդ ճառի մը մէջ հերքել զանոնք։ Եւ սակայն, պահած չէ իր խօսքը։ Մեր ձեռքը հասած երեք գիրքերուն մէջ ոչ իսկ Սարգիսի անո՛ւնը յիշուած է([31])։

Սիկիլիացւոյն կախումն Փոտ Բ.էն՝ մասնաւորապէ՛ս աչքի կ'իյնայ այս հատուածներուն մէջ։ Ընդ-

հանուր առումով՝ ան իր նախորդին անկարգ և կըրքոտ ճառին տուած է սրամիտ, պատկերաւոր բանավէճի մը կերպարանքը, խուսափելով միաժամանակ անոր կրկնութիւններէն և մանր վրիպումներէն։ Օրինակի համար պարզ է միանգամայն որ Սարգիսի անուան վրայ հռետորական եղանակաւ մը ուշադրութիւն հրաւիրելը կարող չէ երբեք նախատիպը ըլլալ Փոտ Բ.ի բուռն նախատական ճառին։ Նոյնն է պարագան և Մանիքեցի կնոջ խօսակցութեան՝ Սարգիսի հետ։ Այդտեղ ևս ոչինչ կը փոխուի առարկայօրէն։ Միայն թէ, երկախօսութեան ձևը կը մշակուի աւելի մեծ խնամքով մը ու կը ճոխացուի Ս. Գրոց վկայութիւններով և սրամիտ մեկնութիւններով։ Փոտ Բ. հարկաւ դուրս պիտի չթողուր այդ բաները եթէ ինք ըլլար կախում ունեցողը։ Սիկիլիացին կը խուսափի Փոտ Բ.ի այն սխալէն ևս որուն համաձայն որպէս թէ Սարգիս առաջինն եղած է որ իր սուտ բարեպաշտութեամբը փորձութեան մը մէջ նետած է մարդիկ։ Այստեղ նորէն երևան կու գան աշխարհիկ իշխանաւորներուն հանդէպ ունեցած իր դիրքին յատկանշանական կողմերը, երբ կայսրուհի Իրենէի փառաբանութիւնները ան մէկդի կը թողու և — որովհետև ան Սարգիսի տեսչութեան 34 տարիները այնպէս մը կը հաշուէ որ անոր մահը Թէոփիլոսի իշխանութեան օրովը կ'իյնայ — այս արի պատկերամարտին վրայ ալ ոչինչ վատ բան կը խօսի։ Սարգիսի թուղթերէն առնուած տեղիքները էապէս նոյնն են ինչ որ Փոտ Բ.ի քով կան։ Միայն թէ, այստեղ աւելցուած են մէկ քանի անկարևոր նոր կտորներ որ սակայն արուեստակեալ բաներ են։ Այսպէս օրինակ՝ «μιμηταί μου γίνεσθε...» ասացուածը նմանողութիւն մըն է Պօղոսի

խօսքերուն։ Այդպէս ալ, յաջորդ տեղիքին կցուած խօսքը կը գտնենք պարզապէս Բ. Կորնթ. ԺԳ. 11։ Ցատկանշանական է մանաւանդ այն կարծեցեալ տեղիքը ուր խօսքը Պաւղիկեանց եկեղեցիներուն վրայ է, ուրիշ բան մը չէ այն քան տարօրինակ ձեւափոխում մը Փոտ Ա.ի § Ե' տեղեկութեան զոր ինք ցարդ յարմար առիթ մը չէր գտած օգտագործելու։ Դժբախտաբար, ան այդտեղ չէ նկատած որ Սարգիս ապա կը սկսի երրորդ դէմքով մը խօսիլ Տիւքիկոսի, ըսել է ուրեմն՝ ինք իր մասին։ Այսպէս և, անտարակոյս, Փոտ Բ.ի պարզ խօսքերէն կազմուած է նաև վերջին տեղիքը զոր ան որպէս իր սեփական կարծիքը կը ներկայացնէ։ Ասկից կ'երեւայ արդէն, թէ ի՛նչ են առհասարակ այդ տեղիքները։

Սարգիսի և Բաանէսի վէճին յաջորդող պատմութիւնը Փոտ Բ.ին քով, կը պարունակէ նորէն իւրատեսակ գիծեր և հակասութիւններ։ Զարմանալիօրէն, ատոնք վրիպած են հետազօտողներու աչքէն։ Ասկից կ'իմանանք որ Սարգիս չէ կրցած հանդուրժել Բաանէսի անմաքուր կենցաղին և կամեցած ալ չէ գործ ունենալ հետը։ Ան ալ, ապաւինելով հին տեսուչներուն հեղինակութեանը, իր կողմէ նախատած է զայն ըսելով թէ Սարգիս դուրս եկած է աւանդական սովորութիւններէն ու սքօղած չէ երբեք իր անմաքուր վարքը՝ այն հիմամբ թէ ինք է օրինական վարիչը աղանդին։ Այդ պատճառաւ ալ, կագ ու կռիւ ծագած է անոնց մէջը, ու այդ կռիւը շարունակուած է իրենց մահէն ետքն ալ՝ սեփական համախոհներուն միջև։ Այդ ամէնուն հետեւանքը կ'ըլլան արիւնահեղ ընդհարումներ, մինչև որ Սարգիսի գործակիցներէն մին, ոմն Թէոդոտոս, կը յաջողի հաշտեցնել զանոնք։

Շարունակելով պատմուածքին ընթերցումը, սպասել պէտք էր որ յաջորդ՝ Միքայէլ և Լեւոն Ե. կայսերուն օրով տեղի ունեցած հալածանքները ա՛յն ատեն միայն կատարուած են, երբ շատ առաջ արդէն տեղի ունեցած և վերջացած էին նախորդիւ պատմուածները։ Մէկ ուրիշ փաստ ևս մեզ այդ եզրակացութեանը յանգիլ պիտի տար։ Այն է՝ երբ կ'երեւան կայսեր լիազօր ներկայացուցիչները ([33]), Նոր-Կեսարիոյ Թովմաս եպիսկոպոսը և վանականներուն տեսուչ Պարակոնդակէս, անոնց դէմ դուրս կ'ելլեն բոլորովին ուրիշ մարդիկ և կը դիմադրեն ու կը սպաննեն զանոնք։ Կը կոչուին Կիւնոքորեանք և Աստատեանք (և ոչ՝ Սարգիսեանք և Բաանեանք), բայց աշակերտներ են Սարգիսի։ Իսկ վերջինս ատկից շատ առաջ արդէն, մեռած էր։ Վասնզի, այլապէս սպասելու էինք որ ան ալ մասնակից եղած ըլլար այդ դէպքերուն։ Իսկ երբ աղանդաւորք Մելիտինէի Մոնոքերարէս ամիրի [էմիր] քով փախչելէն, անոր օգնութեամբը Արգաւն հիմնելէն և Յունաց դէմ կռիւ սկսելէն ետք ան նորէն երեւան կ'ելլէ ու կը սպաննուի Ծանիոնի (Tzanion) ձեռքովը, կը նշանակէ թէ այդ որոշապէս կը հակասէ նախընթաց պատմութեանը։ Եւ առհասարակ, գրուածքին այս վերջին հատուածին մէջ բոլորովին տարբեր բնոյթով մը կը ներկայացուի մեզի աղանդը։ Վարդապետականին փոխարէն, մէկէն ի մէկ ռազմաշունչ կերպարանք մը կ'առնէ ան։ Բայց ատոր չեն պատշաճիր գրուածքին առանձնական գիծերը։ Ո՞ւր պիտի զետեղենք, օրինակի համար, Սարգիսեանց և Բաանեանց կռիւները։ Եթէ հալածանքները սկսելէն առաջ դնելու ըլլանք, այն ատեն Սարգիս արդէն իսկ մեռած պիտի ըլլար։ Իսկ եթէ Սարակինոսներուն երկիրը եղած

միջոցին ըսենք, այդ պարագային ո՞ւր պիտի մընան Կարբէասի պատերազմական գործքերը։ Եւ առհասարակ, այստեղ թուած դէմքերուն և դէպքերուն միջև յաճախ կը պակսի կապը։ Այնպէս որ կը թուի թէ մենք այստեղ գործ ունինք զանազան տեղեկութիւններէ հանուած քաղուածոյ գրուածքի մը հետ։ Նշանակալից է օրինակի համար, որ Կիւնոքորեանք և Աստատեանք ելլելուն պէս՝ նորէն կ՚անհետանան անմիջապէս։ Ատոր փոխարէն, Սարգիսի բուն իսկ աշակերտները և յաջորդները նորէն Վանահայր Պետրոսի գործածած «Ուղեկիցներ և Նոտարներ» ("Synekdemi, Notarii„) անունները կ՚առնեն իրենց վրայ։ Անշուշտ, անհիմն չէ՛ որ անոնցմէ երեք հոգի առանձին խմբակ մը կը կազմեն և կը բնորոշուին որպէս ամենէն յոռեգոյնները։ Ատոնք են՝ Միքայէլ, Կանակարէս և Ցոփհաննէս։ Երկու ուրիշներ ալ, Բարսեղ և Զոսիմոս, կը կազմեն արդէն տարբեր խմբակ մը։ Ատոնց մէջտեղն ալ յիշեալ Թէոդոտոսը կը մոցուի։ Ամբողջ կապակցութիւնը նկատի ունենալով՝ պարզ չէ թէ յետոյ մէկէնիմէկ ինչպէս երևան կ՚ելլէ այդ ռազմագէտ հերոսը այս՝ կը թուի թէ խաղաղաբարոյ՝ մարդոց շարքին մէջ, սկսելով Ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς ἀναφαίνεται καιροὺς καὶ ὁ τρισαλιτήριος Καρβέας անորոշ նախադասութեամբ։ Բացայայտ է որ հեղինակը կ՚ենթադրէ թէ ընթերցողները ծանօթ են այդ մարդուն։ Թէ ինչպէս՝ այդ մասին կրնան տարբեր կարծիքներ ըլլալ։ (Կը կարծեմ՝ Թէոփանէսի շարունակութեան չորրորդ գիրքին միջոցաւ)։ Կ՚երևի թէ մեր մատենագիրը շատ ալ մեծ հետաքրքրութիւն մը հանդէս չէ բերած պատերազմական գործերու մասին։ Ան միայն կարճ կերպով կը յիշատակէ Թեփրիկէի հիմնադրութիւնը, անջատու-

մը Սարակինոսներէն, Ցունաց երկիրը կատարած ասպատակութիւնները, և կ'աւարտէ իր խօսքը՝ յիշատակելով հրապարակ գալը Χρυσοχέρης-ի որ Կարբէասի մէկ γαμβρός-ը [փեսան] ըլլալու է։ Ապա կ'ըսէ թէ ինք հեղինակած է ա՛յդ իսկ ատեն, որով և ի վիճակի չէ մարգարէանալու գալիք դէպքերը։ Եւ սակայն, այնուամենայնիւ կը մարգարէանայ աղանդին կործանումը։

Սիկիլիացին որ իբրև ականատես աւելի հանգամանօրէն պիտի խօսէր այս մասերուն մէջ և առատ նիւթ մը հայթայթէր, ընդհակառակն իր աղբիւրին համառօտ բովանդակութիւնը միայն կը վերարտադրէ. ու այնպիսի եղանակով մը որ այստեղ ամէն ինչ որ պարզ չէ այլ երկդիմի՝ լոյսի տակ կը բերուի, աւելորդ բաները մէկդի կը թողուին ու այդպէսով միաձոյլ կերպով մը կը ներկայանայ մեր առջև ամբողջութիւնը։ Ինչպէս տեսանք՝ Փոտ Բ. մասնաւոր շահագրգռութեամբ մը յայտնել կ'ուզէր թէ Սարգիս եւս հակառակ իր բոլոր սուտ բարեպաշտութեան և իր վարդապետութեանց մաքրութեան, միացեալ աղանդաւորներուն շարքին կը պատկանի և մինչև իսկ աւելի գէշ է քան անոնք։ Սիկիլիացին, ընդհակառակն, հանդէս չի բերեր նման շահագրգռութիւն մը, և սակայն կ'ընդօրինակէ զայն ու ատով իսկ կրկին կը մատնէ ինքզինք։ Միքայէլ ատոր քով εὐσεβέστατος βασιλεύς կը դառնայ և Լեւոն կայսեր հետ միասին կը ճամբէ հալածիչները, կարծէք թէ միաժամանա՛կ իշխած ըլլային անոնք։ Ատոր վրայ, բոլոր աղանդաւորք կը մորթոտուին անվարան։ Հայք այստեղ նորէն կը յիշատակուին, իբրև այնպիսիք որ ամենէն շատ ենթակայ եղած են աղանդին ասպատակութեանց (ուրեմն և անոնց առաքելութեա՛նը)։ Դէպի Ρωμαίας ἄκρας τὰς πρὸς

τῷ Πόντῳ κειμένας կատարուած արշաւանքներուն վրայ ան կը խօսի անանկ մը որ մտածել կուտայ թէ պոնտական այդ երկրամասերը Տիբրիկէի պարիսպներէն քիչ մը անդին միայն կը գտնուէին։ Այդպէս պիտի չխօսէր հարկաւ, եթէ ինք անձամբ հոն գտնուած ըլլար։ Կասկածելի կը թուի նաև իր տեղեկութիւնը այն տարուան մասին երբ ինք որպէս թէ Տիբրիկէ գտնուած է, ըսելով, «Վասիլի և Կոստանդի ու Լեւոնի [իշխանութեան] երկրորդ տարին»։ Այդ բառերը ճիշդ իմաստ մը չունին, վասնզի յայտնի է թէ Վասիլի որդիները թագադրուած չեն իրենց հօրը հետ միաժամանակ, այլ յետոյ միայն՝ մէկը միւսին յաջորդելով (Լեւոնը՝ 870-ին միայն, մինչ Վասիլ 867-ին թագադրուած էր[34]։ Ըսել է թէ անոնք չեն կրնար իրենց հօրը հետ միասին միեւնոյն տարին իշխած ըլլալ։ Աչքի կը զարնէ նաև այն պարագան որ Սիկլիկիացւոյն օրով իսկ՝ ողջ էին Բարսեղ և Զոսիմոս, ըսել է՝ վերջին խումբը Սարգիսի աշակերտներուն։

Եւ սակայն, ինչպէս ըսի, այդ բոլոր մանրամասնութեանց պէտք իսկ չի զգացուիր, ապացուցանելու համար անվաւերականութիւնը այս գրուածքին, եթէ անգամ մը ընդունինք այն իրողութիւնը թէ ան քայլ առ քայլ Փոտի կը հետեւի և բացարձակապէս ոչինչ նոր բան կ'աւելցնէ իր կողմէն։ Ու իր գրուածքը կ'աւարտէ չիտակ հոն ուր և ան կը փակէ իր պատմութիւնը։ Այս պարագաներուն տակ, աւելորդ է արդէն խօսիլ երկուքին համար հասարակաց աղբիւրի մը մասին։ Թէ ինչպէս բացատրելու է այդ գրուածքին ծագումը, այդ մասին պիտի անդրադառնանք յետոյ, մնացեալ աղբիւրները նախապէս նկատողութեան առնելէ և Պաւղիկեանց պատմութեան շատ մը մթին կէտեր պարզելուն փորձը ընելէն ետք։

Ե.

ՅՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Ընդունելով թէ Փոտի և Սիկիլիացւոյն աշխատութիւնները վաւերակա՛ն գրուածքներ են և լրիւ ու ճշմարտախօս պատմութիւններ, հետազօտողները ցարդ այն չափով միայն օգտուած են ժամանակագրական և առհասարակ պատմական գործերէն որ, ի լրացումն գլխաւոր աղբիւրին, ատոնցմէ քանի մը տեղեկութիւններ միայն քաղած են Պաւղիկեանց գիրքին և անոնց ճակատագրին մասին, Բիւզանդական կայսրութեան մէջ։ Եւ սակայն, այդ աստիճանի ալ անկարեւոր չեն ատոնք և կրնան օգտակար ըլլալ մեզի ոչ միայն իրենց դրական տեղեկութիւններովը, այլ և յաճախ իրենց լռութեա՛մբն իսկ։ Եւ երբ մենք ամէն անգամ հակասութիւն մը կը գտնենք անոնց և յիշեալ գլխաւոր աղբիւրներուն միջև, հարկ չէ՛ որ անպատճառ այս վերջիններուս տանք իրաւունքը։ Վասնզի, ժամանակագիրները յաճախ ականատես եղած են իրենց պատմած և մեզի համար հետաքրքրութիւն ներկայացնող դէպքերուն։ Այդ պատճառաւ ալ, անոնք առաւել ևս արժանահաւատ են քաղաքական պատմութեան համար։

Այդ տեսակէտէն, այստեղ նկատողութեան առնելիք ժամանակագիրներուն շարքին մէջ ամենէն հինը Թէոփանէսն է։ Անոր քով մենք երկու տեղ ([35]) գործածուած կը գտնենք «Պաւղիկեան» անունը՝ որպէս աւելի մօտաւոր անուանումը Մանիքեցւոց — τῶν

τῶν Παυλικιάνων καλουμένων —: Ըստ որում, դիտելի է որ հեղինակը այս յաւելումը կ'ընէ Նիկեփոր և Միքայէլ Հռանգաբէ (Rhangabe) կայսրերու օրով ապրած Մանիքեցւոց մասին, իսկ անդին՝ աւելի հին պատմութեան մէջ միայն Մանիքեցի անունն է գործածական։ Բայց քանի որ Թէոփանէս այն տեսակէտն ունի թէ այդ երկու աղանդները մի և նոյնն են և քանի որ ան, ինչպէս կ'երեւի, մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը հանդէպ կը բերէ անոնց վերաբերմամբ, այդ պատճառով ալ մեզի համար արժէք կը ներկայացնեն սովորական Մանիքեցւոց մասին անոր քով եղած տեղեկութիւնները ևս։ Այսպէս, երբ մանաւանդ Քաղկեդոնականութեան թշնամոյն՝ Անաստասի մասին կ'ըսուի թէ Մանիքեցի կնոջմէ մը ծնած է և Մանիքեցւոց բարեկա՛մ եղած ու վերջէն ալ Մանիքեցի մը դարձած, երբ Օրթոդոքսութիւնը վերականգնող Յուստին ալ Մանիքեցւոց հալածիչ կը ներկայացուի, այդ ամէնը հարկաւ զերծ չէ՛ հեղինակին միտումներէն։ Ատոր զուգընթաց, այն տեղեկութիւնը թէ Անաստասիոս Մանիքեցի մը (ζωγράφον Συροπέρσην ἀπὸ Κυζίκου ἐν σχήματι πρεσβυτέρου) բերել կուտայ և Սրբոց պատկերներուն փոխարէն՝ աշխարհիկ պատկերներ նկարել կուտայ պալատի մը և Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն մէջ, — այդ տեղեկութիւնը ակնարկ մըն է այն մասին թէ Թէոփանէս արդէն տրամադիր էր պատկերամարտութիւնը աղերսի մը մէջ դնել Մանիքեցւոց հետ, այնպէս՝ ինչպէս որ ան բոլոր այլափառ կայսրերը ալ մի և նոյն հերետիկոս դերդաստանէն սերել կուտայ։ Եւ եթէ մենք, հակառակ այդ տրամադրութեանց, ոչ մէկ յիշատակութիւն կը գտնենք իր քով Փոտի և Սիկիլիացւոյն նկարագրած հալածանքներուն մասին — ի բաց

առեալ Միքայէլ կայսեր կողմէ յարուցուածը —, կը նշանակէ թէ՝ ատով իսկ մեծապէս երկբայելի կը դառնայ այդ հալածանքներուն արժանահաւատութիւնը։ Առաւել ևս կարեւոր է այն իրողութիւնը թէ արդէն Թէոփանէս ոչ միայն Պետրոս Վանահայրէն անկախաբար կը ճանչնայ Պաւղիկեանները, այլեւ՝ անոնց դեր մը խաղալ կու տայ պետական գործերուն մէջ։ Պաւղիկեանք այդտեղ կը կազմեն գրեթէ անկախ քաղաքական ույժ մը ինչպէս որ Պետրոս Վանահայրի՛ն քով ևս տեսնել կարելի է։ Եւ ո՛չ մէկ ակնարկ այն մասին թէ առաքելութեամբ (Mission) զբաղած էին անոնք և կամ իրենց հերետիկոսական ուսմունքներովը այս կամ այն կերպ վտանգ մը կը սպառնային եկեղեցւոյ։ Անոնց համակիր Նիկեփոր կայսրը կ'օգտագործէ զիրենք՝ ճնշելու համար իր սեփական հակառակորդ Վարդանիոսը։ Եւ եթէ իր յաջորդ Միքայէլ կայսրը, դրդուած պատրիարքէն և հոգեւորականութենէն, մահապատիժներով կ'ուզէր հալածել զանոնք և սակայն՝ անսալով ուրիշներու խորհուրդին՝ զանոնք պարզ ապաշխարութեան մը միայն ենթարկելով կը գոհանար,— կրնայ ըլլալ որ իր այդ վճռին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է նաև անոնցմէ սպասելիք դիմադրութեան երկիւղը։ Տարբեր հարց մըն է արդէն՝ արդեօք ան, հակառակ ատոր, իսկապէ՞ս որ պատժած է մէկ քանի հոգի, ինչպէս որ ատելավառ գոհունակութեամբ մը կը պատմէ Թէոփանէս։ Յենլով Սուրբ Գըրոց վրայ՝ ան կը փորձէ սոփեստօրէն ալ արդարացընել հալածանքը։

Պատմականօրէն, կարեւոր է նաև այն պարագան որ Պաւղիկեանք երկու անգամներն ալ՝ «τῶν Ἀθιγγάνων τῶν κατὰ Φρυγίαν καὶ Λυκαονίαν» հետ միասին հանդէս

կուզան, որով նաև իրենց բնաշխարհը կը մատնանշուի։ Ասկից զատ, Թէոփանէս կը պատմէ թէ Պաւղիկեանք (այս անգամ՝ առանց Մանիքեցւոց անուան) տարածուած էին ի Թրակիա, ելլելով ա՛յն Ասորիներուն և Հայերուն մէջէն զորս Կոստանդին Կոպրոնիմոս Թէոդոսուպոլսէն և Մելիտինէէն տեղափոխած էր այդտեղ։ Եթէ արժանահաւատ է այդ տեղեկութիւնը, խորհիլ պէտք է ուրեմն թէ Յոյները այդ եղանակաւ միայն ճանչցած են աղանդը և թէ վերջինս նոյն այդ ձևով դեր մը խաղալ սկսած է։ Թէոփանէս Թրակիոյ այդ Պաւղիկեանները նկատի ունի անշուշտ, երբ ան Միքայէլ կայսեր օրով պուլկարներուն կողմէ յոյն նահանգներուն հասցուած աղէտը կը բնորոշէ որպէս պատիժ մը «τῶν Παυλικάνων καὶ Ἀθιγγάνων τῶν Εἰκονοκλαστῶν καὶ Τετραδιτῶν» ամբարշտութեան, անբարոյականութեան, երդմնազանցութեան և ագահութեան, հակառակ իրեն թշնամի կուսակցութեան որ պատկերապաշտութիւնը կը համարէր այդ աղէտին պատճառը ու կարօտով կը յիշէր քաջին Կոպրոնիմոսի օրերը։

Շատ աչքի կը զարնէ հետևեալ պարագան։ Գէորգ, յաջորդը Թէոփանէսի, զոր ան — ինչպէս որ Հիրշ ([36]) կ'ապացուցանէ զայդ — գլխաւոր աղբիւր ծառայեցուցած է իրեն համար, և ո՛չ մէկ խօսքով յիշատակութիւն կ'ընէ Պաւղիկեանց մասին, բացառութեամբ վերը արդէն նկատողութեան առնուած պատմութեան որ (իմ կարծիքովս) Պետրոս Վանահայրէն փոխ առնուած է։ Թէև ան Թէոփանէսէն կը քաղէ այն հատուածն ուր վերջինս Անաստասիոսի և Պարսից թագաւոր Կաւատի առ Մանիքեցիս ունեցած յարաբերութեան մասին կը խօսի, և սակայն՝ ան ոչինչ գիտէ բուն իսկ Պաւղիկեանց մասին, Նիկեփորի և Մի-

քայէլ Կայսեր օրով։ Զարմանալի է մանաւանդ, որ Կոպրոնիմոսի ձեռքով Թրակիա տեղափոխուած Ասիացւոց շարքին՝ ան Պաւղիկեաններ չի՛ յիշատակեր բնաւ։ Ատոր փոխարէն, անոնք կը ներկայանան իր «συγγενεῖς . . . οἳ μέχρι τοῦ νῦν τὴν αἵρεσιν τοῦ τυράννου διακρατοῦσι, Θεοπασχῖται κατὰ Πέτρον εἰσίν»։ Եթէ իսկապէս բան մը գրուած է ան Թէոփանէսի քով, այն ատեն անըմբռնելի կը մնայ թէ ինչո՛ւ համար չէ առած զայն իր գիրքին մէջ։ Ինչո՞ւ համար ան կը խուսափի պատկերամարտ Կոպրոնիմոսը պաշտպան դարձնել այս աղանդաւորներուն։ Աչքի առջև ունենալով անվստահելիութիւնը յոյն ժամանակագիրներուն որոնց քով յաճախ դժուար ալ է վաւերականը զատել հետագայ կցումներէն ([37]), Գէորգի վարուելակերպը շատ կասկածելի կը դարձնէ Թէոփանէսի յիշեալ տեղեկութեանց արժանահաւատութիւնը, գէթ ինչ Կոպրոնիմոսի կը վերաբերի։ Միւս կողմէ ալ սակայն, կարելի չէ վստահաբար յենուլ Գէորգի վրայ, նկատի ունենալով միևնոյն պարագան, բայց մանաւանդ Մուրալտի հրատարակութեան թերութիւնները։ Այնպէս որ, խնդիրը բաց կը մնայ հոս։ Բոլոր պարագաներու տակ, Փոտի և Սիկիլիացւոյն պատմած հալածանքները չեն հաստատուիր նաև Գէորգի կողմէ։ Առաւել ևս զարմանալի է այդ՝ նկատի ունենալով որ ան ժամանակակից էր Լևոն Ե.ի և վերջնոյս օրով պէտք է որ տեղի ունեցած ըլլայ այն մեծ հալածանքը։ Պաւղիկեանց պատմութիւնը գրելու ալ չահագրգռութիւնը ունէր ան։ Թէոփանէսի և Գէորգ Աբեղային գրուածքներուն շարունակութիւնները կը պարունակեն նոր տեղեկութիւններ։ Բայց որովհետև անոնց հասարակաց աղբիւրը Գենեսիոսի ([38]) Պատմութիւնն է, այդ

պատճառաւ ալ առաջին հերթին ա՛ն պէտք նկատառութեան առնուի: Եւ եթէ Հիրշի (39) հետեւելով մենք ալ ընդունինք թէ Գենեսիոս երեւելի հայ ընտանիքէ մը կը սերէր, թէ ան զաւակն էր Միքայէլ Գ.ի արքունեաց մէկ բարձր պաշտօնեային, և թէ վերջինս իր մասնակցութիւնը բերած էր դէպի Արեւելք կատարուած քանի մը արշաւանքներուն և շատ մը բաներ ալ պատմա՛ծ էր անոր, այնպէս որ իր գրուածքը ան գլխաւորաբար այդ իսկ պատմութիւններուն հիման վրայ յօրինած է, — այդպիսով ծանօթացած կ՚ըլլանք և Պաւղիկեանց հերոսներուն՝ Կարբէասի և Քրիսոքէրի նայող բոլոր տեղեկութեանց բո՛ւն իսկ աղբիւրին: Ու ամէն անգամ երբ տարբերութիւններ և հակասութիւններ գտնելու ըլլանք ուրիշ աղբիւրներու բաղդատութեամբ, հարկ է որ մենք առարկայօրէն Գենեսիոսի տանք առաւելութիւնը:

Արդ, կը գրէ վերջինս ի մասին κατὰ Τεφρικὴν συνηλύδων τοῦ τε Παύλου Σαμοσατέως σὺν αὐτῷ Κούβρηκις τε καὶ Μοντάνου καὶ ἄλλων αἱρεσιαρχῶν διαφόρων—, թէ անոնք շատ կ՚անհանգստացնէին կայսրութեան նահանգները, թէ Վասիլ կայսրը երկու անգամ արշաւանք կազմակերպեց անոնց դէմ, աւերեց անոնց երկիրը ու պաշարեց անոնց քաղաքը և սակայն հարկադրուած եղաւ յետ դառնալ, առանց հասնելու իր նպատակին: Դարձեալ, թէ երբ եկեղեցի մտաւ ան, աղօթք ըրաւ որ Աստուած իրեն մահ չտայ, քանի դեռ չէ ինկած Տիփրիկէն: Ատկէց վերջ, բնական արհաւիրքները կը հարկադրեն որ այդ քաղաքին բնակիչները ցրուին ու այդպիսով ալ ամայանայ ան: Ատոր վրայ, Քրիսոքէր մէկէնիմէկ հանդէս կուգայ որպէս քաղաքին տէրը — «σὺν Καρβαίᾳ καὶ Καλλίστῳ πλεῖστα κακὰ τοῖς Χριστιανοῖς

τεκτηνάμενος, ὡς καὶ ὁ τούτου πατήρ», առաջ կը խաղայ մինչև Նիկոմիդիա ու Նիկիա և Θρακησίων Θέμα ու Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου եկեղեցին իր ձիերուն ախոռը կը դարձնէ: Կայսրը ստիպուած կ՚ըլլայ հաշտութեան ձեռք կարկառել անոր: Եւ սակայն, ամբարտաւան պայման մը կը դնէ ան կայսեր առաջ — իրե՛ն զիջել իշխանութիւնը Արևելքի վրայ և պահել Արևմուտքը միայն: Ատոր վրայ, ան դէպի Անկիւրա կը դիմէ, և հեռուէն իրեն կը հետևի յոյն բանակը: Վերջինոյս հրամանատարը պատուէր կուտայ որ τῶν τε Ἀρμενιακῶν καὶ τοῦ Χαρσιανοῦ առաջնորդները իրենց բանակներով հալածեն թշնամին ու հետևին անոր քայլերուն: Գիշեր ատեն, վէճ մը կը փրթի օգնական երկու բանակներուն միջև այն մասին թէ՝ ո՞րն է աւելի քաջը իրենցմէ: Ու կը վճռեն՝ բաց դաշտին մէջ բանակած թշնամւոյն դէմ կռուելով փորձել իրենց քաջութիւնը: Անակնկալ յարձակումով մը շփոթի մատնուած, Բրիսոքերի բանակները փախուստի կը դիմեն: Ինք կը հալածուի Պուլատէս անուն մէկու մը կողմէ, որ անգամ մը հիւրը եղած էր անոր, իսկ այժմ անհաւատարմօրէն կը սպաննէ զայն: Դիակը կը խլուի Դիակոնիցէս ծառային գիրկէն, գլուխը կը կտրուի և կայսեր կ՚ուղարկուի:

Հարկաւ, այս պատմութիւնը որ շատ մը մանր գիծեր և խօսակցութիւններ կը վերարտադրէ ու ամէն տեսակէտով բանաւոր աւանդութեան մը դրոշմը կը կրէ իր վրան, չի՛ կրնար խիստ պատմականութեան յաւակնութիւնը ունենալ: Ատոր մէկ զուգակշիռը տրուած է արդէն Գենեսիոս, § 115ի մէջ (Migne-ի քով): Այստեղ համառօտ կերպով մը կը պատմուի թէ τὰ ἐκ τῆς Τεφρικῆς κακὰ ամբարտաւանացած էին և թէ Վասիլ կայսրը Գերմանիկի, Սամոսատի և Մելիտինէի Հագա-

րացւոց դէմ մղած յաղթական արշաւանքին ժամանակ, զանոնք ևս ծունկի բերած է։ Անկերև է որ այս արշաւանքը նոր բան մը չէ, տարբեր՝ յիշեալ երկուքէն։ Ենթադրել պէտք է թէ Գենեսիոս իր լսած առասպելախառն պատմուածքները հիւսած է իրեն ծանօթ պատմական դէպքերուն, այնպէս որ թոյլ է կապը անոնց մէջ և կարելի ալ չէ որոշել իսկապէս թէ ե՛րբ տեղի ունեցած է այդ։ Բաց աստի, չ'ըսեր թէ Քրիստաքէր Պաւղիկեա՛ն մը եղած է։ Դարձեալ, ան ամենեւին յաջորդը չէ Կարբէասի, որպէս անոր փեսան, այլ ժառանգն է իր հօր և միակ ինքնիշխան պետը։ Մինչդեռ, Կալլիստոս անուն ուրիշ մէկու մը հետ միասին հանդէս կու գայ Կարբէաս, երկուքը որպէս ժամանակակիցներ և զէնքի ընկերներ, թերեւս նաև զինակիցներ։ Կարելի էր գուցէ այն հատուածէն ուր կը պատմուի անոր հրապարակ գալը, հետեւցնել թէ ան Տեփրիկէի տէր դարձած է այն ատեն միայն երբ աղանդաւորք արդէն իսկ լքած էին քաղաքը։ Բայց, ատոնց մէջ Պաւղիկեանները և կամ, աւելի ճիշդը, Պաւղոս Սամոսատացւոյն (որ Գենեսիոսի գիտակցութեան մէջ անտարակոյս ոչ այլ ոք էր եթէ ոչ Անտիոքի ծանօթ եպիսկոպոսը, ինչ որ հարկաւ չի խանգարեր որ յանձին անոր հետեւորդներուն՝ մեր Պաւղիկեանք հասկցուած ըլլան) հետեւորդները կը կազմեն մէկ մասը միայն, թերեւս ամենէն նշանաւորը, միախառն՝ բոլոր այլ աղանդներուն հետ միասին։ Միայն Դիակոնիցէսի մասին տեղեկութիւն ունինք մենք թէ Լեւոն Զ. կայսեր օրով «ἐκ τῆς μυσαρᾶς θρησκείας τῶν Παυλιανιστῶν» դարձի է եկեր ու μηνσουράτωρ դարձեր։

Անցնելով Թէոփանէսի պատմութեան շարունակութեանը, որուն առաջին չորս գիրքերը գրուած են

Կոստանդին Ծիրանածին (Պորփիւրոժէն) կայսեր հըսկողութեան տակ, իսկ հինգերորդը գրած է ինքը կայսրը, սպասելի էր որ այդ գիրքերը և Գենեսիոսի պատմութիւնը մեծապէս համաձայնէին իրարու հետ: Վասնզի, Գենեսիոս նոյն այդ կայսեր պատուէրովը գրած է իր պատմութիւնը, կայսրն ալ յաճախ օգտուած է անկից: Եւ սակայն, սպասուած ներքին համաձայնութիւնը չենք գտներ երկու գրուածքներուն մէջ: Նախ և առաջ, չորրորդ գիրքին մէջ մեզի կը ներկայանայ Պաւլիկեանց մէկ առանձին պատմութիւնը որ կը պակսի Գենեսիոսի քով: Այո, մինչև իսկ անյարիր է անոր նկարագրութեան հետ, որ չափով որ այստեղ Կարբէաս կը խաղայ գլխաւոր դերը, այն ալ՝ որպէս աւագագոյն նախորդը Քրիսոքէրի, բուն իսկ տէրը Տեփրիկէի: Այս պատմութիւնն ևս հաւանօրէն նման ժողովրդական աւանդութեան մը վրայ հիմնուած է, ուր այս անգամ թերևս մէկ առանձին կուսակցութեան հերոսն է որ առաջաբեմ բերուած է, մինչ հոն հասարակաց առաջնորդի մասին էր խօսքը: Ընդհանուր առումով, այդ գրուածքը կը համաձայնի Փոտ Բ.ի հետ: Բայց, հալածանքին հեղինակները այստեղ Միքայէլը և Լեւոնը չեն, այլ կայսրուհի Թէոդորան [40] որ Օրթոդոքսութեան նախանձախնդիր ըլլալով՝ Պաւլիկեանները դարձի բերել կ՚ուզէ: Եւ սակայն, իր յանձնակատարները գէշ ձեւով մը գլուխ կը բերեն կայսրուհւոյն պատուէրը, հարիւր հազար մարդ կը մեռցնեն ատոնց թիւին նաև Կարբէասի հայրը: Այդ դէպքը վըրէժի կը մղէ զայն, որ և Մելիտինէի էմիրին կողմը կ՚անցնի ու Տեփրիկէն կը հիմնէ, Արգաւնի և Ամարայի շարքին:

Դժուար է որոշել թէ որչափ իրական հող մը կայ

այս աւանդավէպին տակ։ Մարդ ստիպուած է այս տեղ ևս հարցնել, ինչո՞ւ համար, օրինակ, Գէորգ Աբեղան (Համարտոլոս) Թէոդորայի ժամանակակիցը և սքանչացողը (որ ըստ Հիրշի 866–867ին հազիւ աւարտած է իր գործը), չէ ուզած բան մը պատմել անոր այդ «փառապանծ» գործէն։ Թէև ան կայսրուհւոյն իսկապէս որ յաղթանակ մը կը վերագրէ, տարուած Մանիքէականութեան վրայ, բայց այդ յաղթանակը ան պատկերները վերահաստատելուն մէջ կը գտնէ և ոչ թէ Պաւղիկեանները արմատախիլ ընելուն մէջ։ Միակ աղանդը որուն դէմ ան հալածանքներ հանել կուտայ Թէոդորայի, τῶν Σηλίκων αἵρεσις աղանդն է։ Այդպէս կոչուած՝ իր առաջնորդին անունովը։ Եւ մինչ ան, լաւ ծանօթ ըլլալով հանդերձ Միքայէլ Է.ի օրով տեղի ունեցած դէպքերուն, այնուամենայնիւ Հագարացւոց դէմ միայն կռուիլ կուտայ այդ կայսեր. անդին՝ Թէոփանէս IV մէջտեղ կը քաշէ Կարբէասը որ Սամոսատի ճակատամարտին մէջ առանձնապէս աչքի կ'իյնայ։ Ամբողջ պատմութիւնը կասկածելի կը դառնայ և այն պատճառով որ ան Պաւղիկեանները այնպէս մը կը ներկայացնէ՝ որպէս թէ պարզապէս ամբողջ կայսրութեան մէջ ցրուուած սոսկական հպատակներ ըլլային անոնք, և թէ Կարբէաս առաջինը եղած է որ հաւաքած է զանոնք և անոնցմէ կիսովին և կամ ամբողջովին պատերազմիկներէ բաղկացեալ ընկերակցութիւն մը կազմած. հակառակ առաջին կարգի բոլոր աղբիւրներուն (Վանահայր, Թէոփանէս, Գենեսիոս), որոնք սկիզբէ՛ն իսկ այդպէս կը ներկայացնեն Պաւղիկեանները։ Այդ կէտին մէջ, ան համաձայն է Փոտ Բ.ին միայն։ Այն տարբերութեամբ հարկաւ, որ տակաւին ո և է մերձաւորութիւն մը չէ՛

մատնանշեր Կարբէասի և Քրիսոքերի միջև։ Այս վերջինս հանդէս կուգայ հինգերորդ գիրքին մէջ միայն, ուր Ծիրանածինն է արդէն գրչին տուն տուողը։ Ասիկա լրականին մէջ Գենեսիոսի կը հետևի, բայց կը ջանայ աւելի յստակ պատմութիւն մը և ամէն ինչ յաջորդակ կապակցութեան մը մէջ ներկայացնել։ Այսպէս, Քրիսոքեր առաջուընէ իսկ երևան կուգայ որպէս իշխանաւոր Տեփրիկէի որուն քովընտի ամրոցները Աբարան եւ Սպաթէ կը կոչուէին։ Անշուշտ ատկից տարբեր երկրամաս մըն է այն մէկը զոր ան Μανιχαίων γῆ կ'անուանէ և զոր կ'աւերէ Վասիլ Մելիտինէէն վերադարձին և, որուն Ἀργαοὺθ, Στεφάνου եւ Ῥαχάτ ամրոցները կը կործանէ հիմնայատակ։ Մայրաքաղաք վերադարձէն յետոյ, ան այդտեղ կ'աղօթէ ո՛չ թէ Տեփրիկէի կործանման, այլ Քրիսոքերի կորստեան համար, բաղձալով՝ երեք նետ արձակել անոր գլխուն։ Բան մը որ իրաւ ալ կը կատարէ ինք, միայն թէ՝ անոր մահէն յետո՛յ։ Ապա թէ վերջ կ'առնէ Թեփրիքէի բարգաւաճումը։ Պաւղիկեանց անունը բնաւ չի յիշատակուիր պատմուածքին մէջ։ Կ'երևի թէ Վասիլ Արաբներէն զատ՝ իր առջև ուրիշ թշնամիներ ունեցած չէ։

Այս պարագան ա՛լ աւելի յստակօրէն կը յայտնուի Գէորգ Աբեղային գործը շարունակող Լոգոթէտի քով (հմմտ. էջ 755), ուր Τηβρικὴ ուրիշ ոչինչ է եթէ ոչ՝ արաբական հասարակ քաղաք մը։ Ան ոչի՛նչ գիտէ Պաւղիկեանց և կամ Քրիսոքերի մասին. (վասնզի, Գենեսիոսէ ընդօրինակած պատմութիւնը, որ Վատիկանի մանրամասն գրչագիրներուն մէջ միայն կը գըտնուի, հաստատ է միանգամայն որ բնագրին մասը չէ՛ կազմեր)։ Ան կը պատմէ միայն անկողմնակալօրէն, թէ Վասիլ Τηβρικὴ-ի քով պարզապէս ջարդուած է

գլխովին և թէ վերադարձէն յետոյ միայն՝ իր փեսայ Քրիստափորը փառաւոր յաղթանակ մը տարած է ու աւերած է քաղաքը։

Իսկ ինչ որ մնացեալ ժամանակագիրներուն քով գտնել կարելի է Պաւղիկեանց մասին, սոսկ կրկնութիւն են արդէն յիշեալ պատմութեանց։ Այնպէս որ ժամանակի կորուստ մը պիտի ըլլար անոնցմով զբաղիլը։ «Բայց Դամասկացւոյն անունով պահուած է և «Զրուցատրութիւն ընդդէմ Մանիքեցւոց» (Op. I. էջ 429 յաջ.), որ թերևս գրի առնուած է Պաւղիկեանց ծաւալման ատեն տեղի ունեցած դէպքի մը առթիւ... Եւ սակայն, այդ գրուածքը մասնաւոր աղերս մը չունի Պաւղիկեանց հետ. կը զբաղի հին՝ բուն իսկ Մանիքեցւոց վարդապետութիւններովը միայն» ([41])։ Կը կարծեմ թէ գիտնականի մը այս խօսքերը կը բաւեն արդէն. այնպէս որ պէտք չենք տեսներ մեր կողմէ, այդ գրուածքին ևս անդրադառնալ։ Բայց, Դամասկացւոյն քով մենք կը գտնենք հետաքրքրական տեղեկութիւններ ուրի՛շ աղանդաւորներու մասին որ աւելի շատ կրնան մերձաւորութիւն մը ունենալ մեր Պաւղիկեանց հետ։ Այսպէս, Դամասկացին իր Περί Αἰρέσεων ([42]) աշխատութեան մէջ կը նկարագրէ աղանդ մը (103րդը), 'Αποσχίσται οἱ καὶ Δοξάριοι անունով, զոր արդէն հրատարակիչը ([43]) Պաւղիկեանց հետ նոյնացուցած է։ Իրաւ ալ, վարդապետութեան մէջ մենք մեծ նմանութիւն մը կը գտնենք. Եկեղեցական Նուիրապետութեան, Հաղորդութեան, Մկրտութեան, Խաչին պաշտաման դատապարտութիւնը հասարակաց է եր-

կուքին համար ալ։ Բայց, այդ վարդապետական կէտերը տարբեր ծագում և բնոյթ ունեցող շատ մը աղանդներու քով կը կրկնուին շարունակ։ Ըստ երեւոյթին, անոնք յատկապէս Դամասկացւոյն օրով տարածուած էին նաև, ինչպէս որ պիտի տեսնենք, այնպիսի մարդոց մէջ որ ապահովաբար ոչ մէկ աղերս ունէին մեր Պաւղիկեանց հետ։ Այդ պատճառաւ ալ, շատ դժուար է վճռական խօսք մը ըսել այդ մասին, մանաւանդ այն պատճառով որ մենք այս հերձուածականաց ['Αποσχίσται] քով կը գտնենք և այնպիսի կէտեր որ դիւրին չէ հաշտեցնել Պաւղիկեանց հայեացքներուն հետ։ «Τοὺς δὲ Εὐχίτας ἤγουν Μεσσαλιανοὺς δηλώσαντες, τοῖς ἀσκηταῖς λέγουσι μὴ παραμένειν ἐκκλησιαστικαῖς συνάξεσιν, ἀρκεῖσθαι δὲ ταῖς ἐν ἀσκητηρίοις αὐτῶν εὐχαῖς»։ Այսպիսի ճգնաւորաց հետքն անգամ չենք գտներ մենք Պաւղիկեանց քով։ Դիւրաւ չենք կրնար նաև պատկերացնել որ վերջիններս Մեսալեաննե՛րը տիպար օրինակ համարէին իրենց համար։ Ընդհակառակն, մեզի կը թուի թէ ինչպէս այդ, այնպէս և բնագրին նախորդող նախադասութիւնները ատկից քիչ առաջ ծագած աղանդ մը ներկայացնել կ'ուզեն։ Այդ ակնարկել կ'ուզէ թերևս 'Αποσχίσται անունը ևս։ Այդ տեսակէտէն ալ, մեր հետագայ խորհրդածութեանց համար կարեւոր կէտ մըն է Մեսալեանց ազդեցութիւնը։

Պատմութեան համար թերևս աւելի մեծ նշանակութիւն ունի անմիջապէս առաջ Դամասկացւոյն կողմէ նկարագրուած մէկ ուրիշ աղանդը՝ Χριστιανοκατήγοροι։ Հայերէն «Արարատ» ([34]) ամսագրին 1892 թ. Փետրուար ամսոյն թիւին մէջ հրատարակուած է «Գիրք Հերձուածոց» մը որ կը թուի թէ ոչ այլ ինչ է եթէ

ոչ՝ խեղաթիւրուած թարգմանութիւնը Դամասկացւոյն խնդրոյ առարկայ գրուածքին (եթէ երկուքն ալ մէկ ուրիշ՝ հասարակաց աղբիւրէ մը չեն ընդօրինակուած)։ Չհաշուած սակաւաթիւ տարբերութիւնները (որոնց մասին դեռ խօսք կ'ըլլայ), «Գիրք Հերձուածոց»ը կը նոյնանայ Դամասկացւոյն այդ գրուածքին հետ՝ մինչեւ π' աղանդը, այնտեղ ուր Դամասկացին հանգամանօրէն խօսիլ կը սկսի Մեսալեանց մասին։ Այդտեղէն սկսեալ՝ նկատելի է մեծ շփոթութիւն մը հայերէնին մէջ։ Շահեկան է մանաւանդ հետեւեալ պարագան, նոյն այն տեղն իսկ ուր Դամասկացւոյն քով Χριστιανοκατήγοροι և Ἀποσχίσται կը յիշատակուին, հոս կը պատմուի ինչ-որ Պաւղիկեանց մասին։ Ատոնց վրայ դեռ պիտի խօսինք։ Միայն թէ, այստեղ իսկ կրնանք հետեւեալ դիտողութիւնը ընել. Χριστιανοκατήγοροι աղանդին տրուած Εἰκονοκλάσται մականունը, այլ և անոնց ամբողջ վարուելակերպը պատկերներու հանդէպ ինչպէս նաև ծանօթութիւն 71ին մէջ (էջ 773 յաջ.) առաջ բերուած առասպելախառն պատմութիւնը ([45]) արաբացի Եզդ իշխանին հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին՝ այդ ամէն կէտերը ա՛յնչափ ճշդօրէն կը նոյնանան հայ Պաւղիկեանց նկարագրութեան հետ Օձնեցւոյն քով ([46]), որ աներկբայ կը դարձնեն անոնց մէջ եղած սերտ մերձաւորութիւնը։ Հաւանական է ուրեմն ենթադրել որ Դամասկացին «Πλὴν καὶ ἐκ τοῦ αἱρεσιάρχου ἔλαβον τὴν ἐπωνυμίαν» նախադասութեան տակ՝ հայերէն թղթագրութեան մէջ և կամ Փոտ Բ.ի քով յիշատակուած Պաւղոս Հայը հասկցած է, կը նշանակէ՝ ուզած է ուրեմն բուն իսկ Պաւղիկեաննե՛րը նկարագրել։ Եւ սակայն ատոնք, ինչպէս որ պիտի տեսնենք դեռ, բոլորովին ա՛յլ Պաւղիկեաններ են

քան որ գտանք մենք Վանահայր Պետրոսին քով։

Կը մնայ որ յիշատակենք մէկ աղբիւր ևս([47]) որ թերևս ամենէն յետսագոյն տեղեկութիւնը կը պարունակէ Պաւղիկեանց վրայ և որ հետևեալ խորագիրը ունի, «Τάξις γινομένη τοῖς ἀπὸ Μανιχαίων καὶ Παυλικιανῶν ἐπιτρέπουσι πρὸς τὴν καθαρὰν καὶ ἀληθῆ πίστιν ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν.([48])։ Ատոր յօրինման ժամանակը անորոշ է, բայց ակներև է որ Փոտի և Սիկիլիացւոյն աշխատութեանց յօրինուած ըլլալը կ'ենթադրէ իրմէ առաջ, և ծագիլ կարող էր այնատեն միայն, երբ երդման կարգերուն պէտքը կը զգացուէր դարձի եկած Պաւղիկեանց համար։ Եւ սակայն նման դարձեր տեղի կ'ունենային ԺԱ. դարու վերջերէն սկսեալ միայն. (ու իրաւ ալ, այն վարդապետութիւնները որոնց դէմ որ պայքար կը մղուի այստեղ, այնպիսիք են որ աչքի առաջ ունենալ կարող են միմիայն ոչ-յստակ նկարագրի տէր մարդիկ,— իրենց էութեանը մէջ փոխուած և ուրիշ աղանդներու հետ խառնուած Պաւղիկեաններ միայն։ Երդմնաձևը երկու մասի կը բաժնուի որոշապէս։ Առաջինը կը վերաբերի բուն իսկ Մանիքեցիներուն ու հաւանօրէն շատ հին գործ մըն է և կամ առնուած է հին աղբիւրներէ ու կապակցութեան մը մէջ դրուած Պաւղիկեանց վարդապետութեանց հետ, որպէսզի ատոնք երդմամբ միևնոյն ժամանակ հրաժարին իրենց «Մանիքէականութենէն»։ Մնացեալ ամէն ինչ որ մասնաւորապէս Պաւղիկեաններուն կը հայի, Փոտէն և Սիկիլիացիէն առնուած է, բայց ո՛չ առանց շահեկան նորամուծութեանց։ Ձևակերպուած երեւութականութիւնը, երկրային Քրիստոսի մը և երկնային Քրիստոսի մը անջատումը իրարմէ, հոգեփոխութիւն, պղծութեան տեսարաններ Յունուար 1-ին,

այլ և քանի մը ուրիշ մանր սովորութիւններ՝ ամէնն ալ այնպիսի կէտեր՝ որ յետագոյն ժամանակներու մէջ թերևս առաւելապէս կը յատկանշեն «Պաւղիկեանք» անուան տակ ծանօթ հերձուածները։ Այդ պատճառաւ ալ, կը ներկայացնեն մեզի այնպիսի մարդիկ որոնց մերձաւորները մենք աւելի շուտ՝ լատին սլաւ աշխարհին հերձուածողներուն քով որոնելու ենք։— Յամենայն դէպս, խնդրոյ առարկայ գրուածքը այնչափ անորոշ կերպարանք մը ունի որ մենք չենք կարող խստօրէն օգտուիլ անկից։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՒՂԻԿԵԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ՀԵՐՁՈՒԱԾԱՅԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ ՀԱՅ ԳԵՏՆԻՆ ՎՐԱՅ

Ա.

ԱՂԱՆԴԱՒՈՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ՝ ՄԻՆՉԵՒ Ե. ԴԱՐՈՒՆ ՎԵՐՋԸ. ՄԵՍԱԼԵԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացին այս մարզին մէջ ևս կը ներկայանայ մեզի ամենէն հին երեւոյթներուն մասին քանի մը տեղեկութիւններ հաղորդող մատենագիրը։ Ցայտնի է որ ան կը պատմէ թէ (49) Բարդեծան Հայաստան եկած է՝ քրիստոնէութիւն քարոզելու նպատակաւ, թէ Եփրատի կողմերը ան կանգ առած և պայքարած է Մարկիոնեանց դէմ, ապա թէ Անի ամրոց քաշուելով՝ պատմութեան գիրք մը յօրինած է։ Այս վկայութիւնը ցոյց կու տայ թէ Մարկիոնականները շատ վաղուց արդէն գործած են Հայաստանի արեւմտեան կողմերը, և թէ ատոնք հաւանօրէն Բարդեծանէն առջն ալ շարունակած են իրենց գործունէութիւնը։ Հնարաւոր է որ այս վերջնոյս հետեւորդներն ալ եկած ըլլան հոն։

Բայց, այստեղ առայժմ մեզ կը հետաքրքրեն Մով-

մէջ Խորենացւոյն հաղորդած ուրիշ տեղեկութիւններ։ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Ատտիկոսի՝ առ Սահակ կաթողիկոս Հայոց գրած թուղթին մէջ [50] կը կարդանք հետեւեալը։ «Արդ, Օգոստափառ կայսեր հրամանաւ [51] թող իրաւունք տրուի քեզի՝ մեր սահմաններուն մէջ կա՛մ խօսք հասկցնելով դրաւելու Բորբորիտոններուն աղանդը եւ կա՛մ արտաքսելո՛ւ զանոնք Քու վիճակէդ»։ Շարունակութեանը մէջ ալ մենք կ'իմանանք թէ Ս. Սահակ իր վերադարձին Պարսից Հայաստան՝ Յունաց բաժնին մէջ կը թողու Ս. Մեսրոպը եւ իր [Ս. Սահակի] իշխանազուն թոռնորդին, «քննելու համար ժանտագործ Բորբորիտոնները։ Եւ եթէ ո՛չ հեզութեամբ եւ ո՛չ ալ սաստով ուղիղ ճամբու մը վրայ գան, կը հրամայէ պատիժներով հալածել զանոնք, որպէսզի մէկ թշնամանքին վրէժը՝ ուրիշով մը առնուի եւ հոգիներու անիրաւ մահը իրաւացի մահով մը խայտառակուի» [52]։ Կորիւն, Խորենացւոյն աշակերտակիցներէն մին, Ս. Մեսրոպի իր կենսագրութեան մէջ [53] կը գրէ թէ ան ամենայն խստութեամբ կատարած է յիշեալ յանձնարարութիւնը։

Արդ, հետեւեալ հարցը դրուած է մեր առջեւ, ո՞վ էին այդ Բորբորիտոնները։ Արդեօք այն Բարբելոգնոստիկեա՞նք որ Եպիփանի (Haer. 26) եւ Աւգոստինոսի (De Haer. 6) վկայութեանց համաձայն՝ այդ անունով ևս ծանօթ էին, ի թիւս զանազան ուրիշ անուններու։ Արգելք մը չկայ ընդունելու համար զայդ, թէեւ հնարաւոր է որ ուրի՛շ աղանդ մը այդպէս կոչուած [54] ըլլայ, իր անմաքուր բարքին պատճառաւ։ Յամենայն դէպս, կը կարծեմ թէ կը սխալի Լանկլուա՝ այս Բորբորիտոնները նոյնացնելով այն հեթանոսական աղանդին հետ զոր Ս. Մեսրոպ արմատախիլ ըրաւ իր ա-

ռաջին իսկ գործունէութեան միջոցին՝ Գողթն ([55]) գաւառին մէջ, Շարիթ իշխանին օրով ([56])։ Այդ աղանդի մասին հետեւեալը ըսուած է Խորենացւոյն քով, Գիրք Գ., գլ. 60. «Վասնզի, հեթանոսական աղանդին տակաւին մնացեալ դառն արմատը նորէն երեւան եկած էր անիշխանութեան ժամանակ ու տարածուած լայնօրէն, մինչեւ որ Երանելին (Մեսրոպ), օժանդակութեամբը հօրաքարոյ [հօրը աղէկ բնութիւնը ունեցող] Գտոյ, որ որդին էր Շաբաթի, բնաջինջ ըրաւ զայն։ Ու տեղեկանալով նաեւ [Ս. Մեսրոպ] թէ այն չար վարդապետութեան նախորդները Բաղասականի ([57]) կողմերը կը գտնուին, հոն գնաց եւ շատերը ուղիղ ճամբու վրայ բերաւ, իսկ սակաւաթիւ անդարձներն ալ Հանաց երկիրը հալածեց։ Ապա, այն կողմերուն վարդապետութիւնը Մուշէ անունով եպիսկոպոսին վստահելով՝ ինք Գարդմանայ Ձորը ([58]) վերադարձաւ։ Վասնզի լսած էր թէ հոն ալ նոյն աղանդին մէկ քանի հետեւորդներ կային։ Գտաւ զանոնք եւ ճշմարտութեան գիտութեանը բերաւ։ Անկից յետոյ, ան հրաւէր ստացաւ Գուգարաց ([59]) Աշուշայ Բդեշխին կողմէն՝ մի եւ նոյն նպատակաւ իր երկրամասը, Տաշիրք գաւառը գալ։ Հոն երթալով՝ ան գործեց այնտեղ ու տուաւ լաւագոյն արդիւնք մը հաւատքն ալ աւելի ամուր հաստատեց քան ոեւէ ուրիշ տեղ»։

Դժուար է որոշել՝ այս աղանդը ինք հեթանոսութի՞ւնն էր պարզապէս, թէ քրիստոնէական տարրեր եւս կը պարունակէր իր մէջ, որով՝ այս կամ այն չափով նոր երեւոյթ մըն էր անիկա։ Անհաւանական չէ յամենայն դէպս, որ ան իր բաժինն ունեցած ըլլայ հետագայ աղանդներուն կազմութեանը վրայ։ Ատոնց մէկ քանիին հիմնադիրները, ինչպէս որ պիտի տես-

նենք դեռ, բուն իսկ այն կողմերէն էին ուր վերոյիշեալ հերձուածն ալ արմատ նետած էր։ Աղանդին գործունէութեան վայրը միեւնոյնն է ինչ որ յիշեալ բորբորիտոններունը, բայց անկարելի չէ որ հասարակաց ճակատագիրը զանոնք չփման մը մէջ դրած ըլլայ իրարու հետ, որ՝ եկեղեցւոյ հանդէպ ունեցած իրենց վերաբերմունքովը եւ միասնաբար քալած ըլլան անոնք։

Առաջ բերուած վկայութիւններով իսպառ կը վերջանան մատենագրական բոլոր ծանօթութիւնները երկու հերձուածներուն մասին։ Այդ անպայման չի նշանակեր հարկաւ, թէ այդ հերձուածները իսկապէս որ միանգամայն արմատախիլ եղան հալածանքներուն հետեւանքով։ Շատ հաւանական է որ անոնք լուծուած ըլլան մերձաւոր ուրիշ աղանդի մը մէջ որ այդ ատենները սկսած էր կարեւոր դեր մը խաղալ Հայաստանի մէջ։ Այդ ձեւով ալ, ինչպէս ըսի, տարբեր անուան մը տակ շարունակած են իրենց գոյութիւնը։

Ի յառաջագունէ խորհիլ կարելի է թէ Հայաստանի պէս երկիր մը ուր շա՛տ ուշ միայն գործածութեան մէջ մտաւ սեփական գիրը, ըսել է թէ ուր հինգերորդ դարէն առաջ շատ աննշան չափով մը միայն գոյութիւն ունենալ կարող էր դպրոցական հրահանգեալ գիտութիւնը, բնաւ նպաստաւոր գետին մը չէր ներկայացներ դաւանաբանական վէճերուն եւ կամ հայեցողութեանց հակամէտ աղանդներուն համար։ Բայց եւ այնպէս, մեսալեանական բանդագուշանքներ ընդունելու պատրաստակամութիւնը հարկ է որ շատեր ունենային հայոց մէջ. ժողովուրդի մը որուն սիրտը եւ միտքը բաց էին ամէն կարգի զօրեղ տպաւորութեանց առջեւ, որ օժտուած էր կենդանի երեւակայու-

թեամբ մը և որ, հակառակ իր շատ մը արեւմտեան յատկութեանց, այնուամենայնիւ արեւելեան ժողովուրդ մըն էր դարձեալ, և որ իր ծոցին մէջ անկասկած կը պահէր դեռ շատ մը հեթանոսական անմաքուր տարրեր։

Այդ աղանդը Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններուն մէջ երեւան եկած է և ի հարկէ այնտեղ ալ արմատներ նետած։ Եւ սակայն, ի զուր պիտի ըլլար իր անունը որոնել հայ մատենագրութեան մէջ (ես գոնէ հանդիպած չեմ անոր)։ Ատոր հակառակ՝ հոն կը գտնենք «մծղնէ» բառը։ (Ատկից ածանցուած գոյականն է՝ մծղնէութիւն)։ Եւ եթէ բաղդատելու ըլլանք զայն արամերէն מצלין բառին հետ, պիտի տեսնենք անմիջապէս որ վերջինոյս հայերէն տառադարձութիւնն է այն։ Եւ ինչպէս որ ցոյց կուտան մատենագրական հետագայ հատակտորները, իրաւ ալ անոր անունն է աղանդի մը որ իր վրայ մեսալեանականութեան բոլոր նշանները կը կրէ։ Եւ սակայն, ուղղափառ հաւատացեալներու բերնին մէջ այդ բառը յետոյ առած է նախատական իմաստ մը և այժմ որպէս սոսկ ածական՝ կը նշանակէ «պիղծ» ([60])։ Այդ պարագան դիւրաւ ցոյց կուտայ նաև թէ ինչու ցարդ ուշադրութիւն չէ դարձուած այդ անուան տակ թաքնուած աղանդին վրայ։ Մծղնեաններ պարզապէս հասարակ տճրագործներ համարուած են։

Ամենէն հին և ամենէն կարեւոր տեղեկութիւնը ատոնց մասին մենք կը գտնենք Շահապիվանի ազգային-եկեղեցական ժողովին թուղթերուն մէջ([61])։ Այդ ժողովը գումարուած է 447 թուականին([62]), նախագահութեամբ Յովսէփ կաթողիկոսին (որ Ս. Մեսրոպի աշակերտներէն էր և պարսից դէմ մղուած կր-

րոնական պատերազմին ղեկավարներէն ու նահատակներէն մին)։ Ժողովին 19րդ կանոնին մէջ ըսուած է․ «Եթէ ոևէ մէկը մծղնէութեան մէջ գտնուի, ըլլա՛յ ան երէց կամ սարկաւագ և կամ աբեղաներէն մին, [իր] քահանայական կարգը պիտի լուծուի, աղուէսագրոշմ պիտի դրուի իր ճակատը, իսկ ինք ապաշխարութեան համար մենաստան պիտի տարուի։ Իսկ եթէ դա՛րձեալ նոյն բանին մէջ գտնուի, ապա կտրել պէտք է իր երկու ջիղերը, զինք ալ՝ ուրկանոց տանիլ։ Վասնզի, ի պատուի էր մարդ և չգնահատեց զայն։ Միևնոյն պատուհասով՝ պատժել պէտք է նաև աբեղան։ Իսկ եթէ աղանդին մէջ այրեր գտնուին իրենց կանանց և զաւակներուն հետ, ապա կտրել պէտք է այրերուն, կիներուն և չափահաս զաւակներուն ջիղերը, աղուէսագրոշմ դնել իրենց ճակատը, զիրենք ալ ապաշխարութեան համար ուրկանոց տանիլ։ Երախաները սակայն որ տակաւին գիտակցութիւնը չունին այն պղծութեան, պէտք է առնուին ու Աստուծոյ սուրբ սպասաւորներուն ձեռքը տրուին, որպէսզի [ասոնք] դաստիարակեն և ուսուցանեն զանոնք, ճշմարիտ հաւատոյ ու Աստուծոյ երկիւղին մէջ»։

Կանոն 20րդ․ «Եթէ համայնքին մէջ մծղնէ մը գըտնուի և երէցները իմանան զայդ ու եպիսկոպոսին չյայտնեն, և երբ քննութիւն բացուի ու յայտնուի թէ ճշմարի՛տ է այդ, և թէ երէցը օրեր և ամիսներ ու երկար ժամանակ գիտէ՛ր անոնց գործերը բայց եպիսկոպոսին չէր բողոքած մծղնէից մասին, այն ատեն այդպէսները պիտի կրեն այն պատիժը զոր այս կանոնները դրած են․ իսկ երէցները իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին իրաւունք պիտի չունենան քահանայական պաշտամունք կատարելու։ Որպէսզի այն [միւս] երէ-

ցը կամ արեղան որ անոնց տեղը բռնած են [այժմ], անոնց վրան նայելով ու անոնց օրինակով՝ [անոնց օրինակը աչքերնուն առաջ ունենալով] համայնքը ճըշմարտութեամբ վարել սորվին։ Իսկ երէցը յայտնէ՛ եպիսկոպոսին ու վկայութեամբ հաստատէ [զայդ], և սակայն վերջինս [եպիսկոպոսը] կա՛մ նուէրներ առնէ ու ծածկէ խողութիւնը և կա՛մ աչառութեամբ գործէ ու բացուի՛ այդ բանը, վկայութեամբ ալ հաստատուի թէ արդարև երէցներուն բողոքը իր ականջն է հասած, բայց արհամարհա՛ծ է Աստուծոյ պատուիրանները և փնտռելու չէ ելած կորուսեալները, նախանձախնդիր ու վրէժխնդիր չէ՛ եղած Աստուծոյ օրինաց համար, ապա՝ վար պիտի առնուի ան եպիսկոպոսական աթոռէն, իսկ երէցը անպարտ պիտի արձակուի։ Իսկ եթէ եպիսկոպոսը ջա՛նք թափած է ու վրէժխընդիր եղած է, այնպէս որ երէցները և այլ մարդիկ կը վկայեն անոր աշխատութեան համար՝ [այն մասին] թէ այս կամ այն իշխանութեանը յայտնա՛ծ է ան չարագործներուն մասին և [սակայն] այն երկիրներուն իշխանը կամ գիւղին աւագը և կամ գաւառին տէրը, նախարարը(63), կամեցած է թիկունք ըլլալ պղծութեանը և [ծածուկ] պահել ու թաքցնել չնացողը՝ կա՛մ սնոտի դրամին և կա՛մ աչառութեան ու ծառայութեան համար, և թէ ան չի գերադասեր Քրիստոսը և Անոր պատուիրանները սիրել և հոգւով ու մարմնով վրէժխնդիր ըլլալ Տիրոջ օրինաց համար,— այնպիսին թող նզովեա՛լ ըլլայ ու հեռու պահուի սուրբ եկեղեցիէն, մինչև որ ան եպիսկոպոսին ձեռքը տայ պղծագործները։ Իսկ եթէ նախարարի մը տանը մէջ գըտնուի պղծութիւնը,— ըլլա՛յ իր կնոջը, ըլլա՛յ իր զաւկին և կա՛մ վերջապէս ի՛ր իսկ քով, և ան ալ ո՛չ

եպիսկոպոսին ձեռքը տալ ուզէ իր ընտանիքը և ո՛չ ալ ի սրբութիւն դառնայ, այլ՝ յանձնապաստան ըլլալ յամենայ, այն ատեն՝ թող ան իր ամբողջ տունովը և սերունդովը ու ստացուածքովը մէկտեղ՝ նզովեալ ըլլայ։ Ան պիտի չհամարձակի երեւալ հրապարակային տեղեր։ Իր ընկերները և ողջ երկիրը յարաբերութիւն պիտի չպահեն հետը մինչև որ, եթէ ի՛նքն է պղծութեան մէջ գտնուողը, ի սրբութիւն դառնայ. իսկ եթէ ինքը չէ անձամբ, այն ատեն պարտաւոր է ընտանիքը և ծառաները գլխաւոր եպիսկոպոսին ձեռքը տալ, [զանոնք] զգաստացման բերելու համար։ Եթէ սակայն «ոստանիկի(64) մը տանը մէջ գտնուի պղծութիւնը — ըլլա՛յ ի՛ր իսկ քով և կամ իր ընտանեա՛ց քով —, զգաստացնե՛լ պէտք է ընտանիքը՝ համաձայն այն օրէնքին զոր մենք դրած ենք։ Եւ եթէ ինքը ևս իր ընտանեաց հետ միասին մծղնէութեան մէջ գտնուի, պիտի բռնուի՛ իր պղծագործ ընտանիքին հետ միասին, հրապարակային տեղ մը պիտի բերուի և գլխաւոր եպիսկոպոսին ու մեծամեծ իշխաններուն և աւագ դատաւորներուն ու ամբողջ ժողովրդեան առջև վրէժ պիտի առնուի [անկից], Աստուծոյ օրինաց համար։ Որպէսզի ուրիշներ տեսնեն զայդ և սրբութեամբ ու երկիւղով պաշտեն ամենուն Արարիչը։ Որպէսզի ողջ և կատարեալ մնայ աստուածպաշտութեան կարգը, վրէժ առնուած ըլլայ Օրինաց համար և սուրբերը վայելեն իրենց յարգանքը։ Որպէսզի մենք [ալ այդպէսով] Աստուծոյ ճշմարիտ ծառաները համարուինք բանիւ և գործով, այլ և բարերար Աստուծմէ հատուցում յուսալ կարենանք ու յաւիտենս ժառանգենք Անոր անվախճան պարգևները։ Ամէն»։

Հետաքրքրական է նաև 14րդ կանոնը (Աբէլ Արք-

եպիսկոպոսին քով) որ հետեւեալն է, «ո՛չ մէկ եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ և կամ եկեղեցւոյ սպասաւոր պիտի համարձակի այսպէս կոչուած տան տիկին [տնտեսուհի] պահել, ինչպէս որ սովորութիւն է մծղնէից։ Իսկ եթէ մէկը պահէ՛ ու վկայութեամբ յայտնի դառնայ այդ, այնպիսին պիտի զրկուի իր այն կարգէն որուն մէջ որ կը գտնուի, պիտի հեռացուի ու ամպարիշտ [անաստուած] և մաքսաւոր մը դիտուի։ Վասնզի, սուրբ եկեղեցին և տէրունական խորհուրդը միայն անարատնե՛րը կը թողու փրկութեան մօտ»։

Այս վկայութիւնները իսկապէս շատ բան չեն ըսեր մեզի յիշեալ աղանդին էութեանը մասին։ Սովորաբար, ընդունուած է ըսել թէ մեսալեանականութիւնը տեսակ մը այլասերումն է արեւելեան վանականութեան։ Իրաւ ալ, Եպիփանի (Haer. 80) «Ἔσχον δὲ τὸ βλαβερὸν τοῦτο φρόνημα ἀπὸ τῆς ἀμετρίας τῶν τινων ἀδελφῶν ἀφελείας....» նկատողութիւնն արդէն կ՚արդարացնէ ըստ երեւոյթին այդ կարծիքը։ Եւ սակայն, նոյն Եպիփանի ամբողջական վկայութիւնը ցոյց կուտայ թէ ինք ալ ո՛րչափ անվստահ է իր ըսածին։ Այդ իսկ պատճառով շատ զգոյշ ըլլալու է իր դատումներուն մէջ։ Այն տպաւորութիւնը զոր ան անկասկած ունեցած է և զոր մենք ամէնքս ալ կը ստանանք, այն է որ այստեղ մենք գործ ունինք ուրիշ երեւոյթի մը հետ քան որ կը ցուցնեն ատկից առաջ թուած 79 աղանդները։ Դիտելի է ամենէն առաջ, որ Մեսալեանք շրջապատուած են ամբողջ տոհմէ մը հեթանոսական մերձաւոր աղանդներու։ Ասոնք ոչ միայն կը կրեն նոյնահունչ անուն մը, այլ և գրեթէ միեւնոյն բնոյթը ունէին։ Եւ եթէ Եպիփան ինք իրարմէ զատած ըլլալ կ՚ուզէ զանոնք, ատոր համար ան ուրիշ պատճառ մը

չունի քան ան միայն՝ որ ասոնք Քրիստոս կը դաւանին, իսկ անոնք՝ ոչ։ Բայց, այդ չի խանգարեր ի հարկէ որ ընդունինք թէ մենք այստեղ մեր առջեւ ունինք միեւնոյն երեւոյթին քրիստոնէական կերպարանքը միայն։ Առ այժմ, հաստատ է որ ամենէն հին վկայութեան մէջ՝ Մեսալեանց մասին «οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, οὔτε κεφαλὴ οὔτε ῥίζα» յայտնի է — «μὴ ἔχοντες ὅλως στεριγμὸν ὀνόματος ἢ δεσμοῦ ἢ νομοθεσίας»(65)։ Շատ աւելի ուշ ժամանակէ մը մնացած մատենագրական հատակտորի մը մէջ(66), հանդէս կուգայ Malpat անուն վանական մը «ὅς ἐν καιρῷ τινι ἐν 'Εδέσσῃ ἣν εὑρηκὼς τὴν αἵρεσιν τῶν Εὐχητῶν»։ Եակոբի [Yakobi](67) կատարեալ վստահութիւն կ'ընծայէ այդ վկայութեանը եւ կ'ընդունի թէ այս Մալպատ եղած է Մեսալեանականութեան իսկական հիմնադիրը։ Եւ սակայն, զայդ ապացուցանելու համար իր առաջ բերած հիմերը չափէն աւելի թոյլ են։ Առասպելական բնոյթը տեղեկատուութեան եւ անոր վրայ հիմնուած մտածողութիւնը՝ այն աստիճան թափանցիկ են որ, բնաւ պէտք չի զգացուիր հեռուն երթալու։ Այն գաղափարը թէ չափազանցեալ եւ սխալ ուղղութիւն մը առած անապատականութիւնը դիւրաւ կրնայ դէպի մոլար ճամբաներ առաջնորդել, վանականներուն մէջ ամենէն փառաբանուածին՝ [Ս.] Անտոնի ունկընդիրներէն մէկը հիմնադիրը ըլլալ տուած է աղանդին։ Իսկապէս ալ, վերջինս սկիզբէն իսկ վանականութեան շատ մը այլասերումներ առած ըլլալու է իր մէջը։

Թէ եկեղեցին Ե. եւ Զ. դարերուն որչափ մեծ երկիւղ մը պէտք է ունեցած ըլլայ սխալ անապատականութեան մը հանդէպ, զայդ կը ցուցնեն մեզի Գանգրայի (68) եկեղեցական ժողովին թուղթերը։

Բայց, կ'ապացուցանեն միևնոյն ատեն թէ իրարմէ ո՛րչափ տարբեր էին առաջնորդող գաղափարները այստեղ և Մեսալեանց քով։ Թէև՝ Օրինաց ընդդէմ գիծ մը հասարակաց է երկուքի՛ն ալ։ Թերևս նոյն այդ գիծն է որ յետոյ քով-քովի բերած է զանոնք։ Մալպատի գրոյցը սոսկ առասպելական հանդերձանքն է այն հայեացքին որ՝ գոյութիւն ունեցող փաստերուն հիման վրայ յետագային կազմուած է Մեսալեանց վրայ։ Եւ սակայն, գրոյցը չի բացատրեր անոր ծագումը։ Եպիփանի և մանաւանդ Թէոդորիտի [69] նկարագրած մարդիկ ուրիշ բան չեն պարզապէս, եթէ ոչ դերվիշներ՝ քրիստոնէական գետնին վրայ։ Իրենց համար մեկնակէտ ունենալով Օրինաց դէմ ըլլալը [Antinomismos], անոնք կ'արհամարհեն ձեռքի ամէն աշխատանք և կեանքին վերաբերեալ ամէն պարտադրութիւն։ Անոր փոխարէն, ճիգ կ'ընեն խորհրդապաշտական (միսթիք) բանդագուշանքներով ինքզինքնին ձերբազատել մարմնականութեան արգելանքներէն և ուրիշ աշխարհ մը տեղափոխուիլ։ Այստեղ մենք կը գտնենք շատ մը տարրեր որ դիւրաւ հասկընալի կը դարձնեն թէ ինչո՛ւ համար շատ մը վանականներ գերադասած են այդ կեանքը քան վանականը, ու այդ եղանակաւ ալ շատ մը վանական գիծեր խառնած են անոր։ Մեր առջև կը գտնուի ճիշդ ու ճիշդ ա՛յնչափ յաճախ կրկնուող ծանօթ երևոյթը՝ որով երկու հակոտնեայ բևեռներ կը հանդիպին իրարու։ Այդ իսկ պատճառով՝ ամենևին արդարանալի չէ սակայն Մեսալեանները Եւստաթեանց և Բոսկեանց [բանջարակերաց] հետ քով-քովի դնել՝ որպէս թէ անոնք միմեանց հետ մերձաւոր ծագում մը և նման ընոյթ մը ունենային [70]։ Ո՛չ Եպիփան և ոչ ալ Թէո-

գործէ կ'ընդունին յատուկ երեւոյթ մը Մեսալեանականութեան մէջ։ Եւ մենք կը տեսնենք որ Հայաստանի մէջ ամբողջ գերդաստաններ, կիներով ու երախաներով մէկտեղ, մինչեւ իսկ իշխաններ անոր հետեւորդներն են։ Հարկաւ, անոնք գրաւուած են աղանդին խորհրդապաշտ, վերացեալ նկարագրէն եւ ո՛չ թէ իրենց վանական մղումէն։

Առաջին անգամ ըլլալով՝ մենք Դամասկացիէն (71) կ'իմանանք թէ ճգնաւորներ ալ պատկանած են աղանդին։ Բայց, այստեղ ևս արեւելեան խորհրդապաշտութիւնն (միսթիցիզմ) է դեռ հիմնական գիծը(72)։ Վերջինս իշխող է նաեւ այնտեղ ուր մենք Մեսալեաններու վանականի հագուստով մը կը գտնենք։ Անոնք կը զգան թէ պէտքն ունին աշխարհի կողմէ ճանչցուած եւ ընդհանրութեան կողմէ յարգի համարուած հանրային ապրելակերպի մը, տեսակ մը վահանի՝ անոր պաշտպանութեանը տակ ապահով զգալու համար ինքզինքնին։ Եւ սակայն, այդ չի կազմեր մէկ անհրաժեշտ բաղկացուցիչ տարրը իրենց աղանդին էութեան։ Ընդհակառակն, անոնք սկիզբէն իսկ հանդէս եկած են իբրեւ դրօշակիրները մէկ նոր կրօնի, որուն հիմը, Մեսալեանականութեան նման, Արեւելքի հեթանոսական աշխարհին մէջ կը գտնուէր, եւ որ իրեն պատշաճեցնել կ'ուզէր քրիստոնէութիւնը։ Բայց, հակառակ մանիքէականութեան, ան չէր ներկայացներ բարդ դրութիւն [սիսթեմ] մը՝ ցնորական վեղուն հայեցողութեանց, այլ կը յարէր մարդկային հոգեւոր ներքին մղումներուն եւ զգացողութեանց։ Այդ իսկ պատճառով՝ ան կը ծաւալէր անդորր ու թաքուն, բայց տեւական ու ապահով գործունէութիւն մը։ Թէ աղանդը ո՛րչափ վտանգաւոր եղած է սկիզբէն իսկ, այդ մենք

կը տեսնենք Շահապիվանի ժողովոյն մէջ իրենց դէմ ձեռք առնուած խիստ միջոցներէն ([73]):

Մենք տեղեկութիւն չունինք այն մասին թէ ո՛ր-չափ ժամանակ արդէն լիշխած էր այդ աղանդը Հա-յաստանի մէջ, թէ առաջ ռեէ միջոց ձեռք առնուա՞ծ էր արդեօք անոր դէմ: Մենք ի նկատի ունենալու ենք հետեւեալ պարագաները: Շահապիվանի եկեղ. ժողո-վին անդամները հաւանաբար Ս. Սահակի և Ս. Մես-րոպի ([74]) աշակերտներն էին գլխաւորաբար. ըսել է թէ՝ նոր լոյս կրթութեան տէր մարդիկ: Անոնք իրենց բովանդակ ջանքերը կը թափէին՝ Հայ Եկեղեցին վե-րակենդանացնելու, այլ և գոյութիւն ունեցող հին չա-րիքները մէջտեղէն վերացնելու ուղղութեամբ մը: Ընդունելի է ուրեմն որ իրենց նախորդներուն օրով — որ Ասորիներ էին մեծ մասով և կամ ասորի կրթու-թեամբ Հայեր (յաճախ ալ անշուշտ ո՛ռհասարակ ռեէ կրթութենէ զուրկ, անտաշ մարդիկ) — Մեսալեանքտա-կաւին հանդուրժելի կը համարուէին Հայաստանի մէջ: Եւ անխուսափելի՛ էր բախումը երկու ուղղութեանց միջև: Բայց, տեղի ունեցաւ Շահապիվանի եկեղե-ցական ժողովը, Պարսից դէմ մղելիք կրօնական պա-տերազմներէն քիչ մը առաջ: Հարկ էր՝ որ այդ ժողո-վին մէջ լուծեան դատապարտուէին ամէն կարգի մանր–մունր հարցերը: Ցիշեալ պատերազմին մէջ՝ Ս. Մեսրոպի աշակերտներն էին հոգեւոր ղեկավարները: Արդար դատը տարա՛ւ յաղթանակը բայց՝ իրենց ան-ձին բաժինը մնաց նահատակութեան պսակը: Եւ երբ կրօնական խանդավառութիւնը յաջորդեց յետաշրջու-թիւնը, անոնց վրայ թափեցաւ նաև դառն ատելու-թիւնը հին հոգեւորականութեան մոլեռանդ ներկա-յացուցիչներուն: Անոնցմէ շատեր ամբաստանուեցան

որպէս հերձուածողներ ու հալածուեցան դաժանօրէն։ Ինչ որ մեզի համար մասնաւո՛ր շահեկանութիւն մը կը ներկայացնէ՝ այդ այն է որ մենք Մեսալեանները և նորէն երևան ելած կը տեսնենք այդ պայքարներուն մէջ։

Ս. Սահակի դպրոցին պատկանող կրտսեր աշակերտներէն մէկուն՝ Ղազար Փարպեցւոյն թանկագին մէկ գրուածքն ([75]) է որ մեզի տեղեկութիւններ կու տայ այդ դէպքերուն մասին։ Ղազար Փարպեցին ևս կ'ամբաստանուէր որպէս աղանդաւոր։ Իբրև թէ բսած ըլլար ան՝ թէ «պոռնկութիւնը մեղք չէ՛»։ Պաշտպանելով իր անձը այդ ամբաստանութեան դէմ՝ Ղազար կը թուէ շարք մը աղանդներ ու կը յաւելու. «Անոնք կը կաղա՛ն հաւատոյ մէջ, այլ սակայն՝ բանիւ և ոչ գործով... իսկ Հայոց աշխարհին տյն աղանդը որու մասին որ կը խօսին, անուն չունի՛. որովհետև՝ չունի վարդապետ, չունի վարդապետութիւններ և գիր։ Ցդէտ կ'երևին թէ՛ հաւատոյ և թէ՛ ուսման մէջ։ Իրենց գործերուն մէջ սակայն ծոյլ են և անժուժկալ։ Վասնզի, մէջերնին իշխող անգիտութեան ու վարուց անկարգութեան համեմատ ալ, առաջ պիտի գար արդարև այդպիսի աղանդ մը, ինչպէս որ առածն ալ կ'ըսէ, «Հարսնացեալ խօզին համար՝ կոյաջուր բաղանիք»։ Ես թէև գիտէի՛ անոնցմէ մէկը կամ միւսը, բայց՝ ամենևին չէի ուզեր ըստ լրոյ դատել և մեղադրել։ Վասն որոյ, չարերը կարծեցին թէ ես ևս անոնց կը նմանիմ»։ (Ինք անձամբ այն կարծիքէն է թէ Աստուծո՛յ միայն կը պատկանի դատաստան կտրելը, ինչպէս որ «Որոմին և ցորենին» առակը կը ցուցնէ։ Այդ պատճառով ալ, Ղազար չի ուզեր վարդապետական և դատաւորական նման պաշտօն մը իր անձին վերապահել յանդգնիլ)։

Արդ, դժուար թէ կասկած մը ծագի այն մասին թէ Մեսալեա՛նց մասին է այստեղ խօսքը։ Մենք կը տեսնենք որ Ղազար ատոնց սկզբնաւորութեան վրայ նոյն այն կարծիքն ունի ինչ որ՝ Եղիփան։ Անոր գըծած կարճ, այլ սքանչելի նկարագիրը աղանդին՝ ինքնին կ'արդարացնէ վերոյիշեալ դիտողութիւնները։ Այս վերջիններուս կը թուի թէ միայն այն պարագան կը հակասէ որ Ղազար ևս կ'ամբաստանուէր [որպէս թէ]. նոյն այդ աղանդին պատկանելուն համար։ Բայց մենք կը տեսնենք որոշապէս որ ան այդ ամբաստանութիւնը կողմնակի կերպով իր հակառակորդներո՛ւն վրայ յետ կը նետէ։ Իր խօսքերէն հետեւցնել կարող ենք նաև թէ ինք եթէ ուզէր աղանդաւոր ըլլալ, աւելի շուտ՝ «գիտուն» մարդոց հերձուած մը պիտի ընդունէր քան «անգէտ» մարդոց։ Անտարակոյս է որ Ղազար պարծանքն էր իր և իր ընկերակիցներուն ստացած յունական կրթութեան։ Իսկ վերջինս միայն գայթակղութի՛ւն կ'առաջացնէր հակառակորդներուն մէջ։ Եւ եթէ անոնք Ղազարը այդ և ոչ թէ ուրիշ հերձուածով մը կ'ամբաստանէին, պատճառն այն էր, որ այդ աղանդն էր այն ատեն երկրին մէջ իշխողը։ Կարելի է թէ անոնք այդ եղանակաւ իրենց վրայէն սրբել կուզէին նաև մէկ ուրիշ արատ որուն յանցանքը իրապէս կը ծանրանար իրենց վրայ։ Յամենայն դէպս, եթէ հերձուածողութեան կշտամբանքը փոխադարձաբա՛ր կը կատարուէր, աւելի արդար կը գտնենք որ Ս. Սահակի դպրոցը այդ ընելու իրաւունքը ունենար։

Դժբախտաբար, յաջորդ դարաշրջանը ա՛յնչափ աղքատ է մատենագրական արտադրութիւններով որ, մենք ի վիճակի չենք այլևս անմիջականօրէն հետե-

ւելու աղանդին պատմութեան։ Կը տեսնենք որ ան ո՛չ միայն կրօնական պատերազմներէն յետոյ ևս պահպանած է իր գոյութիւնը, այլ և զօրացած է առաւել։ Պէ՛տք է ուրեմն որ ան որոշ գործունէութիւն մը ունեցած ըլլար այդ խաւար ժամանակները։ Հասկընալու համար զայդ՝ մենք մեր ուղեցոյցը պիտի դարձնենք յետագային երեւոյթները։

Բ.

ՀԵՐՁՈՒԱԾՆԵՐԸ Զ. ԵՒ Է. ԴԱՐԵՐՈՒՆ՝ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐՈՒՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ. ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ

Երբ մենք մեր ձեռքը կ'առնենք Օձնեցւոյն «Ընդդէմ Պաւղիկեանց» ծանօթ գրուածքը ([76]), յանկարծակիի կու գանք իմանալով որ իր պայքարին առարկայ եղող աղանդաւորները ոչ այլ ոք են եթէ ոչ «բեկորները նախկին մծղնէութեան և պայղակենութեան» ([77])։ Ներսէս կաթողիկոսին կողմէ զգաստացման կանչուելէ ետքն ալ, չխելօքցան անոնք այլ իր մահէն յետոյ քաշուեցան ու պահուըտեցան մեր երկրին մէկ կողմը»։

Հարց է այժմ. ո՞ր Ներսէսի մասին է այստեղ խօսքը։ Արդեօք Ներսէս Գ.ի՞ (640–661), ինչպէս որ Զամչեան կ'ընդունի առանց տարակոյսի, թէ՞ Ներսէս Բ.ի օրուն նախագահութեամբ, կ'ըսէ, տեղի ունեցաւ Դուինի Եկեղ. ժողովը։ Վերջնոյս 37րդ կանոնը կ'ըսէ, «Աղանդաւորաց ապաստան տալ պէտք չէ՛» (Պետերմ. թիւ 34 ձեռագիրը կը յաւելու, «վասնզի, առաքելական կանոնները չեն թոյլատրեր զայդ»)([78])։ Ըստ ինքեան՝ արգելք չկայ որ մենք Ներսէս Ա. Մեծն Եւ ի նկատի ունենանք, քանի որ անոր օրով էր որ երևան եկաւ Մեսալեանականութիւնը։ Եւ սակայն, մէկ քանի պարագաներ անհաւանական կը դարձնեն այդ կարելիութիւնը։ Նախ որ՝ Ներսէս այստեղ կը յիշատակուի առանց ոևէ մասնակի պատուոյ տիտղոսի

մը։ Երկրորդ՝ կը թուի թէ երկար ժամանակի տեւողութիւն մը ի նկատ չ՚առնուիր ընդ մէջ աղանդաւորաց պատուհասման և մահմետականաց հետ անոնց գլուխ բերած եղբայրացման, բան մը որու մասին Օձնեցին կը խօսի իր ճառին կապակցութեանը մէջ։ Վերջապէս, եթէ իսկապէս որ Ներսէս Ս. ենթադրուած ըլլար, պիտի սպասէինք ուրեմն որ Շահապիվանի եկեղ. ժողովն ալ յիշատակուէր։ Ատոր հետ միասին, թերեւս այն ալ դիտել պէտք է թէ երբ Օձնեցի «նախկին մծղնէութեան» մասին կը պատմէ, իր խօսքը այնպէս մը կը հնչէ, որ այն տպաւորութիւնը կը թողու թէ այդ աղանդը շատ աւելի հին է քան ա՛յն Ներսէսը զոր իր մտքին մէջ ունի ան։

Ուրեմն, հեղինակը դժուար թէ Ներսէս Ս.ը ի մտի ունեցած ըլլայ։ Կարօ՞ղ է Ներսէս Գ. եղած ըլլալ։ Աչքի առջև բերէք խնդրոյ առարկայ նախադասութիւնը՝ բառացի կերպով, «Եւ քանի դեռ անոնք՝ դերաքրիստոսին կարապետները (Արաբները), զօրավիգ չէին գտած իրենց համար, կ՚երկնչէին ու կը սարսէին Քրիստոսի ուղիղ և գերապանծ կրօնին առջև»։ Այսպէս ուրեմն, կը տեսնենք թէ Ներսէսի յարուցած հալածանքին և աղանդաւորներուն՝ արաբներուն կողմէ յարելուն միջև ժամանակաշրջան մը կ՚իյնայ ուր քրիստոնէութիւնը իր բարձրութեան վրայ կը գտնուէր տակաւին։ Ներսէս Գ. կ՚ապրէր իսկ և իսկ արաբաց առաջին արշաւանքին ատեն, այնպիսի ժամանակ մը որ ամենէն դժբախտ էր քրիստոնէութեան համար՝ Ատոր հակառակ՝ Ներսէս Բ.ի և արաբաց հրապարակ գալուն միջև կ՚իյնայ այնպիսի ժամանակաշրջան մը երբ հայազգի մարզպաններ կը կառավարէին Հայաստանը, վերջինս յարաբերական հանգիստ մը կը վա-

ցկլէր, քրիստոնէութիւնն ալ աւելի ու աւելի յաղթական կը դառնար հանդէպ պարսից կրօնին ու այդպէս ալ կը ճանչցուէր ամենէն։ Եւ եթէ վերը մէջբերուած բառերը մենք այնպէս մը հասկնալու ըլլանք (ինչ որ հաւանական է արդէն) թէ Արաբները երեւան գալուն պէս եղբայրացած են հերձուածողներուն հետ, այն ատեն՝ մենք Ներսէս Գ.ը բոլորովին հանելու ենք մէջտեղէն։ Վասնզի, այդ պարագային այլեւս տրամադրելի ժամանակ մը չի մնար արդէն, որու միջոցին թաքչած մնային աղանդաւորները։

Այսպէս ուրեմն, կը մնայ աչքի առջեւ ունենալ Ներսէս Բ.ի ժամանակը։ Պատկերացնենք մեզի նաեւ, թէ կրօնական պատերազմներէն յետոյ այդ աղանդը ինչպէս գլուխ բարձրացուց նորէն ու ծաւալեցաւ հետզհետէ, մինչեւ որ պէտք զգացուեցաւ, Զ. դարու կէսէն առաջ արդէն, մէկ անգամ եւս լուրջ միջոցներ ձեռք առնել անոր դէմ եւ ճնշել զայն։ Այն ատեն՝ հարիւրամեայ ժամանակաշրջան մը եւս կը մնայ մինչեւ Արաբաց երեւիլը, եւ այդ միջոցին՝ աղանդը պահուըտած մնալ հարկադրուած եղած է։ Որ սակայն ատոր տեւողութեան ան անգործ չէ մնացած, այլ ընդհակառակն ոյժեր հաւաքած է կրկին եւ նոր ձեւափոխութիւն մը առած իր վրայ, զա՛յդ կ'ակնարկեն արդէն Օձնեցւոյն այն խօսքերը որ վերը առաջ բերուած երկու վկայութեանց մէջտեղը կը գտնուէին. «ու եկան եւ անոնց յարեցան Աղուանից կաթողիկոսներուն կողմէ հալածուած քանի մը պատկերամարտներ։ Վասնզի, ճշմարտութենէ վրիպեալը իր նմանները գտնել կը սիրէ»։ Ուրեմն դիմենք Աղուանից[79] պատմութեանը, իմանալու համար թէ ո՛վ են այդ պատկերամարտները։

Մովսէս Կաղանկատուացի որ միակը ըլլալով գը-

րած է «Աղուանից պատմութիւն»ը ([80]), իրաւ ալ իր գրքին մէջ (Մասն Գ. Գլ. 46) առաջ կը բերէ գլուխ մը՝ հետեւեալ վերտառութեամբ. «Մեծ-կողմանքի Դաւիթ եպիսկոպոսին խնդրանքը առ Յովհան Մայրագոմեցի՝ պատկերներու և գծագրութեանց մասին»։ Այդ գլխոյն մէջ որ սոյն հարցով կը զբաղի, ըսուած է. «Նոյն այն ժամանակները երբ «Տէր» Ուխտանէս և անկէց ետքն ալ Եղիազար կը վարէին Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը, և երբ շատ մը խռովութիւններ ու երկպառակութիւններ տեղի կ՚ունենային այստեղ և այնտեղ գիտուններու և անգէտներու, այլ և վէճ ու մրցումն Յունաց ու Հայոց մէջ, և մինչ Աղուանից աշխարհը անխառն կը մնար այդ ամենուն, — ահա այդ ատեն լուր հասաւ անոնց թէ ոմանք պատկերներ չեն ընդունիր, ոմանք ալ մկրտութիւնը ի գործ չեն դներ, ոչ աղը([81]) կ՚օրհնեն և ոչ ալ պսակ կը կնքեն եկեղեցական օրհնութեամբ՝ այն պատրուակաւ թէ՝ քահանայութիւնը բարձուած է աշխարհէս»։

Այն ատեն, Դաւիթ կը դիմէ Մայրագոմեցւոյն և խորհուրդ կը հարցնէ անկէց։ Ու կը ստանայ հետեւեալ պատասխանը. այդ աղանդը առաքեալներուն ժամանակէն ետք երեւցած է ու նախ և առաջ Հռոմներուն քով յայտնուած։ Ատոր համար ալ, եկեղեցական մեծ ժողով մը գումարուած է Կեսարիոյ մէջ ու հրամայած են որ պատկերներ նկարուին Աստուծոյ տանը մէջ։ Ատոր վրայ՝ մեծամտած են նըկարիչները ու իրենց արուեստը գերիվերոյ դիտած քան եկեղեցական բոլոր արուեստները։ Կ՚ըսէին անոնք, «Մեր արուեստը լո՛յս է. վասնզի, անոր միջոցով է որ ծերեր ու երիտասարդներ հաւասարապէս կը լուսաւորուին, մինչ քիչեր են որ Ս. Գիրք կը կար-

դան»։ Ատոր վրայ, մեծ աղմուկ մը փրթաւ և մէկ նոր եկեղեցական ժողով տեղի ունեցաւ։ Այդտեղ քըննութեան առին խնդիրը և իրաւացի համարեցին որ գրողները, վերծանողները և մեկնիչները աւելի բարձր դասուին քան նկարիչները։ Այն ժամանակներէն սկսեալ մինչև Հայոց Մովսէս կաթողիկոսը, այլևս յայտնուած չէր այն աղանդը։ Իսկ երբ յետոյ Հայոց Կաթողիկոսութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ, առաջ եկաւ և մեծ վէճ մը Մովսէսի և Կարնոյ (Էրզրումի) եպիսկոպոս Թէոդորի միջև զոր Փիլիսոփայապետ կ'անուանէին։

Մովսէս եկեղեցական ժողով մը կը հրաւիրէ, կը դատապարտէ քաղկեդոնական վարդապետութիւնը ու կը հրամայէ. «Ո՛չ գիրքեր ընդունիլ պէտք է անոնցմէ և ո՛չ ալ պատկերներ*) ու նշխարներ»։ Եւ երբ Յովնան հակաթոռ կաթողիկոս դարձաւ, «այն ատեն Յեսու, Թադէոս և Գրիգոր անուն քահանայք որ Մովսէսի կողմնակիցներ էին, Դուինէն դուրս եկան ու Սոթք գաւառը գացին։ Անոնք հոն անապատներու մէջ բնակեցան, վասնզի կրօնաւոր էին, ու սկսան ուսուցանել՝ «Եկեղեցիներու մէջ եղած պատկերները ջնջեցէ՛ք և մի՛ յարաբերիք աշխարհիկ քահանաներուն հետ»։ Եւ այսպէս, խռովութիւն կը ծագի այն գաւառին մէջ... Մովսէս իր քով կը կանչէ խռովարարները, և սակայն անոնք կ'երթան Արցախու կողմերը (այժմ՝ Ելիզաւետպոլի նահանգ)։ Այն ատեն, շրջաբերական թուղթով մը ան կը հրամայէ. «Ոչ ոք իրաւունք չունենա՛յ անգոսնելու Եկեղեցւոյն մէջ եղած

---

* Գրչի սխալ մը համարելու է անշուշտ, որ բնագրին (Մ. Կաղանկ.) «պատկերս» բառը հեղինակը թարգմանած է գերմաներէն Schiften «գրուածքներ» փոխանակ՝ Bilder։

ԹՐԳՄ.

նկարները»։ Ասոր վրայ, ան կը մեռնի, և Աբրահամ կը դառնայ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։ «Եւ Աղուանք եկած պատկերամարտները (Մայրագոմեցին է որ դեռ կը շարունակէ պատմել Դաւթի) պղտորեցին երկիրը։ Ասոր վրայ, Գարդմանայ տէրը ձերբակալեց այն երեք մարդիկ որոնց անունները կան այս թուղթին մէջ ու կապանօք ղրկել տուաւ Հայաստան։ Եւ երբ մեր քովը եկան անոնք, հարցուցինք իրենց. «Օրէնքի՞ն դէ՛մ է այդ և կռապաշտներո՛ւն գործը որոնք ամենայն արարածներ առած են իրենց պաշտամունքին մէջ։ Մենք պատկերներու չենք երկրպագեր, որովհետև այդ մասին հրաման չունինք Ս. Գրքէն։ Եւ սակայն, մենք խրախուսուած ենք Մովսիսական պահուճանքէն խորանին և զանազան քանդակագործութիւններէն Սողոմոնի տաճարին, ու նոյն բաներն ալ զետեղուած են մեր եկեղեցիներուն մէջ։ Այս ու ասոր նման բաներ ըսած ենք մենք և ուղղա՛ծ անոնց սխալները»։

Այս պատկերամարտներուն վարդապետութիւնը քանի մը նմանութիւն ունի Եւստաթեանց ([82]) և Աւդեանց ([83]) վարդապետութեան հետ։ Եւ արգելք չկայ մերձաւորութիւն մը տեսնելու անոնց միջև, քանի որ այդ երկու աղանդներն ալ Հայաստանի դրացնութեան մէջ առած են իրենց սկիզբը։ Մեզի համար աւելի կարևորը այն պարագան է որ անոնց յարուցած խըռովութիւնը քաղկեդոնականութեան շուրջը ծագած վէճերուն հետ կապակցութեան մը մէջ հանդէս կուգայ։ Այդ պարագան արժանի է առանձին ուշադրութեան։ Եւ որովհետև աղանդներու պատմութեան յետագայ զարգացման համար ևս մեծ է եղած անոր նշանակութիւնը, այդ պատճառաւ ալ պէտք կը զգանք մօտէն հետազօտելու այդ վէճերը. կապակցութեամբը

պատմական այն իրադարձութեանց որոնց հետեւանքով որ ծագած են անոնք։

Նոյն այն տարին երբ կայսրութեան ընդհանրական եկեղեցւոյն ներսը գոյութիւն ունեցող զանազան եկեղեցիներուն միջեւ բաժանման սկիզբը դրուեցաւ Քաղկեդոնի մէջ, նոյն այդ թուականին՝ տեղի ունեցած էր Աւարայրի մեծ ճակատամարտը։ Հայոց Ազգային եկեղեցին, որպէս ստացիչը իր ժողովրդեան հոգեւոր հարստութեանց, պարսիկ հեթանոսութեան դէմ ելաւ ու արեան մկրտութիւնն առաւ այդ կռուին մէջ։ Այդ ժամանակէն սկսեալ՝ ան միակ դրօշակիրն էր ազգային միութեան։ Եւ ամէն ոք որ իշխել կ'ուզէր երկրին մէջ, ստիպուած էր հաշուի առնել զայն։ Պարսիկները որ իշխանութիւն ունէին Հայաստանի մեծագոյն մասին վրայ եւ ամենէն աւելի ալ կը յաւակնէին իրենց երկրին հետ ձուլել զայն, անյաղթահարելի խոչընդոտ մը գտան ի դէմս Հայ Եկեղեցւոյ։ Կը թուէր թէ գետինը աւելի նպաստաւոր էր Յունաց համար։ Վստահելով անոնց օժանդակութեանը՝ Հայք յանուն քրիստոնէութեան սկսած էին անհաւասար կռիւը Պարսից դէմ։ Եւ սակայն, անոնք չգտան յուսացուած օգնութիւնը։ Եւ երբ տարած էին արդէն ծանր փառաւոր յաղթանակը, ահա երեւցին Յոյները, քաղելու համար յաղթանակին պտուղները։

Բայց, այժմ ալ մէջտեղ եկաւ քաղկեդոնականութիւնը։ 491 թուականին, երբ Ս. Սահակի դպրոցին պատկանող քանի մը աշակերտներ ողջ էին տակաւին, եւ երբ յոյն ազդեցութիւնը բաղդատաբար թոյլ էր երկրին մէջ, Վաղարշապատ տեղի ունեցած էր եկեղեցական ժողով մը՝ Բաբգէն կաթողիկոսին նախագահութեան տակ։ Ժողովը ընդունած էր Զենոն

կայսեր Հենոտիկոնը և մերժած էր քաղկեդոնական ուսումը։ Երկու սերունդներ ապրած էին ատկից ի վեր, և Ե. դարու փառապանծ եկեղեցին իր բոլոր հաստատութիւններով ու վարդապետութիւններով մէկտեղ՝ սրբագործուած էր արդէն ժողովրդեան աչքին։ Այնպէս որ ո՛չ ոք այլեւս իրաւունք ունէր սուրբ հայրերուն կողմէ այն ատենները հաստատուած կարգ ու կանոնէն դոյզն ինչ վար առնել և կամ բան մը աւելցնել անոնց վրայ։ Այդ էր պատճառը որ երբ Յունաց կայսրերը Զ. դարու կէսերէն եկեղեցիներու միութեան համար ջանալ սկսան, Հայք անմիջապէս անոնց դէմ հանեցին ազգային ուժեղ գիտակցութիւն մը։ Հայերը չէին ուզեր հաւատալ թէ իրենց պարզ՝ կուռին մէջ որպէս ճշմարիտը փորձուած ու հաստատուած եկեղեցին՝ մի և նոյն քրիստոնէութիւնը կը ներկայացնէ ինչ որ այդ մեղկ, անհաւատարիմ Յոյներուն եկեղեցին։ Յատկանշանական է այդ տեսակէտէն հայ իշխաններուն բռնած դիրքը հանդէպ Հերակլի բանակցութեան, Եզր կաթողիկոսին հետ։ Երբ վերջինս յայտնեց թէ գայթակղիչ ոչի՛նչ կը գտնէ իրեն առաջարկուած հաւատոյ բանաձեւերուն մէջ, հայ իշխանները յայտարարեցին թէ իրենք առհասարակ ոչինչ հասարակաց ունենալ կարող էին Յունաց հետ, աչքի առջեւ ունենալով անոնց անպարկեշտ կեանքը և գործած չարիքները։ Եւ մենք գիտենք որ Հերակլ ուղղափառ դաւանութիւնը (Orthodoxie) չէր ներկայացներ, այլ միակամութեան վարդապետութիւնը (Monotheletismus) միայն։ Ան չէր ալ ուզեր երբեք խնդրոյ առարկայ դարձնել Քաղկեդոնի ժողովը։ Միանգամայն հասկնալի է ի հարկէ որ լայն զանգուածները շատ բան չէին հասկնար այդ նրբութիւններէն և միեւնոյն

բանը կը համարէին յոյնութիւնն ու քաղկեդոնականութիւնը: Այդ չի նշանակեր հարկաւ, թէ այն ժամանակուան աստուածաբաններն ալ տարբերութիւն մը չէին դներ մէկ կողմէ իրենց և միւս կողմէ ալ Յունաց դաւանութեան միջև: Կարծիք մը որ նորերս շըրջանառութեան մէջ դրած են Հայ Եկեղեցւոյ որոշ բարեկամներ, միաբնակութեան (Monophysitismus) կասկածը անկից վանելու փափաքով մը:

Սովորական է մեկնակէտ ունենալ այն ըմբռնումը թէ՝ ամէն ինչ որ չի՛ դաւանիր Քաղկեդոնականութիւնը, միաբնակութի՛ւն է ինքնին: Եւ սակայն, պատմական իրողութիւնն այն է որ այդպէս կ'անուանուին այն եկեղեցիները միայն որ բուն իսկ միաբնակ վէճերու մէջ սկիզբ առած են ու Եւտիքէսի եւ իր ընկերներուն հետևորդներ կը դաւանին ինքզինքնին: Իսկ Հայոց Եկեղեցին սկիզբէն իսկ եղած է ինքնուրոյն և ազգային, ապրած է քաղաքական և մշակութային բոլորովին տարբեր պայմաններու տակ՝ քան կայսրութեան ընդհանրական մեծ եկեղեցին: Այն ատեն, երբ միաբնակային վէճեր տեղի կ'ունենային կայսրութեան մէջ, նոյն այդ ժամանակները՝ Հայ Եկեղեցին իր գոյութեան համար պայքա՛ր կը մղէր Պարսից դէմ: Եւտիքէսի ու իր յետնորդներուն հետ ան գործ չէ՛ ունեցած երբեք և կը մերժէ ալ ընդունիլ զանոնք՝ բոլոր իրենց ուսմունքներուն հետ մէկտեղ: Քաղկեդոնականութիւնը այն օգուտը ունեցած է որ, Հայոց Եկեղեցին դադրա՛ծ է այլեւս անմիջական մասնակցութիւն մը ունենալէ ընդհանրական եկեղեցւոյն դաւանաբանական զարգացման մէջ (84): Հայ Եկեղեցին դատապարտա՛ծ է երկու բնութեանց վարդապետութիւնը, բայց՝ ո՛չ այն պատճառով (ինչպէս որ կ'ընդուն-

ուլի սովորաբար) որ ան Բաղկեդոնի ժողովի գործերուն մէկ վատ թարգմանութիւնը ունեցած է ձեռքին տակ, այլ այն պատճառով միայն որ առողջ կրօնական կեանքով մը կ'ապրէր ինք և ունենալու էր անպայման ա՛յն զգացումն թէ բիւզանդական հայեցողութիւնները (spekulation) միայն եւ միայն դէպի անհեթեթութիւն կ'առաջնորդեն, ինչպիսիք որ հետագային երեւան եկան երկու կամքերու վարդապետութեան մէջ:

Բայց ո՛վ որ կը հասկնայ պատմութիւնը, ան գիտէ որ զայն որոշել ի վիճակի են ո՛չ թէ չոր ու ցամաք դաւանանքները (dogma), այլ կեանքին խորունկ սկզբունքները միայն: Ըմբռնելու համար թէ Հայերը ուրուականներուն դէմ նիզակ չէին ճօճեր բնաւ այլ շա՛տ պա՛րզ կերպով մը կը պատկերացնէին իրենց սեփական դատը, ատոր համար կը բաւէ միայն ծանօթանալ Բաղկեդոնականութեան հարցին շուրջը տեղի ունեցած այլ և այլ բանակցութեանց, օրինակի համար կարդալ անոնց հայող ամենէն հին՝ Վրաց առ Յոյն եկեղեցին դարձին [85] վերաբերեալ նիւթերը: Հայք գիտէին որ աշխարհիս վրայ յայտնուած է Քրիստոս մը որուն մէջ ամէ՛ն ինչ կատարեալ է, ուստի և անկարելի է որ անմիաբանութիւն մը գոյութիւն ունենայ իրեն մէջ: Գիտէին որ Քրիստոս իր Աստուածամարդուն բովանդակ մեծութեամբը Խաչի մահը կրած է իրենց սիրոյն, որով և իրենց կենդանի առաջնորդն է կեանքի պայքարին մէջ և ոչ թէ տեսաբանական հայեցողութեանց մեռեալ առարկայ մը: Անոնք չէին կրնար թոյլ տալ որ իրենց հաւատոյ մաքուր գինւոյն մէջ օտար ջո՛ւր խառնեն, ոչ ալ իրենց բարոյական կեանքին պարզ հացը՝ Յոյներուն խմորովը թթուեցնեն: Հայք

սովոր էին՝ սաղմոսերգութիւններով և խորունկ, ջերմեռանդ աղօթքներով մերձենալ Աստուծոյ և ո՛չ թէ արուեստի ու աշխարհային զգացողութեան մեծաշուք արտադրութեանց միջնորդութեամբը։ Հայ Եկեղեցին իր հիմնական նկարագրովը տարբե՛ր էր յունականէն, ուստի և անկարելի՛ է որ դիւրաւ թոյլ տար այնպիսի կապ մը պարտադրել իրեն որ հաւասարազօր պիտի ըլլար իր ինքնուրոյն գոյութեան կորստեանը։ Հարկ է յստակօրէն պատկերացնել այս պարագան, ըմբռնելու համար Քաղկեդոնականութեան դէմ անոր մղած յամառ պայքարը։

Դառնալով նորէն այն պատկերամարտներուն որոնց համար կը թուի թէ այդ պայքարը առիթ մը ծառայած է հերձուածողութեան, ի նկատ առնել պէտք ենք նախ և առաջ այն պարագան որ անոնք Մովսէս Կաթողիկոսին հակայոյն կուսակցութենէն կը ծագէին, հակառակ որ կաթողիկոսը համաձայն չէր անոնց վարդապետութեանց։ Տարօրինակ է, և սակայն շահեկա՛ն, գիտնալ որ պատկերավէճերէն շա՛տ առաջ արդէն, այդ հեռաւոր կողմերը պատկերամարտներ գտնուած են։ Ենթադրել պէտք էր թէ հո՛ն բնա՛ւ տեղ չկար անոնց համար։ Ընդհանուր ակնարկ մը պատկերներու հանդէպ Հայոց ունեցած վերաբերմունքին վրայ յընթացս գանազան ժամանակներու՝ պիտի ցուցնէ թէ այդ երևոյթին առիթ տուողը չէ՛ կրնար սեփական Եկեղեցւոյն մէջ անոնց չարաչար գործածութիւնն ըլլալ։

Վերի տեղեկութիւնէն մենք կ՚իմանանք՝ թէ ո՛չ Մովսէս Կաթողիկոս մերժած է պատկերներուն գործածութիւնը և ո՛չ ալ Մայրագոմեցին ([86]) — Յունաց այդ երկու վճռական հակառակորդները։ Հարկաւ, այդ տեղեկութիւնը բուն իսկ ստոյգ պատմութիւն չէ՛

և ոչ ալ արժանավստահ ամէն կողմէ։ Բայց, ուրիշ տեղեր ևս մենք միշտ յիշատակուած կը գտնենք թէ Եկեղեցւոյն փոխանորդները պաշտպանա՛ծ են պատկերները, թէև քիչ մը ուրիշ իմաստով քան Յոյները։ Բայց և այնպէս կ՚իմանանք թէ տակաւին ԺԳ. դարուն կէսերին՝ Սիսի մէջ գումարուած եկեղեցական ժողով մը հետեւեալ որոշումը տալ ստիպուած է եղեր, «Ընդունիլ Փրկչի և ամենայն սրբոց պատկերները և չանգոսնել զանոնք, ինչպէս հեթանոսաց պատկերները(87)։ Թէ սակայն անհրաժեշտութիւն մըն էր այդ որոշումը, հետեւցնել կարելի է անկից որ հռչակաւոր Ներսէս Կլայեցի կաթողիկոսը (ԺԲ. դար) Մանուէլ կայսեր ուղղած իր նամակին մէջ հարկ կը ըղգար պաշտպանել Հայ Եկեղեցին այն կշտամբանքին դէմ ևս, որպէս թէ ան կը մերժէ՛ պատկերները(88)։ Շնորհալին կը խոստովանի թէ իր ժողովուրդին մէջ կա՛ն անգէտ մարդիկ որ պատկերներուն դէմ կ՚ելլեն։ Բայց — կը լուսաբանէ — այդ կը կատարուի իր կամքին հակառա՛կ։ Մենք այստեղ կրնանք առաջ բերել իր խօսքերը, իբրեւ պաշտօնական արտայայտութիւնը Հայ Եկեղեցւոյն հայեացքին(89)։ Յատկանշանական է մանաւանդ այն մեծ տարբերութիւնը զոր ան կը դնէ մէկ կողմէն Փրկչին և միւս կողմէ սրբոց պատկերներուն միջև. «որովհետև՝ պատկեր և անուն միեւնո՛յնն է — համապատասխան առարկային երեւո՛յթը միայն և սոսկական հնչիւնը. մէկը՝ ականջաց գաղափար մը կուտայ անոր մասին, միւսը՝ աչաց.... և արդ, քանի որ Քրիստոսի անունը և իր պատկերը աւելի բարձր է քան ոևէ ուրիշ մէկ անուն — անո՛վ է որ Ան, ինչպէս Առաքեալը կ՚ըսէ, և՛ երկնայիններէն կ՚երկըրպագուի, և՛ երկրայիններէն—, արդար չէ՛ ուրեմն որ

իր էութեա՛մբը ծառայակա՛ն բնութեան մը պատկերը՝ երկրպագութեան արժանի դիտուի Տիրոջը պատկերին և անունին պէս»։ Զանոնք հարկ է միայն ի պատուի ունել և ի տես անոնց՝ որոց առաքինութիւննե՛րը յիշողութեան մէջ բերել, հետեւելու համար անոնց օրինակին։

Եւ սակայն, սոսկ տեսութիւնն է ասիկա։ Իսկ գործնականը տարբե՛ր եղած է հաւանօրէն, զանազան ժամանակներ և տարբեր ժամանակներ՝ այլ և այլ պայմաններու տակ։ Այսպէս է նաև այսօր։ Ընդհանուր առումով՝ Հայ Եկեղեցին միշտ ալ չափաւոր գտնուած է պատկերներու գործածութեան հանդէպ։ Նոյնն է եւ այժմ։ Պատկերներ կը պահուին եկեղեցիներու մէջ միայն, այն եւ՝ շատ քիչ թիւով մը։ Շատ անգամ՝ եկեղեցւոյն ամբողջ զարդարանքը խորանին մէկ հատիկ պատկերէն բաղկացած կ'ըլլայ և կամ անոր տեղը դրուած կ'ըլլայ պարզ խաչ մը միայն [90]։ Այն կողմերը միայն ուր Հայք դրացնութեան մէջ կ'ապրին օրթոտոքսներուն հետ, այնտեղ ալ տեսնել կարելի է որ հասարակ ժողովուրդը — անոնց ազդեցութեանը տակ — կը պաշտէ պատկերները։ Թէ Հայաստանի մէջ յաճախ ի՛նչ նպատակներով մարդիկ նկարել տուած են պատկերներ, զայդ տեսնել կրնանք մենք մէկ հատիկ օրինակէ մը զոր Վարդան պատմիչը (ԺԳ. դար) կը պատմէ։ Երբ Սողոմոն անունով պարզ վանական մը իր շատ յառաջացեալ տարիքին մէջ կաթողիկոս կ'ընտրուի ու հայրապետանոց կ'երթայ (791 թուականին), իրեն հարց կուտան կատակով՝ ինք ինչո՞ւ համար կ'երթայ հոն։ Զառամեալ կաթողիկոսը ատոր վրայ կը պատասխանէ թէ մայր եկեղեցւոյն պատին վրայ նկարել տալ կ'ուզէ իր պատ-

կերը, ի չարս միւս կաթողիկոսներուն նկարներուն։ Կը նշանակէ թէ կաթողիկոսներուն պատկերները իրենց մահէն յետոյ կը նկարէին։ Ներկայիս, Էջմիածնայ վանքին լերկ պատերէն կախուած են Լուսաւորչի և իր առաջին յաջորդներուն, այլև ուրիշ մէկ քանի եկեղեցական նշանաւոր հայրց և կաթողիկոսներու պատկերները միայն՝ ամբողջ հասակաւ։ Եւ, ի հարկէ, ոչ ոքի միտքէն ալ չանցնիր պաշտել զանոնք։

Արդ, ինչ որ մեզ այստեղ մասնաւորապէ՛ս կը հետաքրքրէ, այն պարագան է որ՝ մեր ունեցած քանի մը տեղեկութեանց համաձայն՝ ժամանակներ եղած են որ Հայք պատկերապաշտութիւնը ուղղակի Յոյն եկեղեցւոյն յատկանի՛շը համարած են ու այդ իսկ պատճառաւ պայքարած անոր դէմ։ Այսպէս Կիրակոս Գանձակեցին [91] կը պատմէ թէ Վահան կաթողիկոս (968–970) այն պատճառով միայն իր աթոռէն զրկուեցաւ Անւոյ մէջ գումարուած եկեղեցական ժողովի մը կողմէ, որովհետև ան «դաշնակցեցաւ Վրաց հետ... և պատկերներ բերել տուաւ՝ նորոգելու համար Քաղկեդոնի աղանդը»։ Ա՛լ աւելի խիստ կը խօսի այդ մասին Ստեփանոս Սիւնեցին իր «Ընդդէմ Քաղկեդոնականաց» ճառին մէջ [92]։ «Դարձեալ մէկ եկեղեցական ժողով յԱնի, ուր խիստ քննութեամբ մը հաստատուեցաւ որ Բաղքցի Վահան կաթողիկոսը գաղափարակից է Վրացիներուն, որովհետև ան պատկերներ մուծած էր Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ և այդպիսով ալ բոլոր խորաններէն բարձուած էր Խաչին փառաւորութիւնը, մինչ «Իկոննե՛րը» կը զարդարէին զանոնք։ Ուստի և՝ Նզովքով վանեցին զայն և Ստեփանոս անուն մէկը անոր տեղ նստեցուցին»։

Արդ, եթէ յետնագոյն ժամանակի Հայեր ա՛յդ-

պիսի հայացքներ ունէին, պատճառ մը չկայ ուրեմն խորհելու թէ անոնք Զ. և Է. դարերուն աւելի լաւ տրամադրուած պիտի ըլլային պատկերներուն հանդէպ։ Հաւանաբար, այն ատենները հայ եկեղեցիներուն մէջ ո՛չ պատկերներ եղած են ո՛չ ալ առիթ մը ներկայացած է Հայոց՝ արտայայտուելու այդ մասին։ Առիթը Յունաց յարձակումնե՛րը միայն տուած են, յետոյ։ Եւ Մովսէս կաթողիկոսին օրով, յանձին պատկերամարտներուն՝ ծնունդ առած է այնպիսի կուսակցութիւն մը որ պատկերներու պաշտաման դէմ պայքար մղած է՝ որպէս անքրիստոնէական նորամուծութեան մը դէմ։ Թերևս ազդուելով գոյութիւն ունեցող աղանդներէն ևս, այդ կուսակցութիւնը իր հակառակութիւնը տարածած է շուտով ամբողջ ծիսապաշտութեան վրայ՝ առհասարակ։ Եւ որչափ աւելի ատելի կը դառնային Յոյները ու որչափ աւելի մեծ ծաւալ մը կ՚առնէր անոնց քով ծիսապաշտութիւնը, այնչափ ալ աւելի պիտի ընդհանրանար ու մեծնար այդ հակամարտութիւնը։

Աչքի առջև ունենալու ենք այն ևս որ միութեան փորձերուն — զորս Հայք արգիլած էին պատժի սպառնալիքով մը — գրօշակիրը նոյն այն Հերակլ կայսրն էր որ անհաւատներուն ձեռքէն ազատած էր Տիրոջ խաչը։ Ի հետևումն այդ նշանաւոր դէպքին Հերակլ ի մէջ այլոց նոր տարրեր մտցուց եկեղեցական ծիսակատարութեան մէջ, պատճառ եղաւ նորանոր տօներ հաստատուելուն և որ գլխաւորն է՝ Խաչին չափազանցեալ պաշտամունքը ընդհանրացուց և առաջ բերաւ առհասարակ մեծամեծ փոփոխութիւններ։ Եւ այդ պարագան շատ հեշտութեամբ հրապարակ հանեց շարք մը պատկերամարտներ։ Ամէն ինչ որ Հերակլի անուան հետ կապուած էր՝ յարձակման առարկայ դար-

ձուցին անոնք։ Զափէն աւելի առաջ մղուելով իրենց եռանդէն՝ անոնք վտարուեցան սեփական եկեղեցիէն։ Մենք պիտի տեսնենք թէ աղանդներուն հետագայ կազմութեան համար ի՛նչ մեծ հետեւանքներ ունեցաւ պայքարը Յունաց դէմ։ Այստեղ կը բաւէ որ երեւան բերած ըլլանք այն պատկերամարտները միայն, որ, Օձնեցւոյն տեղեկութեան համաձայն, հին Մծղնէացւոց շարքերը անցած էին արդէն ու այդպիսով ալ այն վիճակին հասցուցած իրենց աղանդը որ Օձնեցին «Պաւղիկեանք» անուան տակ՝ պայքարի առարկայ դարձուցած է զայն իր ճառին մէջ։

Գ.

ՕՁՆԵՑԻՈՅՆ ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՔ։
Ո՞ՒՍԿԻՑ ԱՌԱԾ ԵՆ ԱՆՈՆՔ ԱՅԴ ԱՆՈՒՆԸ.

Նախընթաց դիտողութիւններով մենք արդէն իսկ պատասխան տուած ենք այն գլխաւոր հարցին թէ՝ ո՞վ են Օձնեցւոյն Պաւղիկեանք։ Կ'արժէ այժմ պարզել այն յատկանիշերը զորս անոնք հանդէս կը բերեն Օձնեցւոյն քով։ Այդտեղ նկատողութեան առնել պէտք է ամենէն առաջ այն պարագան որ Օձնեցին զբաղեցընող գլխաւոր առարկան է՝ պատկերներուն մերժումը այդ աղանդաւորներուն կողմէ։ Հիմ ունենալով իր իսկ՝ Օձնեցւոյն խօսքերը, մենք չգիտենք թէ ո՛ւրկէ կը ծագէր այն։ Մծղնէից աղանդը եկեղեցական վէճերէն կ'առնէր իր սնունդը։ Եւ ինք ալ իր կողմէ ընականաբար կ'իյնար ազդեցութեանը տակ այն տարրերուն զորս իր մէջ առած էր ինք։ Անոնց ամէնուն ճիգերը ունէին մէկ ընդհանուր գիծ որ և իրարու կը մօտեցնէր զանոնք։ Թէև պատկերաւոր արտայայտութիւնները կը մթնցնեն Օձնեցւոյն վերջին խօսքերը, բայց և այնպէս՝ անոնցմէ հետևցնել պէտք է թէ հակաճառութեան նիւթը այդտեղ ևս նոյնն է ինչ որ կը թուի թէ Փարպեցւոյն ժամանակն ալ եղած է — հակառակութիւնը եկեղեցւոյն յոյն–օրթոտոքս զարգացման դէմ։ Այդ պատճառաւ ալ, ամենէն մեծ վտանգը որմէ երկիւղ ունի Օձնեցին հակառակորդներուն կողմանէ, այն է թէ անոնք, աղանդաւորները, ինքզինքնին համամիտ կը հռչակէին բուն իսկ Հայոց հետ և ամէն ինչ որ չէր պատշաճեր իրենց վարդապետու-

թեան հայեացքներուն, այդ ամէնն անոնք օտարամուտ, անքրիստոնէական, յունակա՛ն կը հռչակէին(93)։

Ափսոս որ Օձնեցւոյն ճառին հռետորական, անսիսթեմ եղանակը արժանահաւատութենէ կը զրկէ իր տեղեկութեանց մէկ մասը և յաճախ թոյլ չի տար լաւ տարբերութիւն դնել կարեւորին եւ երկրորդականին միջև։ Դժուար է օրինակի համար ըսել թէ ո՛ր չափով իրական են կռոց պաշտաման մասին իր ըրած յաճախակի ամբաստանութիւնները։ Ատոնք ամէնը հետեւանք են իր այն միտումին՝ որով ան աղանդաւորներուն կողմանէ ուղղափառներուն հասցէին եղած կշտամբանքը վերստին իրենց իսկ աղանդաւորներուն՝ վրայ ետ նետել կ'ուզէ։ Եւ ատոր համար ալ՝ կասկածելի՛ են շատ։ Առաւելաբար այն պատճառով որ կը տեսնենք թէ միեւնոյն ամբաստանութիւնները կը վերագրուին շատ մը ուրիշ աղանդաւորներու ալ։ Հետաքրքրական են այդ տեսակէտէն՝ վերը յիշուած «Գիրք Հերձուածոց»ին տըւեալները։ Մի և նո՛յն ձեւը՝ տեսուչներուն ընտրութեան, մի և նոյն գործածութիւնը մանկան. արեան՝ պատարագին հաղորդութեան ատեն։ Իսկ այն հէքեաթն ալ թէ աղանդաւորք բարձր տեղ մը կը դնէին դիակները ու զա «բարձրեալն»(94) կը կանչէին՝ Դամասկացիէն քիչ մը տարբե՛ր եղանակով ու գրեթէ նոյն այն բառերով կը պատմուի հոս ինչ որ Օձնեցւոյն քով կը գտնենք՝ Պեպուզացւոց մասին(95)։ Այդպէս ալ, Մանիքեցւոց համար ըսուած է. «Անոնք կ'երդնուն Արեգակին անունով ու կ'ըսեն. «Արեւիկ, Լուսիկ, քաղցրիկ, դուն կը լեցնես տիեզերքը»։ Վասնզի, Արեւը Քրիստո՛ս կ'անուանեն ու դիւաց (չար ոգիներու) կ'երկրպագեն ու չեն հաւատար թէ Քրիս-

տոս Կոյսին միջոցաւ աշխարհ եկած է ու խաչուած։ Անոնք կ՚ուսուցանեն երկու սկզբունք — բարի և չար ու կը հայհոյեն Հին Կտակարանը։

Ապա կուգան Աւդեանք[96]։ «Անոնք անպարկեշտ կեանք մը կը վարեն ծածուկ կերպով, չեն աղօթեր մեզի հետ ու կը պատուեն օդը ու պտուղները։ Եւ երբ մէկտեղ կը ժողվուին խորհուրդի[97], Աստուած չեն յիշեր այլ՝ հողմը և տոհմականը[98]։ Ու զոհ կը բերեն դևի մը որ Երան և Տոհմական (տոհմապատկան) կը կոչուի։ Զատիկը Հրեաներուն հետ միասին կը տօնեն և կը պաշտեն իրենց բոլոր բարերարները՝ անասնոց և գազանաց չարքէն։ Եւ սակայն, կը բամբասեն եպիսկոպոսները և քահանաները, ընչաքաղցութեան համար»։ Կերինթացիք ևս կը մեղադրուին թէ օգնութեան կը կանչեն օդային ոգիները։ — Բայց այս ամէնը, մէկդի թողլով արդէն հետաքրքրական ուրիշ գիծեր, Օձնեցւոյն տուած տեղեկութիւնները կը յիշեցնեն։ Այլև Մեսալեանց մասին խօսք կ՚ըլլայ, առանձինն. «Մծղնէացւոց աղանդը Պիւթագորականներէ առած է իր սկիզբը, ու այդպիսով ալ զօրացած։ Անոնք գացին ու բնակեցան Պիսիդիոյ կողմերը։ Իսկ թէ ինչ կ՚ընեն՝ կը գարշինք ըսել։ Եւ անուններն աղանդոց (անշուշտ անոնց որ Մեսալեաններէն կը ճիւղաւորուին) հետևեալներն են՝ Գունդուշեանք, Ադլըեանք, Արեգակնող[99], Բանջարակերք»։

Որ չափով որ յիշեալ աղանդները ամէնն ալ շատ դիւրաւ կրնան շփման մը մէջ մտած ըլլալ հայ Մըծղընէացւոց հետ — և հաւանօրէն մտած ալ են —, կրնային ուրեմն հինէն ի վեր ու միանգամայն իրաւացիօրէն անոնց վերագրուած գիծերն ալ՝ ասոնց փոխանցել։ Եթէ մենք ի միտ բերենք Դամասկացւոյն

Χριστιανοκατήγοροι–ն և ուշադրութեան առնենք այն պարագան որ անոնք՝ հակառակ իրենց ներքին որոշ մերձաւորութեան՝ բոլորովին ա՛յլ մարզի մը մէջ կը գործեն քան Օձնեցւոյն Պաւղիկեանք, հաւանական կը թուի և այն ենթադրութիւնը թէ Առաջաւոր Ասիոյ այլևայլ աղանդաւորական հերձուածները իրարու հետ միացած են այդ ատենները՝ կռապաշտութեա՛մբ մը մեղադրելու համար եկեղեցին։ Եւ որովհետև Օձնեցին ամենէն առաջ ա՛յդ մեղադրանքը յետ մղել կ'ուզէր, այդ պատճառաւ ալ՝ ան ի մի ամփոփած է ամէ՛ն ինչ որ ինք գիտէր անոնց մասին։ Որպէսզի, ինչպէս ինք կ'արտայայտէ իր միտքը, այդպիսով պատրաստէ քար մը որ պիտի ճեղքէ՛ր իր Պաւղիկեանց գլուխը։ Ասով ալ կը մեկնուի և այն՝ թէ ինչն է պատճառը որ մենք Օձնեցւոյն քով պատմական արժէք ունեցող ա՛յնչափ սակաւ բան կը գտնենք։ Ինք կ'ուզէր ջատագովակա՛ն աշխատութիւն մը գրել և ո՛չ թէ պատմական։ Այդ պատճառաւ ալ, երևութական խորթ գիծերը չե՛ն կրնար արգելք մը ըլլալ որ մենք անոր քով Մծղնէացիները ճանչնանք վերստին։ Հարկ է միայն պարզել՝ թէ Պաւղիկեան անունը ո՞ւրկէ կրնան ստացած ըլլալ անոնք։

Ամենէն առաջ, ի միտ առնել հարկ է թէ՝ Օձնեցւոյն ճառին խորագրի՛ն մէջ միայն կայ այդ անունը, իսկ բուն իսկ ճառին մէջ գործածուած չէ՛։ (Եթէ վերը յիշուած պայղակենութիւն բառը չընդունինք թէ նոյն այդ անունն է։) Եւ սակայն, մենք զայն կը գտնենք իր իսկ՝ Օձնեցւոյն գումարած Դուինի Եկեղեցական ժողովին 32րդ կանոնին մէջ՝ որ կ'ըսէ. «Ո՛չ ոք իրաւունք ունի Պոլլիկեան կոչուած չարաղանդ Մծղնէացւոց քով օթևանիլ և կամ յարիլ ու խօսակցիլ

իրենց հետ երթևեկութիւն պահել հետերնին։ Ընդհակառակն, բոլորովին հեռո՛ւ մնալու է անոնցմէ, հարկ է գարշի՛լ և ատե՛լ զանոնք։ Վասնզի, սատանայի որդիք են ու յաւիտենական հրոյ վառելանիւթ ու Աբարչին սիրոյ կամքէն օտարացեալ....([100])։

Այստեղ նորէն քով-քովի կը գտնուին Մծղնէացի և Պօղլիկեան անունները։ Ու որոշապէս կ'ըսուի թէ միևնո՛յն մարդիկն են ատոնք։ Եւ սակայն, հակառակ որ այս Պօղլիկեան ձևը շատ աւելի նման կը հնչէ «Պաւլիկեան» բառին քան «պայլակենութիւն» բառը, բայց և այնպէս՝ առաջին ձևն ալ [պօղլիկեան] կարելի չէ ոչ մէկ կերպ Պաւլոս (Paulus) անունէն ածանցուած նկատել։ Վասնզի՝ 1. ձայնաւորը տարբեր է. բառասկիզբը [ո–ն] կ'արտասանուի վօ (wo) զոր կարելի չէ համաձայնեցնել օ = աւ-ի հետ. 2. Պաւլոս անուան մէջ չկայ կրկնակ լ գիրը։ Թէ մենք այստեղ յունարէնին աղճատեալ մէկ ձևը ունինք մեր առջև, պէտք չէ մինչև իսկ մտածել այդ մասին։ Վասնզի (անկախ նաև այն բանէն որ Օձնեցին շատ աւելի հին է քան բոլոր յոյն աղբիւրները), Պաւլիկեան անուան ածանցումը Պաւլոսէն՝ իր այն ձևին մէջ որ մենք ունինք մեր առջև՝ հայերէն լեզուին մէջ ա՛յնչափ պարզ ու թափանցիկ է որ՝ ո՛չ Օձնեցին կրնար անտես ընել զայն և ո՛չ ալ ոևէ ընդօրինակող մը(*)։ Մեզի համար չի կրնար ի հարկէ արժէք ունենալ Փոտի մեկնութիւնը Παυλοιωάννοι բարդութենէն, որու մասին խօսք եղաւ արդէն վերը։ Ու դժուար թէ կարելի ըլ-

(*) «Կանոնագիրք Հայոց» հրատարակութեան մէջ (Թիֆլիս 1913 թ., «Ղուկասեան Մատենադարան» հատ. ԺԲ., էջ 148) Պաւլիկեանք ձևով է։

ԹՐԳՄ.

վայ յոյն լեզուին օրէնքներուն վրայ հիմնուած՝ մէկ ուրիշ բացատրութիւն գտնել:

Եթէ այդ անունը Պաւլոս-էն ածանցել պէտք է, ապա ուրեմն միմիայն հայ լեզուին մէջ կրնար կատարուիլ այդ: Աստը արմատն է՝ Պօղ-Պաւլ ժողովրդական կրճատեալ անունը՝ փոքրացուցիչ իկ մասնիկով որ, ինչպէս ուրիշ լեզուներու մէջ ալ, ծաղրական իմաստով մը կրնայ կիրարկուիլ: Իսկ եան վերջաւորութիւնը հայերէն մականուններուն մեծ մասին կցուող մասնիկն է որ կրնայ նշանակել նաև հետեւորդութիւն, համախոհութիւն՝ այս եղանակաւ Պօղիկեան պիտի նշանակէր պարզապէս՝ հետեւող մը Պօղի, — ժողովրդեան կողմէ թերեւս ծաղրուած ու Պօղիկ կոչուած անձի մը: Այդ պատճառաւ ալ, անհաւանական չէ որ յետին դարերու հայք խակապէս որ այդպիսի Պօղ մը պատկերացուցած ըլլան իրենք իրենց և հինէն եկող ու իր անորաշ ծագմանը պատճառաւ ալ տարբեր ձեւով ալ արտասանուող «Պայլակեան, Պօղղիկեան» բառը անոր անուանը պատշաճեցուցած: Իր այս կերպարանքին տակ ալ, այդ բառը կրնար ապա Յոյներուն անցած և իր արդի գրութեամբը մեզի աւանդուած ըլլալ:

Ո՞վ է սակայն այդ Պօղը: Այն պարագան իսկ՝ որ մենք ամէնէն հին և ծանօթ աղբիւրին, Օձնեցւոյն քով, Պաւղիկեաններ կը գտնենք որոնք ոև է առնչութիւն չեն կրնար ունենալ Պօղոս Առաքելոյն հետ (վասնզի անոնց վարդապետութեան եւ ո՛չ մէկ կէտէն կ'երեւի թէ իրենց քով նոյնպէս յարգոյապատիւ էր ան ինչպէս Պետրոս վանահօր Պաւղիկեանց քով), այդ պարագան ինքնին կը խախտէ այն ընդհանրացած և հաւանական համարուած ենթադրութիւնը թէ՝ Պօղոս Առաքելոյն

անունն է հիմ ծառայած Պաւղիկեան կոչմանը։ Այդ ենթադրութիւնը անարժէք կը դառնայ զայն հիմնաւորելու նպատակաւ Կիզըլէրի ու այլոց կողմէ առաջ բերուած ա՛յն դիտողութեամբն իսկ՝ թէ անկարելի է որ աղանդաւորք իրենք իրենց տուած ըլլան այդ անունը։ Ընդհակառակն, քրիստոնեա՛յք այդպէս կ'անուանէին զանոնք, որովհետև Առաքեալին անունը յաճա՛խ կը լսէին անոնց քով։ Բայց, անկասկած կը թուի ինծի թէ այդ անուան տակ՝ քրիստոնեայք չէին կրնար երբեք Առաքեալը հասկնալ, այլ՝ համանուն աղանդապետ մը միայն, որուն աշակերտները կ'ուզէին ընել զանոնք։

Կարեւորութենէ զուրկ է այժմ այն հարցը թէ՝ ինչն առիթ տուած է այդ անուանումին։ Կարեւորը այն է սոսկ, թէ ո՛ր աղանդապետը նկատի ունեցած են անոնք։ Մատենագրական աղբիւրները կ'անուանեն Պօղոս Սամոսատացի մէկը։ Այդ անուան տակ ինչո՞ւ չի կրնար սկզբնապէս ծանօթ եպիսկոպոսը հասկցուած ըլլալ, ինչպէս որ իրաւ ալ կ'ընդունէին հետագայ ժամանակներու շատ մը մատենագիրներ։ Թէ իր վարդապետութիւնը եւ Պաւղիկեանականութիւնը ոչինչ ընդհանուր բան մը ունին իրարու հետ, մեծ կարեւորութիւն մը չունի՛ ներկայ պարագային։ Ժողովուրդը ապահովաբար բնաւ չէր անդրադառնար ատոր։ Եթէ այն գաղափարը կ'իշխէ թէ Սամոսատէ՛ն էին այդ աղանդաւորները, ուրեմն և կամայ-ակամայ՝ ծանօթ աղանդապետին աշակերտները ըլլալու էին անոնք։ Ընդունիլ կարելի է միայն՝ թէ Պօղոս Սամոսատացին մօտէն ճանչցող և անոր վարդապետութեան ու Պաւղիկեանականութեան միջև եղած տարբերութեանը գիտակ անձեր առանձին հիմնադիր մը ստեղծած են այս

վերջին աղանդին համար՝ յանձին Կալինիկէի որդւոյն։ Եւ սակայն, մենք հարկադրուած չենք բնաւ օգնութեան կանչելու այդպիսի յեղակարծ ենթադրութիւններ։ Պօղոս անունը շատե՛ր ունեցած են։ Անոնցմէ մէկուն անունով ալ՝ կրնար մկրտուած ըլլալ այս աղանդը,

Այդպիսի մէկը մենք կը գտնենք օրինակի համար «Գիրք Հերձուածոց»ին մէջ՝ Χριστιανοκατήγοροι-ի մասին Դամասկացւոյն թողած տեղեկութեան համապատասխան հատուածին մէջ։ «Գիրք Հերձուածոց»ի մէջ, թիւ 153րդ աղանդին մասին հետեւեալը ըսուած է․ «Բաղ-եր-թական, այսինքն (աղանդն) արիւնարբուաց»։ Յունաստանէն թագաւոր մը պատահեցաւ Պոլիկենայ (101)․ պիղծ աղանդին, բայց չկրցաւ յետ դարձնել զանոնք իրենց հերձուածէն և Կովկաս սարէն անդին հալածեց։ Իրենց առաջնորդն էր կին մը, Մարէ անուն, որ կախարդ մըն էր և կուռդ։ Ան բարիք կ՚ընէր չարագործներուն, կը պատուհասէր բարեգործները և հասարակաց կիներ կ՚ուսուցանէր։ Ու զատելով հինգ օրեր, զորս մենք հասարակաց կը կոչենք, սատանայական կ՚անուանէր զանոնք ու կը սորվեցնէր թէ բարի՛ է մարդու արիւն թափել այդ օրերը և թէ՝ արդարութիւն է ուտել ու խմել զայն։ Ու սատանայէն աղդուելով՝ տեսիլներ կը տեսնէր ան ու երախաներ կը մորթէր, ըսելով թէ անոնց հոգիները կ՚երեւան կախարդներուն՝ ասոնց տեսիլներուն մէջ։

Թիւ 154րդ, «Ապա, կին մը կար այն աղանդէն անունը Շեթի, որ վեր ելաւ ու Թուրքերուն հետեւելով՝ Հայաստան եկաւ։ Այրարատ գաւառէն Պօղ անուն մէկը սակայն որ Ս․ Եփրեմի աշակերտը եղած էր, առեւանգեց այդ կինը և այդպիսով խառնակեցաւ

այդ աղանդը քրիստոնէութեան հետ։ Ան Քրիստոս կ'անուանէր Սրեգակը՝ որ ոչ մեռած է և ոչ ալ յարութիւն առած։ Երբ եկաւ Ս. Եփրեմ, չկրցաւ զանիկա բաժնել աղանդէն, անիծեց զայն ու գնաց հեռացաւ»։

Եթէ ընդունելու ըլլանք թէ այս առասպելախառն աւանդութիւնը քիչ–շատ ճշմարտութիւն կը պարունակէ իր հիմքին մէջ, այն ատեն կրնանք և ատկից ամենալայն հետևութիւններ հանել։ Իսկապէս ալ, մեր տրամադրութեան տակ մէկ քանի յենակէտներ կան որ կ'օգնեն մեզի՝ պատմական կորիզ մը գտնելու այդ տեղ։ Թէ արևնածարաւ մարդիկ եղած են աղանդաւորները, այդ միանգամայն համաձայն է Աննա Կոմնենայի նկարագրութեանը։ Եւ ինչե՛ր հետևցնել կարելի չէ այն խօսքէն՝ որով Կովկասէն անդին ապրող ժողովուրդներուն, Թուրքերուն հետ առնչութեան մը մէջ կը դրուին անոնք։ Պաւղիկեանք հրաչակ հանեցին ու վտանգաւոր դարձան ամենուրեք՝ ե՛սկ և իսկ այն ատենները երբ Թուրքերը պատմութեան ասպարէզ մտան, և երբ յայնկոյս Կովկասու ժողովուրդները հեղեղել սկսան Յոյն կայսրութիւնը։ Մասնաւոր չահեկանութիւն մը կը ներկայացնէ սական անոնց աղերսը Եփրեմ Ասորւոյն հետ։ Յայտնի է որ այդ եկեղեցական հայրը ի Թիւս այլազան աղանդներու՝ պայքար մղած է նաև Պաւղիկեանց մը դէմ ([102])։ Ինկատ առնել պէտք է այն պարագան ևս, որ կանայք կը գտնուին աղանդին գլուխ։ Այս կէտին մէջ ալ, կալլինիկէի պատմութիւնը զուգակշիռ մը կը ներկայանայ մեզի։ Դժուար է ենթադրել թէ այդ տեղեկութիւնը յունական աղբիւրէ մը կը ծագի, քանի որ ա՛յնչափ հնութիւն և ինքնատպութիւն մը կը պա–

բունակէ ան իր մէջ։ Աւելի շուտ՝ հակառակը կրնար տեղի ունեցած ըլլալ։ Այսինքն՝ յոյն մատենագիրներուն կրնային պղտոր տեղեկութիւններ հասած ըլլալ այդ աղանդին ծագման մասին, և այդ հիման վրայ աւանդավէպ մը կազմուած ըլլալ անոնց վրայ։ Ապա թէ, նոյն այդ տեղեկութիւնները կրնային այդ աղանդը մէկ ուրիշ՝ անոր միանգամայն օտար և այլամերժ աղանդի մը պատմութեան հետ կապած ըլլալ, և այդ եղանակաւ՝ այս վերջին աղանդին վրայ ալ Պաւղիկեան անունը փակցուցած ըլլալ։ Կը յիշեցնեմ այն պարագան ևս որ Փոտ Բ. աղբիւրին համաձայն՝ շատ հաւանօրէն անոր անուանած Պօղոս հայն է աղանդին հիմնադիրը գիտուած։ Եփրեմ Ասորւոյն այստեղ յիշուած աշակերտը կրնայ շատ հեշտութեամբ եղած ըլլալ և այն մարդը որ իր անունը ժառանգութիւն թողած է Դամասկացւոյն Χριστιανοκατήγοροι-ներուն։

Թէպէտև մենք յանձին անոր՝ որոշ անձնաւորութիւն մը ունինք մեր առջև որ Պօղոս կը կոչուի ու չափով մըն ալ երևան կուգայ որպէս աղանդին հիմնադիրը, բայց և այնպէս՝ չ'երևար թէ բուն իսկ տեղեկութիւնը այդ անունէ՛ն ածանցել կ'ուզէ աղանդին անունը։ Հետևեալ պատճառներով. 1. ցարդ նըկատողութեան առնուած հայկական աղբիւրներուն մէջ՝ յիշեալ տեղեկութիւնն ևս այդ անունը այնպիսի ձևով մը կը յիշատակէ որ տուած պիտի չըլլար երբեք, եթէ Պօղոս անունը համարած ըլլար անոր արմատը։ 2. Այդ աղանդաւորները անոր քով այդ անունը կը կրեն շատ աւելի վաղ՝ քան որ ասպարէզ իջած է այն Պօղոսը։ Ըսել է թէ յիշեալ անունը բոլորովին ա՛յլ ծագում մը ունեցած ըլլալու է, Ատոր ալ վերագրելու է իմ կարծիքովս՝ այն պարագան թէ ինչո՛ւ հայ

մատենագիրներուն քով այնչափ անորոշ է այդ անուան արտաբերութիւնը, և թէ ի՛նչպէս է որ յետնագոյն միջին դարերուն մէջ՝ “Publicane„ անունով ծանօթ են աղանդաւորք որ աւելի շուտ՝ Օձնեցւոյն Պաւղիկեանց հետ նմանութիւն ունին քան Պետրոս Վանահօր աղանդաւորներուն հետ։ Եւ եթէ ատոր հետ մէկտեղ ճիշդ է և այն որ Օձնեցւոյն Պաւղիկեանք մէկ կողմէ նո՛յնն են ինչ որ այստեղ նկարագրուածները, միւս կողմէ ալ՝ նո՛յնը ինչ որ Մեսալեանք, ապա ուրեմն, ուրիշ ճամբէ մը՝ կրկին այն կարևոր եզրակացութեան կը հասնինք թէ Արևելքի հեթանոսական կրօններուն մէջ որոնելու ենք մենք անհրաժեշտաբար ե՛ւ այն աղանդներուն հիմը՝ որ Միջին դարը կը յուզէին։

Դ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՕՁՆԵՑԻՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿ։ ԱՆՈՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՂԱՆԴՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏԱԳԱՅ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԷՋ։ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՆԻՔԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԳՈՐԾԱԿԻՑ ԱԶԴԱԿՆԵՐ ԱՅԴ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ։

Երբ Եզր կաթողիկոսը իր հաւանութիւնը տուաւ Հերակլ կայսեր կողմէ առաջարկուած եկեղեցական միութեանը, յայտնի է որ ատով երեւութական յաջողութիւն մը ունեցան Յունաց բանակցութիւնները Հայոց հետ։ Եւ սակայն, հասկնալի է ինքնին որ կայսերական վեհափառութեան ճնշման տա՛կ միայն կատարուած էր այդ, ուստի և լուրջ հետեւանքներ ունենալ չէր կարող։ Հակառակ ատոր, հետագային մեծ արժէք մը տրուած է այդ դէպքին և Եզր համարուած է մեծ դաւաճան մը, իսկ ընդհակառակն, Յովհան Մայրագոմեցին՝ իր հակառակորդը թունդ ազգայնական բանակէն՝ հերո՛ս մը։ Դժբախտաբար, այս երկրորդ անձին հետաքրքրական դէմքը քի՛չ է ծանօթ մեզի։ Հետագայ սերունդներէն մնացած առասպելախառն աւանդութիւնները առաւել ևս մթագնած են զայն։ Պատմական իրողութիւն ընդունելու է այն որ Յովհան Մայրագոմեցին իր ժամանակին գլխաւոր աստուածաբաններէն մին եղած է, համեստ վանական մը՝ կաթողիկոսարանին մայրավանից փակակալին իր յարգաւոր պաշտօնովը։ Յօգորուած ազգային ոգւով ու այն համոզումով թէ ամէն մէկ մերձեցում Յունաց հետ

կը վտանգէ՛ սեփական եկեղեցին, Մայրագոմեցին անխընայ գլխադրած է կաթողիկոսին ու աքսորուած վերջնոյս կողմէ, իր մահկանացուն վանական լուռ կեանքի մէջ կնքելով։ Յոյնք, դրդուած թերեւս հաւատուրաց հայերուն կողմէ, հետագային հերետիկոս չինած են անկից։ Ու Փոտ պատրիարք հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին հայերէն լեզուով գրած իր մէկ նամակին մէջ հետեւեալը կ՚ըսէ անոր մասին([103]), որպէս թէ՝ Ներսէս Գ. և Թէոդորոս Ռշտունի իշխանը (խիստ հակառակորդ մը Յունաց և ըստ երեւութին՝ գլխաւոր պաշտպանը Մայրագոմեցւոյն) խարանել ու Կովկասեան լեռներէն անդին աքսորել տուած ըլլան զանի([104])։ Հետագայ հայ պատմիչները կը մերժե՛ն «սրբոյ առն Յովհաննու» հասցէին ուղղուած այդ մեղադրանքները։ Բայց կ՚ընդունին որ իր աշակերտ Սարգիս Թարգմանած ըլլայ Հաղիկարնացւոյն գիրքերը ու տարածած անոր հերետիկոսութիւնները, այդ իսկ պատճառաւ ալ՝ մերժուա՛ծ իր ուսուցչէն։ Նոյն պատմիչները Յովհաննու կը վերագրեն նաև հեղինակութիւնը երեք գիրքերու՝ հետեւեալ խորագիրներով — Խրատ Վարուց, Հաւատարմատ, Նոյեմակ([105])։ Այդ գիրքերուն բովանդակութիւնը, կ՚ըսեն, շատ ալ ուղղահաւատ եղած ըլլալու չէ։ Կը կարծուի թէ այդ է եղած պատճառը նաև այն բանին որ Յովհան Մայրագոմեցին իր անունը չէ դրած յիշեալ գիրքերուն վրայ։ Զարմանալի է միայն որ Մխիթար Այրիվանեցի ժամանակագրին քով, որ սուրբ մատեաններու տարօրինակ կանոն մը կը ներկայացնէ, ամէն տեսակ խառնիխուռն անվաւերական գրոց հետ միասին՝ այդ գիրքերն ևս յիշուած են ի շարս «Նրբին» կոչուածներուն՝ Սռակացին, Երգ-Երգոցին, Հայր-Մերին (!) հետ միասին, ևայլն։

Մայրագոմեցւոյն վերագրուած յիշեալ երեք գիրքերը կը նշանակէ թէ այն գլուրահաւատ ժամանակները (ԺԳ. դար) չափով մը կանոնական յարգ վայելած են։ Եւ սակայն, ցարդ չեն գտնուած գրչագիրներու մէջ։ Պերլինի արքայական մատենադարանին թիւ 141 ձեռագրին մէջ գտած եմ Մայրագոմեցւոյն անուամբը փոքրիկ գրուածք մը որ խոստովանութեան և զղջման մասին կը խօսի ու իրեն առաջնորդ ունի այն սկզբունքը թէ՝ «սէրը և ողորմածութիւնը գլուխ են ամենայն արդարութեան»։ Այդ իսկ պատճառաւ՝ ան իր ընթերցողներուն մեծապէս կը յանձնարարէ վանական հետեւեալ հրահանգները — պահեցողութիւն, աղօթք և ողորմութիւն [աղքատաց]։ Արդ, որչափ և մենք մէկ կողմէ կատարեալ իրաւունք ունինք այս գրուածքը հեղինակութիւնը համարելու անձի մը որպիսին մենք Մայրագոմեցին կը ճանչնանք, նոյնչափ ալ, ընդհակառակն, մեզի տարակուսելի կ'երեւայ վաւերականութիւնը վերայիշեալ գիրքերուն՝ իրենց այնպիսի կասկածելի անուններովը։ Կարելի է թէ խսկապէ՛ս հերձուածային բովանդակութիւն մը ունեցած ըլլան յիշեալ գիրքերը, և սակայն՝ դժուար թէ Մայրագոմեցին ինք հեղինակած ըլլայ զանոնք։ Ատոր հակառակ, անհաւանական չէ՛ ամենևին որ իր անձին շուրջը կազմուած ըլլայ գպրոց մը, որ՝ այս վերջինս ալ Յովհաննէս դէմ իր եռանդին մէջ չափէն աւելի առաջ գացած ու անոնց դէմ ուղղուած իր պայքարին մէջ, ի թիւս ամէն տեսակ միջոցներու, միարանի գիրքերու օգնութեանը դիմած ըլլայ։ Հնարաւոր է նաև որ այդ մարդիկ եկեղեցիէն դուրս վտարուելով իրենց հերձուածային հայեացքներուն համար՝ աղանդ մը հիմնած ըլլան, այդ աղանդն ալ ի վերջոյ Մայրագոմեց-

սոյն յարգուած անուամբը զարդարած ըլլայ ինքզինքը։ Թերեւս՝ այն գիրքերուն վրան ալ դիտաւորեալ կերպով անոր անունը դրած են՝ իրենց սեփական վարդապետութիւնը դիւրաւ մուտ գործել տալու համար այստեղ ու այնտեղ։

Եւ ինծի կը թուի թէ ա՛յդ իսկ «Մայրագոմեցւոյն» դէմ ուղղուած է Թէոդորոս անուն մէկու մը ճառը(106)։ Հրատարակչին կարծիքով՝ այդ Թէոդորոսը նոյնն է ինչ որ Օձնեցւոյն համանուն՝ Քռթենաւոր անուանեալ ծանօթ ուսուցիչը։ Խորագրին նայելով՝ ճառը ուղղուած է «ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն»։ Եւ սակայն, խորագիրը մեծաւ դիւրութեամբ կրնայ եզակիի փոխարէն սկզբնապէս յոգնակի՛ եղած ըլլալ, այսինքն՝ «Ընդդէմ Մայրագոմեցւոց»։ (Հայերէնին մէջ խնդիրը կը վերաբերի մէկ հատիկ տառի մը միայն որ կրնայ շատ հեշտութեամբ շփոթութեան տեղիք տալ)։ Մեր այս ենթադրութեան օգտին ծառայել կարող է ճառին դէթ հետեւեալ նախադասութիւնը, «Որդւոյն Աստուծոյ չարչարանքներէն յետոյ՝ գրեթէ Ջ հարիւր տարիներ անցած են»։ Հրատարակիչը այստեղի 9 հարիւր թիւը (որ մէկ հատիկ տառով [Ջ] արտայայտուած է) 7 հարիւրով փոխարինել ուզած է այն պատճառով միայն ի հարկէ, որ ճառիս հեղինակը Քռթենաւո՛րը ըլլալ կարենայ։ Եւ սակայն, բռնի՛ է այս վարուելակերպը ու թերեւս արդիւնք կաթոլիկ հրատարակչին ցանկութեան՝ Քաղկեդոնականութեան հակառակորդ Մայրագոմեցւոյն դէմ միեւնոյն դարուն յարգի եկեղեցական անձնաւորութիւն մը պայքարի հանել։ Եւ սակայն, իր կարծիքը կրնայ եւ ի զօրու մընալ՝ որչափ ատեն որ մենք աւելի զօրաւոր ապացոյց մը չունինք անոր դէմ։ Մեզ հետաքըր-

քրողը հիմակուհիմա, ճառին բովանդակութի՛ւնն է։

Թէ ի՛նչն է առիթ տուած իրեն գրիչ ձեռք առնելու, այդ մասին հետեւեալը կ'ըսէ հեղինակը. «Թորգոմայ (Նախահայր Հայոց) տանը մէջ երեւան եկած են նորատեսակ դաւանութեան ճետեր որ կ'աղաւաղեն ճշմարտութիւնը, արտաքուստ «Կաթարոս» կ'երեւան ու գառան մորթէ հագուստ ունին. խաչ կը կրեն իրենց մարմնին վրայ եւ սակայն՝ գազանադէմ են ներքնապէս։ Կօշտ զգեստ կը կրեն վրանին, նենգ են եւ պատրաստ՝ խողխողելու անգէտները, քծնող են. խարդաւանող, պերճաբան, աչքի կ'իյնան իրենց զազիր՝ գարշելի բարքով եւ գլխիվայր դատողութեամբ... կ'ըսեն, Ո՛չ թէ տկարութեամբ, այլ զօրութեամբ յաղթեց Փրկիչն իր թշնամւոյն, կռուի մէջ, ինչպէս որ այդ մասին կը վկայեն ի՛ր իսկ խօսքերը՝ հզօրին տունը չի՛ կրնար աւարի տրուիլ եթէ հզօրը նախապէս կապկպուած չէ՛։ Ու եթէ ճշմարիտ է այս, յայտ է ուրեմն թէ անընդունելի է Աւետարանին առաջին թարգմանութիւնը որ կը պատմէ թէ Աստուծոյ ամենակարող Բանը [խօսքը] քրտնած է ահէն եւ թէ՝ հրեշտա՛կը քաջալերած է զԱնի»։

Այս տեսակէտները հիմնաւորելու համար, աղանդաւորք պնդած են նաեւ. «Տառացի աւետարանին երրեակ պատմութիւնները անմիաբա՛ն են իրարու հետ. ուստի լա՛ւ է որ ընտրենք անոնցմէ մէկնումէկը եւ գովենք զայն, իսկ միւսները վտարենք այս սրբարանէն։ Վասնզի, բազում գովելին Գրիգոր, առաքելանման առաջամարտիկն Քրիստոսի, խօսած է [արդէն] այն ամէնուն մասին՝ ինչ որ Աւետարանին մէջ Աստուծոյ Բանին փրկագործութեանը կը վերաբերի, եւ սակայն՝ ո՛չ իսկ մէկ հատիկ վանկով մը յիշատակութիւն

ըրած է անաքրոնութեան մասին։ Ուստի յայտ է, որ
ընդունելի չէ՛ Աւետարանին հին պատմութիւնը։ Եւ
արդ, եթէ մէկը կ'ուզէ աւելի իմաստուն ըլլալ քան
Նախաքարոզն Գրիգոր և-Նորաձև բան մը սկսիլ կը
ցանկայ, այնպիսին դատապարտութեան արժանի է»։
Ամբողջ գրուածքը նպատակ ունի ապացուցանել՝ թէ
կարելի չէ մեղք մը անուանել Ան ըսուածը և առ-
հասարակ ամէն ինչ որ ճշմարտօրէն մարդկային է։
Եւ եթէ մէկը մերժէ այդ բանը յատուկ համարել Տի-
րոջը, պիտի նշանակէ՝ ուրանա՛լ Քրիստոսի մարդե-
ղութիւնը և իրեն յատուկ փրկագործութեան նշանա-
կութիւնը, պիտի նշանակէ միևնոյն ատեն՝ Մարկիոնի,
Սամոսատացւոյն, Մանիի և այլ աղանդաւորներու հեր-
ձուածութեան մէջ իյնալ։

Այստեղ խնդրոյ առարկայ եղող աղանդը ուրեմն
շատ որոշ կերպով մը կը ներկայացնէ Երեւութակա-
նաց հայեացքը՝ որ բուն իսկ մերձաւոր է Հաղիկառ-
նացւոյն վարդապետութեանը։ Կը նշանակէ թէ մենք
այստեղ գործ ունինք Յուլիանոսական այն Սարգիսի
հետեւորդներուն հետ որ Մայրագոմեցիք կ'անուանեն
ինքզինքնին։ Հեղինակը մէկէ աւելի թիւով մարդոց
մասին կը խօսի չարունակ ու կը թուի թէ աչքի առ-
ջև չունի երբեք որոշ անձնաւորութիւն մը։ Այդ այդ-
պէս չէր ըլլար բնականաբար, եթէ Յովհան Մայրա-
գոմեցւոյն նման հեղինակաւոր անձի մը դէմ պայքա-
րիլ ուզէր ան։ Ա՛յն պարագան ևս որ աղանդաւորք
այդչափ բարձր կը գնահատէին Լուսաւորչին անունը,
այդ ևս ցոյց կու տայ որ մենք այստեղ գործ ունինք
հայրենասէր մարդոց հետ։ Որպէս այդպիսիք կրնանք
մենք մեզի պատկերացնել Սարգիսը և իր համախոհ-
ները ([107])։ Ուշագրաւ են այլ և Սուրբ Գրոց բուն իսկ,

հարազատ իմաստի մասին կատարուած մանրախոյզ գիտողութիւնները, որոնց արձագանգները ուրիշ աղանդներու մէջ եւս կ'երեւան։ Կրնան և իրենց կողմէ նպաստած ըլլալ այսպիսիներուն զարգացմանը։

Օձնեցին եւս մէկ գրուածք ունի՝ «Ընդդէմ Երեւութականաց» ([108]) խորագրով։ Կը թուի թէ ա՛ն ալ մի և նոյն մարդիկը ունի աչքի առջեւ։ Եւ սակայն, այստեղ պայքարի առարկայ եղող աղանդը աւելի նուազօրէն չեշտուած նկարագիր մը ի յայտ կը բերէ։ Ու կը թուի թէ հեղինակը աչքի առջեւ ունի որոշ անձնաւորութիւն մը։ Բայց այս նկատումներն ալ իրենց կարգին կը հակասեն այն ենթադրութեան թէ՝ այն միւս գրուածքին հեղինակն իր [Օձնեցւոյն] ուսուցիչն է։ Հերձուածողաց [Երեւութականաց] հիմնական մոլորութեան մասին կը գրէ հետեւեալը. «Ի՞նչը կրնայ աւելի գէշ տեսակի սուտ մը ըլլալ քան չխոստովանիլ՝ թէ Քրիստոս մարմնո՛վ եկած է, ինչպէս որ Մեծն Յովհաննէս ալ այդպէսները մոլորեցուցիչ և նեռն կ'անուանէ։ Վասնզի, որոնց մասին որ է՛ խօսքը այստեղ, այնքան կը նրբեն և կը նուազեցնեն ամէն մտածութիւն և ամէն մէկ խօսք Քրիստոսի մարմնոյն մասին, որ — ինչչափ որ մենք իրենց իսկ խօսքերէն ի միտ առնուլ կարող ենք — մարմնացեալ Բանը սոսկ երեւութակա՛ն լոյսի մը տակ կ'իյնայ։ Վասնզի, այն ամէնը ինչ որ ի Քրիստոս մարմնո՛յն իրագործութիւններ են «անոնք չե՛ն ուզեր ճանչնալ ըստ մարմնոյ և կամ մարմնո՛յ միջոցաւ կատարուած։ Որպէսզի, կ'ըսեն, ստով ի Քրիստոս երկու բնութիւն ակնարկած չըլլա՛նք»։

Օձնեցին այս մարդիկը կը կշտամբէ առաւելապէս այն բանին համար որ, կ'ըսէ, անոնք «փախուստ տա-

լով սարսափելի սուրհն՝ վար կը գլտորին և կը մեռնին»։ Այդ ըսելով՝ ան կը հասկնայ երկուց բնութեանց վարդապետութիւնը որմէ Յուսափիլըն արդարացի պիտի ըլլայ ուրեմն։ Եւ սակայն՝ առանց այն աստիճան չափազանցելու եռանդը որ առաւե՛լ ևս վտանգաւոր մոլորութեանց մէջ ինկան ու կորստեան մատնուեցին։ Այդ պատճառաւ, Օձնեցին կը յանձնարարէ թախանձանօք՝ «խոստովանիլ մէկ Բնութիւն՝ ճշմարտութեան չափով»։ Ու եկեղեցական հայրերէն վկայութիւններ մէջ բերելով կը մեկնաբանէ «թէ բնութեան անըմբռնելի միութիւնը և ո՛չ թէ գոյացափոխութիւնը մեզ կը մղէ մէ՛կ Բնութիւն մարմնացեալ Բանին խոստովանիլ»։ Օձնեցին ամենէն աւելի զա՛յն կ՚ուզէ շեշտել անդադար, թէ՝ միութիւնը անյողդողդ պահելով հանդերձ՝ պէտք չէ՛ երբեք մոռնալ Երկուց Բնութեանց գոյութիւնը [լինելութիւնը] և նուազ յարգի չհամարել ո՛չ աստուածային, և ո՛չ ալ մարդկային կողմը։ Աղանդաւորք կը պնդէին թէ՝ Քրիստոս «ո՛չ թէ ի կուսէն այլ՝ ի կուսէ՛ն մարմնացեալ է և ի մէջ այլոց կը վարդապետէին նաև տեսակ մը Սաբելականութիւն և անվթար երևութականութիւն (Aphthartodoketismus), զորս ան նմանապէս կը հերքէ հանգամանօրէն։

Եւ ապա, իր ճառին ընթացքին ան աւելի ու աւելի որոշապէս սևեռելով աչքը իր գլխաւոր հակառակորդին վրայ՝ կը բացագանչէ ի վերջոյ. «Ո՞ւր երթանք մենք այժմ, քենէ մեզի հասած աղէտներով մէկտեղ և ո՞ւր պատմենք չարիքները։ Եւ կամ ո՞ւր առջև ամբաստանենք քեզ՝ կաթէն կտրուածդ, ստինքէն վար առնուածդ (Ես. 28, 9)։ Դո՛ւն որ քու բերանդ երկինք դրած ես և քու լեզուդ երկրին կը քսես (Սաղմ. 72, 9)։ Դո՛ւն որ մեր Աստուծոյն օրէնքը մեզ-

մէ խլել կը ջանաս ու անոր փոխարէն՝ մեզի մէկ նոր մոլորութիւն մը կը պատմես . . . «մի բնութիւն» ըսելուդ՝ պինդ կառչած ես դուն, բայց քու խօսքերուդ խորհուրդը Վաղենտինեայց և Մանիքեցւոց աղճատանքներուն կը հայի։ Իսկ «յերկուց բնութեանց» (այսինքն Կիւրեղեան դաւանութիւնը՝ մի բնութիւն յերկուց բնութեանց) խօսքը դուն ո՛չ միայն լսել չես կրնար, այլ և կը նմանցնես զայն վատթարագոյն օրինակի մը. այնպէս որ՝ քու օրինակդ սեփական աստուածախօսութեա՛նդ կը նմանի։ Եւ այդ իսկ երկիւղին համար՝ մի՛ դուցէ հարկադրուած ըլլաս ըսել թէ փրկչական մարմինը մարդկային բնութենէ՛ն առնուած է։ Դուն բնութիւն անունէն խլա՛ծ ես իր մէն մի էութիւնը, ըսելով. «Չի՛ք այլ բնութիւն՝ քան արարչականը միայն, և մենք ամէնքս անկից առաջանալով՝ զա՛յն միայն ունինք մեր բնութիւն» (էջ 146 յաջ.)։ Մի և նոյն հակառակորդին մասին ըսուած է մէկ ուրիշ տեղ (էջ 146)։ «Այդ պատճառաւ ալ, Մանի և Մարկիոն սաչափ տարիներ ետք պիտի վերադառնան՝ իրենց մէկ չառաւե՛ղը տեսնելով քու մէջդ»։

Հայ եկեղեցական հարց հեղինակութիւնը կ'երևի թէ ատոնց քով ևս մեծ յարգանք մը վայելած է։ Վասնզի, անոնց խօսքերէն առնուած վկայութիւններէն աղանդաւորք այն կերպ միայն կը խուսափին, որ կ'ըսեն. «Մղուած Աստուծոյ սիրոյն մէջ ունեցած իրենց սիրոյն եռանդէն և գիտութեան հանդէպ ունեցած անկարգ և մոլեկան ախորժանքէն, անոնք թարգմանած և հետերնին բերած են ձեռքերնին ինկած ամէ՛ն տեսակ գիրքեր (109)։»

Հաւանօրէն, նոյն այդ մարդոց մասին կը խօսի վերջապէս նաև մէկ աւագ ժամանակակիցը Օձնեցւոյն

փիլիսոփայ մականուանեալն Դաւիթ (110) երբ ան առ Աշոտ Պատրիկ ուղղած իր մէկ թուղթին մէջ կ'ըսէ վերջը. «Բայց սահմանում մըն է այդ՝ զոր Նախագուշակած է Պաւղոս Սամոսատցի, որուն համաձայն են ուրիշներ ևս, թէ՛ հիներէն (աղանդաւորներէ) և թէ՛ Ներկայիս եղողներ, տգէտ ու անհաստատական մարդիկ՝ որ մինչև իսկ կը մերժեն ընդունիլ միակ Աստուած Քրիստոսը, և [այդպէսով ալ] իրենց գլխուն կ'իջեցնեն չուտափոյթ կորուստը»։ Մէկ ուրիշ թուղթի մէջ ալ՝ ան այդպէս կը պայքարի երևութական ոմանց դէմ ու թերևս աչքի առջև ունի միևնոյն անձը ինչ որ Օձնեցին, երբ կը գրէ. «ինչպէս որ այժմեանը իր նոր վարդապետութիւններովը ամբարշտութիւն կ'ընէ չար անաստուածութեամբ մը»։

Թէ ո՛րչափ ազդեցիկ ըլլալու էին այդ ատենները Երևութականք Հայաստանի մէջ, կը տեսնենք հետևեալ պատմութենէն (111)։ Բարշապուհ և Գաբրիէլ անուն երկու Ասորիներ լուր տարածած էին՝ որպէս թէ Հայք Յուլիանոսական դարձած էին և թէ Ասորոց Անաստաս կաթողիկոսը Օձնեցիէն տեղեկութիւն առնել ուզած էր այդ մասին։ Ասոր վրայ, դարձեալ, Օձնեցին որպէս թէ Ասորի վեց եպիսկոպոսներ բերել տուած ու նոյն թիւով ալ Հայ եպիսկոպոսներու հետ միասին՝ եկեղեցական ժողով մը գումարած և Յուլիանոս իր բոլոր հետևորդներով մէկտեղ բանադրած է (726 թուին)։ Զամչեան կրնայ իրաւացի ըլլալ երբ մեծ ճիգ մը կը թափէ և անսովոր սրամտութեամբ մը ապացուցանել կը ջանայ (Բ. հատ. էջ 571 յաջ.) թէ ուրիշ Յովհաննիսի մը հետ կը շփոթեն Օձնեցին հետագային ա՛յն պատմիչները որ Մանազկերտի այդ ժողովը գումարել և հոն ալ Քաղկեդոնականութիւնը բանադրել կու տան։

(Այդ միւս Յովհաննէսը իր յունասէր հայեացքներուն համար մեղադրուած Ներսէս Գ. Կաթողիկոսին տեղապահ նշանակուած է 649 թուին և Մանազկերտի ժողովը հրաւիրած՝ Քաղկեդոնականութիւնը բանադրելու համար[112].)

Ու սակայն, ամէն պարագայի տակ՝ զօ՛ւր է Զամչեանի այն ճիգը որով ապացուցանել կը ջանայ թէ քաղկեդոնականութեան հետեւող մը եղած է Օձնեցին: Ամենէն առաջ՝ այդ որոշապէս կը հակասէ երկու բնութեան մասին Օձնեցւոյն ունեցած կարծիքներուն զոր առաջ բերինք վերը: Ընդհակառակն, ինչպէս ըսուեցաւ՝ քանի մը պատմիչներու վկայութիւն ունինք մենք այն մասին թէ՝ ան, Օձնեցին, «արմատախիլ ըրած է վեց կաթողիկոսներու օրով տեւած թթխմորը Եզրի հերետիկոսութեան»: Հարկաւ, հիմնովին սխա՛լ պիտի ըլլար այդ նախադասութիւնը այն իմաստով մը հասկնալ՝ որպէս թէ այդ վեց կաթողիկոսները իրե՛նք յամառած ըլլային «հերետիկոսութեան մէջ»: Վասնզի, Օձնեցւոյն անմիջական նախորդը, Եղիա կաթողիկոս, ամենէն զօրաւոր պայքարողը եղած է քաղկեդոնականութեան դէմ: Ապացուցանելու համար թէ քաղկեդոնիկ մը եղած է Օձնեցին, առոր համար նախ և առաջ հիմնաւորել պէտք էր՝ թէ ի՛նչպէս եղաւ որ ան կաթողիկոսական գահը բարձրանալ կրցաւ, հակաքաղկեդոնիկ հայրապետի մը յաջորդելով, և թէ՝ ինչպէս է որ պատմութիւնը ոեւէ տեղեկութիւն չէ պահած մեզի այդպիսի նշանաւոր դէպքի մը մասին և առոր փոխարէն՝ միանգամայն հակառա՛կը պնդելու անմեկնելի սխալի մէջ ինկած է:

Արդ, թէ Օձնեցին իսկապէ՛ս որ պայքար մղած է յունասէր հայեացքներու դէմ՝ այդ մասին կը վկայեն

անպայմանօրէն վաւերական ու Զամչեանի կողմէ ալ որպէս այդպիսիք ճանչցուած Թուղթերը Դուինի եկեղեցական ժողովին, ուր յատուկ կանոններով կը հաստատուէին շատ մը ծէսեր՝ որոնցմով կը տարբերի Հայ Եկեղեցին յունականէն(113)։ Ընդհակառակն, իրերը այնպէս մը եղած ըլլալու են, ինչպէս որ Մխիթար Այրիվանեցի ժամանակագիրը համառօտ կ'արձանագրէ. «719 Թուականին.— Յովհան Օձնեցին ժողով գումարեց Մանազկերտի մէջ և Հայոցմէ զատե՛ց Յոյնը և անոր Հայերը»։

Թէ ի՛նչ կը նշանակէն այս քիչ մը մթին խօսքերը՝ այդ մասին աւելի լաւ տեղեկութիւն կուտայ մեզի ԺԱ.–ԺԲ. դարու մատենագիր Պօղոս Տարօնացին իր «ընդդէմ Թէոփիստեայ Հոռոմ փիլիսոփային» հակաքաղքեդոնիկ տրամադրութիւնով գրուածքին(114) մէջ։ Մենք կը կարդանք այդ տեղ՝ Թէ Թէոփիստոս ի մէջ այլոց պնդած է, «Ծայթ տասներկու ազգաց տեղը բռնած է» (էջ 267) և թէ Սահակայ, Մեսրոպայ և Մեծին Ներսիսի աշակերտութենէն է ան։ Պօղոս, ատոր հակառակ կը յայտարարէ, Հայոց կաթողիկոս Յովհաննէսի օրերուն, երբ ան Դուինի մէջ ժողով գումարեց և Հայերը դարձուց քաղկեդոնականութենէն . . . բոլոր անոնք մեր Հայոց ազգէն որ Հոռոմոց աշխարհին մէջ էին, մնացին Հոռոմոց միևնոյն ծէսին մէջ . . . Արդ, այդպէս է Ծայթն և ոչ թէ այնպէս՝ ինչպէս որ Դուն կը գրես մեզի, որպէս թէ Սահակայ, Մեսրոպայ և մեծին Ներսիսի աշակերտներ ըլլային անոնք։ Վասնզի, երբ տեղի ունեցաւ Քաղկեդոնի ժողովը, անոնք արդէն հրաժարեալք էին աշխարհէս . . . ։ Դո՛ւք որ Հայոց սիրտն էիք՝ գտաք ահա մեզի հաւատ մը ու սիրեցիք զայն . . . Եւ ահա Ծայթերը դո՛ւք էք, դո՛ւք

որ հայալեզու էք թէև, բայց՝ Հոռոմ կ'անուանէք ձեզ։ Տէ՛ս, այն Առօտը (Աշո՞տ) պատուական մարդ մըն է, ան կը սերի մեծ ու փառաւոր տոհմէ մը ու երեւելի իշխան մըն է ինք։ Բայց՝ ա՛ն ալ, մեծ իշխանութեան մը տէր ըլլալով հանդերձ, ի վիճակի չէ՛ ուղիղ հաւատի բերելու այս խողագաւառը։ Ու որչափ ալ ջանայ, ոչ ոք կ'ուզէ հնազանդիլ անոր»։

Ես կրնամ աւելցնել և այն՝ որ Ուխտանէս իր պատմութեան Նախաբանին մէջ կը խոստանայ գրքին երրորդ մասի մը մէջ պատմել «Ծագ կոչուած ժողովրդեան մկրտութեան մասին»։ Եւ սակայն, իր գործին տպագրութիւնը կատարուած է դժբախտաբար ոչ-լրիւ գրչագրի մը վրայէն (115) որ կ'ընդհատի երկրորդ մասին մէջն իսկ։ Բայց, մեզի կը բաւէ և Պօղոսի պատմածը, ատկից շատ կարեւոր եզրակացութիւններ հանելու և Օձնեցւոյն գործունէութեան ճշմարիտ բնոյթը ու նոյն այդ գործունէութեան հետեւանքները քիչ մը մօտէն սահմանելու համար։

Օձնեցւոյն ասպարէզ գալէն առաջ ինկած ժամանակամիջոցը ամենէն խռովայոյզներէն և դժբախտներէն մին էր Հայաստանի համար։ Այն ամէնը ինչ Պարսիկներ և Յոյներ պակաս թողուցած էին երկիրը աւերելու գործին մէջ, այդ ալ «անապատի սարսափ» Արաբներուն ձեռքովը լմնցաւ։ Անոնք սկիզբը ասպատակութիւններ միայն կ'ընէին դէպի Հայաստան, իսկ հետագային հաստատուեցան այնտեղ աստիճանաբար։ Եւ ամէն անգամ որ Արաբները իրենց երկիրը յետ կը դառնային Հայաստանէն, այստեղ Յոյնե՛րը կ'երեւային նորէն, վրէժ լուծելու համար Հայերէն. թէ՝ բաւականաչափ կորովի չէին եղած անոնք, դիմադրաւելու համար թշնամւոյն՝ որուն առջև իրե՛նք ամէն

տեղ փախուստ կուտային թուլամորթօրէն: Իրենք Հայերը մէկ քանի անգամ անօգուտ փորձեր ըրին քով-քովի գալու և ճակատելու զոյգ թշնամիներուն դէմ: Եւ սակայն, անոնց հերոսական կռիւները իւրաքանչիւր անգամին կը վերջանային անով որ այս կամ այն դաւաճանը երևան կ'ելլէր ու կը բաժնէր զանոնք իրարմէ և այսպէսով ալ նորանոր արիւնհեղութեանց դուռ կը բանար: Եւ անպատմելի նախճիրներ կատարուեցան Հայաստանի մէջ, Արաբներուն ձեռքով: Ատոնց կարգին՝ ամենէն սահմռկեցուցիչը Նախիջևանի եղեռն էր (704 թ.) երբ Հայոց գրեթէ բոլոր իշխանները բանակցութեանց պատրուակով մը մէկտեղ հաւաքեցին եկեղեցիի մը մէջ ու հրդեհեցին զայն: Վերջի-վերջոյ, անոնք յաջողեցան ճնշել իր առաջնորդներէն զրկուած արի ժողովուրդը ու անխափան նուաճել ամբողջ Հայաստանը: Այդ խիստ ժամանակները ահա երբ մահաբեր լռութիւն մըն էր իջած Հայաստանի վրայ, կաթողիկոսական գահ բարձրացաւ Օձնեցին:

Հարկաւ, իրմէ առաջ շատ մը չարափոխութիւններ կատարուած էին Հայ Եկեղեցւոյն մէջ: Այդ մասին հրահանգիչ վկայութիւն մը կ'ընձեռէ Դուինի եկեղեցական ժողովոյն բացման ատեն արտասանած իր ճառը: Ամենէն առաջ, պէտք էր որ անպայման զօրացած ըլլար հակառակութիւնը և ատելութիւնը Յունաց դէմ: Ատոր զուգընթաց ալ, երևան եկած էին այն գլխաւոր մոլորանքները զորս կը տեսնենք որ վերացնել կը ջանայ ան: Առաւել ևս դիւրին էր իրեն համար ընել այդ բանը, քանի որ Յոյնք այլ ևս վտանգաւոր չէին այժմ: Տարօնացւոյն պատմածէն կը տեղեկանանք մենք՝ որ ան բարձա՛ւ ամէն հաղորդակցութիւն Յունաց, ինչպէս և վերջիններուս իշխանու-

թեան տակ գտնուող Հայոց հետ։ Այսպիսով ուրեմն՝ իր եկեղեցին պաշտպանուած էր անոնց ազդեցութենէն։ Միւս կողմէ, Երեւութականաց դէմ մղած իր պայքարովը Օձնեցին կարող եղաւ իր եկեղեցիէն հեռու պահել միաբնակութեան ամէն մէկ նշան, առանց սակայն ինք քաղկեդոնական մը ըլլալու։ Մենք կըրնանք իրեն վերագրել այն մեծ ծառայութիւնը, որ ան միջին ճամբայ մը գտաւ երկու վտանգներուն միջեւ։ Յենլով հարց աւանդութեանց վրայ՝ Օձնեցին եկեղեցւոյն կրկին անգամ տուաւ ինքնուրոյն նկարագիր մը որ և թանկագին սեփականութիւնը կը մնայ Հայ Եկեղեցւոյն։

Այդ ընելով մէկտեղ, Օձնեցին պէտք տեսաւ, ինչպէս որ Դուինի եկեղ. ժողովոյն մէջ արտասանած իր ճառէն կը տեսնենք զայդ, հաշուի առնել յոյն աստուածաբանութիւնը՝ որուն մէջ ուսած էր ինք։ Հարկ տեսաւ նաև, շատ մը կէտերու մէջ առաւելութիւն տալ դարերու ընթացքին անոր դրոշմը կրող ծիսակատարութեանց՝ հանդէպ իր եկեղեցւոյն պարզ այլ տատանող կարգերուն։ Եւ եթէ ատով մէկտեղ՝ Հայ Եկեղեցւոյն ազգային պատկերը անվթար մնաց և անոր տրուեցան հաստատուն ձեւեր միայն որ կը համապատասխանէին ժամանակի պահանջներուն ու կը պաշտպանէին զայն աղանդներու քայքայիչ ազդեցութենէն, այդ գործին մէջ եզակի՛ է Օձնեցւոյն բերած նպաստը։ Առանց ատոնց՝ Հայ Եկեղեցին դժուար թէ ի վիճակի ըլլար պայքարիլ մաշիչ ժամանակներուն դէմ և պահպանել իր գոյութիւնը՝ ագիտութեան ու բրտութեան դրոշմը իր վրան կրող տարրերուն մէջ։ Այդ պատճառաւ ալ, Օձնեցին ստուգապէս դարձած է Հայ Եկեղեցւոյն ամենէն ժողովրդական և մեծարեալ

հայրերէն մին ու հետագայ սերունդներուն համար՝ յաղթական պայքարողը Յունաց դէմ։ Եւ իսկապէս, Օձնեցին կրցած է յաղթահարել յունութիւնը՝ խուրացնելով անոր ուժեղ կողմերը և խուսափելով անոր տկարութիւններէն։

Մեզ հոս նախ և առաջ կը հետաքրքրեն այն հետեւանքները որ հարկադրաբար պիտի ունենար այդ գործունէութիւնը՝ աղանդներուն զարգացման մէջ։ Վասնզի, երբ մենք մեզի հարց կու տանք թէ ի՞նչ եղան այն մերժուած, յունասէր և միաբնակ կուսակցութիւնները, այն ատեն ամենէն հաւանականը կը թուի հետեւեալ պատասխանը. անոնց մէկ մասը հաւանօրէն յարեցաւ երկու եկեղեցիներուն, միւս մասը սակայն մնաց իր հերձուածողական վիճակին մէջ և ի դէմս արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող աղանդներուն՝ գտաւ իր բաղձալի արբանեակները։

Որ յունասէր միաբնակներուն վերաբերմամբ այս հաւանական ենթադրութիւնը կրնանք մենք դիւրաւ ընդունիլ, զայդ կ'երաշխաւորէ անոնց նախորդներուն՝ պատկերամարտներուն օրինակը, պահուած Կաղանկատուացւոյն քով։ Դժուար չէ միւնո՞յնը խորհիլ նաև Ծայթերու կամ Ծադերու համայնքին մասին։ Վերջինոյս յարիլ հարկադրուած էին շատ մը լաւ Հայեր զորս ճակատագիրը յունական հողամասին մէջ պահած էր ստիպողաբար, և որոնք սակայն շատ մը քննադատելի կէտեր կը գտնէին Յոյն Եկեղեցւոյն մէջ։ Ապա, յայտնի է որ նման տատանումները, երկուութիւնները եկեղեցական մարզին մէջ՝ մերձաւորներուն կողմէ աւելի՛ ուժգնօրէն կը թշնամանուին քան ամենէն խիստ հակառակախօսութիւնները։ Այդ պատճառաւ ալ այդ երկուութիւնները ամենէն աւելի ի վի-

ձակլ են՝ ի կեանս կոչելու աղանդաւորական տարրը:

Դարձեալ, այդ բանին համար մեզի կռուան կը ծառայէ հետաքրքրական պարագայ մը պատմութեան մէջ: Ան որ՝ այդ Ծագ բառը որ անկասկած Հայոց կողմէ իրենց ուրացող եղբայրներուն տրուած ծաղրանուն մըն է, շատ նման կը հնչէ այն 'Αστάτοι անունին (Փ. Բ–ի քով) որուն տակ, ինչպէս տեսանք արդէն, անյայտ ծագումով աղանդաւորներ հրապարակ եկած էին և կասկածելի դեր մը խաղցած, Սարգիսի մահէն ետք: Շատ դիւրին է բացատրել այդ բառերէն մէկին ածանցումը միւսէն: Հայերէն բառին առաջին բաղաձայնէն առաջ, որ կը պակսի յոյն այբուբենին մէջ, Յոյները անշուշտ կցած են A մը, այդպիսով այդ բառը աւելի դիւրահունչ դարձնելու համար լեզուին: Այդ եղանակաւ ալ, կազմուած է ահա յունարէն իմաստով բառ մը որ այնուհետև տեղիք տուած է սրամիտ ենթադրութեանց՝ Նոր ժամանակներու գիտուններուն կողմէ (116):

Այսպէս ուրեմն, աղանդաւորներուն պատմութեան մէկ նոր զարգացման համար՝ կա՛ն բաւականաչափ տարրեր: Բայց անոնց անցնելէ առաջ, հարկ է որ ինըկատ առնենք երկու ազդակներ ևս որոնք կարևոր դեր մը խաղցած ըլլալու են անոր մէջ: Անոնք են՝ մահմետականութիւնը և մանիքէականութիւնը:

Օձնեցին կ'ըսէ որոշապէս՝ թէ իր պայքարին առարկայ եղող Պաւղիկեանք ամենէն աւելի յանդուգն կերպով մը հրապարակ եկած են այն ատեն [միայն], երբ «նենգօրէն գտած են իրենց չարութեան զէնքը՝ խեղ-

դամահ ընելու համար զՔրիստոս սիրող մարդիկ, դաշնակից դառնալով Թլփատեալ բռնապետներուն և անոնց երևակայական, հեքիաթապատում և անօգուտ գրոց ուսմա՛նը առաջնորդելով իրենց աշակերտաց բազմութիւնը»։

Օձնեցւոյն խօսքերէն կարելի չէ ստուգապէս հետեւցնել՝ արդեօք Արաբները իսկապէ՞ս որ հովանաւորած են աղանդը ու դրական օժանդակութիւն ցուցուցած անոր ծաղկմանը, թէ՞ միայն իրենց երևո՛ւմը ազդած է ի նպաստ աղանդին։ Աւելի հաւանական է երկրորդը և իր մէջ կ'առնէ նաև առաջինը, որուն առանձին դէպքերը թերևս եղա՛ծ ալ են։ Դժուար չէ աղերսի մէկ քանի կէտեր գտնել մահմետականութեան և նոյն աղանդին միջև։ Եւ ի՞նչ է արդէն մահմետականութիւնն ինքնին, եթէ ոչ՝ կրօններու խառնակումով մը նոյն կերպ կազմուած աղանդ մը։ Հարկաւ, Արաբներուն սուրը չէ՛ միայն որ դիւրաւ ճամբայ հարթած է ամենուրեք, մահմետականութեան առջև։ Ասոր նպաստած է ամենէն առաջ, իր դիւրըմբռնելի ըլլալը հասարակ մարդուն համար և Արևելքցին զգացական բնազդները ու անոր պղերգ ոգին շոյող իր յատկութիւնը։ Մէ՛կ Աստուծոյ գաղափարը ընտանի էր դարձած արդէն աշխարհի մէջ, քրիստոնէութեան տարածումովը։ Եւ սակայն, Երրորդութեան ճշմարտութեան խորին գաղտնիքը կը դժուարացնէ՛ր այդ գաղափարին մուտքը որոշ ժողովուրդներու քով։ Արևմտեան գօթերուն պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ քրիստոնէութեան արիանոսական ձև մը ո՛րչափ աւելի մեծ դիւրութեամբ մը պիտի տարածուէր այդպիսի ժողովուրդներու մէջ։ Մահմեդական մը պէտք ունի միայն՝ դաւանելու մէկ Աստուած, սորվելու մէկ-երկու աղօթք-

ներ և կրօնական արարողութիւններ։ Ու ատոր փոխարէն, ան ձեռք կը բերէր կատարեալ իրաւունք՝ վայելելու այս աշխարհիս բարիքները, ունենալով միաժամանակ հանդերձեալ կեանքի բարիքներուն ապահովութիւնը։

Ճշմարիտ քրիստոնեայք որ աւելի՛ բարձր բարիք մը ճանչցած էին քան որ մահմետականութիւնը կ՚ընծայէր անոնց, հարկաւ պաշտպանուած էին անոր գայթակղիչ սկզբունքներուն դէմ։ Այնպէս որ, Հայաստանի մէջ օրինակի համար, որ թերեւս ամենէն շատ տառապած է մահմետական լուծին տակ, կը տեսնենք թէ որչափ շատ հոսած է մարտիրոսաց արիւն, մինչ՝ նոյն այդ երկրին մէջ բաղդատաբար չնչին եղած է հաւատուրացներուն թիւը։ Ա՛յլ էր մծղնէից նման աղանդի մը պարագան։ Մենք տեսանք արդէն թէ ան ի՛նչպէս ամէն կարգի անմաքուր տարրեր առած էր իր մէջը։ Կրկնակի՛ եղանակով մը ազդած պիտի ըլլայ մահմետականութիւնը հոդ։ Վերջինս պէտք է որ հաճոյքով ընդունած ու իր ազդեցութիւնը գործած ըլլայ բոլոր այն վայրերուն մէջ ուր ան իր առջև գըտած է կէս-հեթանոսական և քրիստոնէութեան վըսեմ սկզբունքներուն դժուարաւ մարսելի ոգիներ՝ որոնք իրենց հոգիներուն պահանջը կը ջանային աւելի դիւրին ճանապարհով մը գոհացնել քան որ Եկեղեցին կ՚ընծայէր։

Բաց աստի, մահմետականներուն եւս յատուկ էին Մեսալեանց սկզբունքները — ժխտումն կրօնական ամէն մէկ ծիսակատարութեան, յաճախակի աղօթքներ և հայեցողական կեանք մը։ Թէև կրօնական տեսակէտէ նեղմիտ, բայց միւս կողմէ ալ մոլեռանդ ու իրենց էութեանը մէջ առողջ այդ Սեմականները շատ մը բաներով կը տարբերէի՛ն ապականուած ու երազատես

այդ մարդկութենէն։ Բայց, մահմետական ա՛յդ իսկ զօրաւոր ունակութիւնը կրնար դրաւիչ ազդեցութիւն մը ունենալ անոնց վրայ և չափով մըն ալ հոգեկան բարձրացման խթան հանդիսանալ անոնց համար։ Մեսալեանք ցարդ ճշմարիտ կրօնն ունենալ յաւակնած էին, և սակայն՝ արհամարհուած ու հալածուած էին ամէնուն կողմէ և չէին կրցած արժեցնել իրենց թոյլ ձայնը։ Եւ ահա, հրապարակին վրայ էին հզօր Արաբները՝ իրենց նման յաւակնութիւններով մէկտեղ, զօրա կրցած էին յաղթական դառնալ։ Ի՞նչ զարմանք ուրեմն՝ որ լքուած այն մարդիկ որոնէի՛ն անոնց բարեկամութիւնը ու եռանդով ձեռք զարկէին անոնց կրօնը վարդապետող գիրքերուն, որպէսզի այդ ձեւով թերեւս ի վիճակի ըլլային իրենց համայնքին համար վարդապետական պատուանդան մը ստեղծել, բան մը որ ամենէն աւելի կը պակսէր իրենց։ Որ այդ եղբայրացումը ի վերջոյ ի վնաս թոյլ կողմին պիտի յանգէր, այդ հասկնալի է ինքնին։ Ու կը տեսնենք ալ արդէն որ մահմետականութիւնը երեւան գալէն առաջ՝ բովանդակ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ վխտացող բոլոր աղանդները կորած—անհետացած են անոր մէջ, չնչին բացառութեամբ մը։

Բայց բախումը մահմետականութեան հետ՝ կրցաւ ունենալ և մէկ ուրիշ հետեւանք։ Ասիթ եղաւ ան՝ որ բոլոր անոնք որ աւելի քրիստոնէամիտ էին ու ատոր շնորհիւ ալ ներքնապէս շատ աւելի զօրաւոր կը զգային իրենք զիրենք հանդէպ անոր, առաւել ևս սեղմէին սեփական շարքերը ու ջանային ամուր կերպարանք մը տալ իրենց համայնական կեանքին համար։ Այդպիսով ալ, մեծ գործունէութիւն մը ծաւալեցին անոնք յետոյ, շուտով և վերին աստի-

ճանի վտանգաւոր դարձան Եկեղեցւոյն համար։

Այժմ, մէկ-երկու խօսքով ալ անդրադառնանք մանիքէականութեան որ յոյն աղբիւրներուն մէջ կը նոյնացուի Պաւղիկեանց աղանդին հետ (Հետագայի հայ մատենագիրները ատոր մէջ կը համաձայնին անոնց հետ)։ Զարմանալի է որ մենք գրականութեան մէջ և ո՛չ մէկ հետք կը գտնենք բուն իսկ մանիքեցւոց գործունէութեան մասին Հայաստանի մէջ, հակառակ որ անոնք, արտաքին տեղեկութեանց համաձայն, միսիոնարներ ղրկած ըլլալու են այնտեղ։ Մէկ կարեւոր մասով՝ այդ պարագան բացատրել պէտք է անով որ Սասանեանք կը հալածէին զանոնք և իրենց կայսրութեամբը կ'անջատէին զանոնք քրիստոնեայ Հայերէն։

Բայց և այնպէս, շատ տարօրինակ պիտի ըլլար անոնց կատարեալ բացակայութիւնը։ Եւ ինծի կը թուի թէ չէ՛ եղած այդ բանը, այլ թէ անոնք ծածկուած կ'երեւան անուանը տակ որոշ նեստորականութեան մը որ հոս ու հոն՝ պատմիչներուն քով մէջ տեղ կու գան։ Քրիստոնէական այդ հերձուածը Ե. դարուն վերջերը Բարծումայի և այլոց ձեռքով Հայաստան բերուած ու Վաղարշապատի եկեղ. ժողովոյն (491 թ.) զբաղման գլխաւոր առարկան եղած ըլլալու է։ Պատմիչները միաձայնօրէն կը վկայեն թէ այդ հերձուածը նզովուած ու մերժուած է յիշեալ ժողովին մէջ, այլ և ամէ՛ն անգամ հետագային՝ երբ վերակենդանացած է ու որոշ դեր մը խաղցած, օրինակի համար՝ վրաց առ Օրթոտոքս եկեղեցին դարձին ատեն։

Այսպէս, կը գրէ Օրբէլեան (117), «Բաղկեդոնականութեան և Նեստորի աղանդին առթիւ՝ Ներսէս (Գ.) կաթողիկոսին օրով մէկ ժողով ևս, որ Գրիգոր Մանաճիհր Ռըժակի աղտոտ վանքին մէջ (գումարուե-

ցաւ)»: Մենք առանձին պատճառ մը պիտի չունենայինք կասկածելու թէ բուն իսկ նեստորականներ էին այդ մարդիկ, եթէ չգտնէինք իսկապէ՛ս որ կասկածելի նկարագրով մերձաւո՛ր տարրեր՝ որոնց մասին կը գրէ Կիրակոս Գանձակեցի (118) «Տեառն Աբրահամու (կաթողիկոսին) տասներորդ և Հայոց թուականութեան երեսունեօթներորդ տարին (588) Հայաստան եկան քանի մը ճարտարախօս Ասորիներ և կ'ուզէին Նեստորի աղանդը տարածել այնտեղ: Եւ սակայն, ոմանք ընդունեցին զայն և թարգմանեցին անոնց գիրքերը — Գորտոսակ, Կիրակոսակ, Պօղոսի Տեսիլը, Ադամայ Ապաշխարութիւնը, Տիրոջ հեզ մանկութիւնը, Երիոսը և Օրհնութեան Ողկոյզը, ինչպէս և անքողարկելի գիրքերը և Մանեայ Աւետարանին մեկնութիւնը: Բայց ով կը հաւատայ անոնց, կը նզովուի՛ ուղղահաւատներուն կողմէ»: Վերը արտայայտուած կարծիքին համար մեզի որոշ հիմք մը կու տայ ոչ միայն այս վերջին անունը, այլ և գործածութիւնը այնչափ շատ թիւով անվաւերական գիրքերու, որոնցմով աչքի կ'իյնային, յայտնի է, թէ՛ հին և թէ՛ այսպէս կոչուած նո՛ր մանիքեցիք: Յիշեմ նաև որ մէկ քանի անգամներ՝ Խուժիկ կասկածելի մականուամբ երևան կու գան նեստորականք: Յամենայն դէպս, մանիքեցիք չեն կրնար ոևէ կարևոր ազդեցութիւն մը ունեցած ըլլալ Հայաստանի մէջ, դէթ՝ ութերորդ դարէն առաջ:

Մենք գիտենք (119) որ Արաբները իրենց հրապարակ գալու ատեն նպաստաւորած են զանոնք: Այնպէս որ՝ Պարսկաստանի հեռաւոր նահանգներէն անոնք Բաբելոն եկան ու ի վիճակի եղան իրենց վարդապետութիւնը առանց ոևէ արգելքի մը հանդիպելու՝ տարածել արաբական տիրապետութեան տակ գտնուող

երկիրներուն մէջ։ Այդ եղանակաւ, անոնք թերեւս նպաստած են–նաև նոր աղանդներու կազմութեան և կամ ազդեցութիւն գործած են հիներուն վրայ։ Այդ ազդեցութիւնը կրնայ յետոյ աւելի մեծցած ու դրացի երկիրներն ալ տարածուած ըլլալ, երբ անոնք [մանիքեցիք] տասներորդ դարուն Արաբներուն կողմէ անգամ հալածուեցան և օտարութեան մէջ պաշտպանութիւն որոնել հարկադրուեցան։ Ասոր հետ մէկտեղ, անուշադրութեան մատնելու չէ թերեւս այն տեղեկութիւնն եւս թէ արաբ մատենագիր Բիրունի ժամանակ, «արեւելեան Թուրքաց մեծագոյն մասը հետեւորդ եղած է Մանիի» (120)։ Ըսել է՝ հիմ մը ըլլալո՞ւ էր այն բանին թէ միջին դարուն մէջ ինչո՞ւ համար նորէն վախնալիք անուն մը կը դառնայ մանիքէականութիւնը և այնչափ ալ շատ մերձաւոր կողմե՛ր ունի նոյն այդ ժամանակուան աղանդներուն հետ։

Մենք վկայութիւն մը չունինք այն մասին թէ Օձնեցւոյն մծղնէացիք կամ Պաւղիկեանք արդեօք միջնորդի դե՞ր մը խաղցած են այստեղ։ Ան որոշած էր իր բոլոր ույժերը ի գործ դնել՝ արմատախիլ ընելու այդ աղանդաւորները, և յաջողեցաւ ալ կատարել զայդ։ Իր արդիւնաշատ գործունէութեա՞նը արդեօք, թէ՞ աւելի շուտ՝ պատմական դէպքերուն նպաստաւոր դասաւորմանը վերագրելու է այդ, — փա՛ստ է յամենայն դէպս՝ որ Պաւղիկեանց անունը բոլորովին յետին շարքերը կ'անցնի անկից ետք։ Եւ սակայն, անոնց փոխարէն՝ երեւան կ'ելլեն ուրիշ աղանդաւորներ, և ատոնք են որ յաճախ մանիքեցիք կը կոչուին։

Ե.

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՔ

Ստեփանոս Ասողիկ (121) պատմիչը կը յայտնէ թէ Յովհաննէս Զ. կաթողիկոսին (897–919) օրով «երեւեցաւ Սմբատ Թոնդրակեցին՝ Ծաղկոտն գաւառին (122) Զարեհաւան գիւղէն. այն որ հակառա՛կ էր քրիստոնէական ամէն կարգաց»։ Բայց, Չամչեան (123) կը գերադասէ — ինծի կը թուի՝ միանգամայն իրաւացի կերպով — աւելի շատ՝ Գրիգոր Մագիստրոսի տեղեկութեանց վրայ յենուլ։ Համաձայն այս վերջին մատենագրիս՝ ընդունիլ պէտք է որ Սմբատ ապրած է Յովհաննէս Ե. Ովայեցի կաթողիկոսին (շուրջ 840 թ.) օրով։ Այս ենթադրութեանը կը համաձայնի նաեւ Մխիթար Այրիվանեցի ժամանակագրին տեղեկութիւնը, «821 թ. Սմբատ Սպարապայ. սա է հիմնադիրը Թոնդրակեցւոց աղանդին (124)։ Անշուշտ, կը թուի թէ այդ ըսելով՝ ան աղանդաւորը կը շփոթէ՝ Սմբատ Բագրատունի իշխանին հետ որ նոյն այդ ժամանակները կ'ապրէր եւ Սպարապետ մականունը կը կրէր։

Այսպիսով, Թոնդրակեցիք Օձնեցիէն մէկ դար յետոյ հրապարակ եկած են։ Աղբիւրներուն քննութիւնը պիտի ցոյց տայ արդէն՝ արդեօք Թոնդրակեցիք որեւէ մերձաւորութիւն մը ունի՞ն Օձնեցւոյն պայքարին առարկայ դարձած աղանդաւորներուն հետ, զարգացնել շարունակելով ատոնցմէ մնացած ժառանգութիւնը, թէ՞ տարբեր եղած է անոնց [Թոնդրակեցւոց] ծագումը։ Տասներորդ դարէն սկսեալ՝ Թոնդրակեցւոց անունը կը

ծածկէ բոլոր միւսները։ Հայոց յիշողութեան մէջ անոնք կը մնան որպէս բացարձակ աղանդն ինքնին իսկ։ Եւ Թոնդրակեցիք են արդէն, որոնց մասին ամենէն շատ ըսել կարելի է թէ՝ հա՛յ կեանքէն ծնած են անոնք։

Ըստ Մագիստրոսի՝ (մէկ քանի ուրիշներ ևս տեղեկութիւն կուտան այդ մասին) Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (943–965) պատուէր տուած է իր ժամանակի հռչակաւոր աստուածաբան Անանիա Նարեկացւոյն՝ Թոնդրակեցւոց դէմ բանավէճային գրուածք մը յօրինել որ «Հայոց վերադիտող «Տեառն» Յովհաննէսի աշխատութեան հետ միասին՝ ցոյց կուտայ թէ ո՛վ և ի՛նչ է այն Սմբատը(125)։ Յովհաննէս ըսելով՝ ըստ Զամչեանի և այլոց՝ ան Օձնեցին հասկցած է որով և Թոնդրակեցիները միևնոյնը համարած՝ ինչ որ Պաւղիկեանք են։ Կարելի էր խորհիլ և այն կաթողիկոսի մասին որուն օրով երևան եկած է աղանդը։ Եւ սակայն, ատոր համար չկան յենարաններ, իր անունով ծանօթ չէ ոևէ գրուածք, հայ մատենագրութեան մէջ։ Իսկ եթէ Մագիստրոս այդտեղ իսկալէ՛ս որ Օձնեցին նկատի ունեցած է և Սմբատի՛ մասին կը պատմէ իբրև թէ, այդ պարագային՝ հարկ պիտի ըլլար վերջինս մէկ դար ետ տանիլ։ Բայց, ատոր դէմ կը խօսին ուրի՛շ տեղեկութիւններ։ Մագիստրոս Թոնդրակեցիները հաւանօրէն կը դիտէ որպէս Պաւղիկեանց յաջորդներ և այդ պատճառաւ ալ ըսել կ'ուզէ թէ՝ Օձնեցւո՛յն քով գտնել կարելի է Սմբատի վարդապետութեան հերքումը։ Անանիայի գրուածքը պիտի ըլլար ուրեմն ամենէն հինը և ամենէն արժէքաւորը։ Եւ սակայն, դժբախտաբար անծանօթ մնացած է ան ցարդ(126)։

«Արարատ» ամսագրին 1892 թ. Յունուարի թի-

ւին մէջ հրատարակուեցաւ «Երանելոյ հօր Անանիայի Գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն որ վասն նորա» գրուածքը, որ հրատարակչին [Միաբան = Գ. Տէր-Մկրտչեան] կարծիքով՝ այն կորսուած աշխատութիւնն է։ Եւ սակայն, անկարելի է ընդունելի համարել այդ կարծիքը։ Այդ գրուածքը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ՝ բողոքը խորապէս վշտացած մարդու մը, հաւանօրէն՝ եկեղեցականի մը զոր զրպարտած է սուտ բարեկամ մը, իր մանկութեան ընկերներուն և միևնոյն ատեն՝ իշխանաւորի մը քով։ Վերջինէս ան կը հալածուի այժմ, որպէս աղանդաւոր մը։ Ան ինքզինքը կը պաշտպանէ սաստիկ յուզումով մը, ամէն կերպ կը նզովէ Թոնդրակեցիները և բոլոր աղանդաւորները։ Ու որպէս վկայութիւն մը իր ուղղադաւանութեան, ան կը ներկայացնէ խոստովանագիր մը՝ համաձայն Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեան։

Այդ գրութիւնը չի պարունակեր պատմական ոեւէ տեղեկութիւն Սմբատի մասին, ոչ ալ իսկական բանավէճ մը՝ Թոնդրակեցւոց դէմ։ Ըսել է թէ ան ոեւէ ընդհանուր բան չունի՛ Անանիա Նարեկացւոյն բանավէճին հետ, ի բաց առեալ հեղինակին սոսկ անունը։ Ան կրնայ միայն վկայութիւն մը ծառայել այն մասին թէ ո՛ր աստիճան վտանգաւոր դարձած ըլլալու էր աղանդը այդ ատենները (գրուածքին ժամանակը Ժ.–ԺԱ. դարը համարելու է), քանի որ մինչև իսկ ականաւոր եկեղեցական հայրեր մեղադրուիլ կարող էին իրենց աղանդաւորական հակումներուն համար(127)։ Բարեբախտաբար, Գրիգոր Նարեկացւոյն՝ եկեղեցական այդ մեծ բանաստեղծին «ի վանս Կճաւ գրած հրահանգիչ Թուղթը (տե՛ս Յաւելուածը) կը ներկայանայ մեզի համար, ինչպէս որ ինք կը վկայէ, ամփոփ վե-

րարտադրութիւն մը այն բանին, ինչ որ իր «հօրեղբայր և ուսուցիչ» Անանիան հանգամանօրէն մատենագրած է։

Ամենէն առաջ, հետաքրքրական է այստեղ այն, որ կը տեսնենք թէ Թոնդրակեցիք մծղնէից պղծութեամբը կը մեղադրուին։ Հնարաւոր է որ հեղինակն այդ բառը ածականաբար գործածած ըլլայ։ Եւ սակայն, ան կրնայ նոյն կերպ և այն գիտակցութիւնն ունեցած ըլլալ թէ իր աչքին առջև եղած մարդիկ հին մծղնէից սերունդներն են։ Իրաւ ալ, կը թուէ հին Մեսալեանց համար յատկանշանական գրեթէ բոլոր այն վարդապետութիւնները զորս մենք չենք գըտներ Օձնեցւոյն Պաւղիկեանց քով, որ են՝ ժխտումն քահանայական կարգին, մկրտութեան, հաղորդութեան, ամուսնութեան և առհասարակ արտաքին ամէն ծիսակատարութեանց։

Բայց, այստեղ ապահովաբար այլեւս գլխաւոր դերը չի խաղար մեղկ, Եկեղեցւոյն բարոյական ու կրօնական հրահանգներէն վերծ և օրէնքէ դուրս եղող կեանքին հակումը — թէև անշուշտ այդ ալ յաճախ պատկերին ընդգրկումը կը կազմէ —, այլ՝ ինքնուրոյնութեան հասած միտքին ազատախոհութիւնը որ ամէ՛ն ինչ կը քննադատէ և չի կամենար ճանչնալ ոևէ հեղինակութիւն մը։ Եկեղեցւոյն հանդէպ ունեցած իր բացասական վերաբերմունքը մեկնակէտ ունենալով՝ աղանդը կը բռնէ [այժմ] դրական ուղղութիւն մը, հետազօտութեան առարկայ դարձնելով քրիստոնէական կրօնին հիմունքները և բուն իսկ աղբիւրէն՝ Սուրբ Գիրքէ՛ն քաղել կամենալով իր զուտ ուսմունքը, այլ և բանականութեան համապատասխան հրահանգներ՝ բարոյական կեանքին համար։

Այս տեսակէտէն, մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է հայեացքն այն գիտուն Մուշեղի որուն վրայ ազդուօրէն ներգործած էին Թոնդրակեցւոց ուսմունքները: Մեր օրերո՛ւն ո՞ր ժողովուրդը ինքզինքը հպարտ պիտի չզգար՝ տասներորդ դարէն անգամ այնպիսի մարդիկ մատնանշելով որ անքրիստոնէական և անարժա՛ն բան մը անուանելու չափ լուսամիտ ըլլային՝ այդպէ՛ս որակելով մէկու մը կողմէ արտասանուած նզովքը առհասարակ: Որչափ ալ Մուշեղ մոլորութեան մէջ ինկած ըլլայ իր այն ըմբռնումով թէ ինք առաքելական ճշմարիտ քրիստոնէութիւն մը կը փնտռէ Թոնդրակեցւոց քով, բայց և այնպէս՝ այդ ժամանակուան Հայ Եկեղեցւոյն բնոյթին համար շատ յատկանշանական է ինքնին այդ որոնումն իսկ:

Գրիգոր Նարեկացին կրնայ Սուրբ Բերնարդոսին հետ բաղդատուիլ, թէ՛ աղանդաւորներուն հանդէպ ցուցաբերած իր վերաբերմունքովը և թէ՛ այլապէս իր ողջ երեւոյթովը: Ու մարդ կո՛յր պիտի ըլլայ ճըշմարիտ քրիստոնէութեան հանդէպ՝ յիշեալ երկուքը անխնայ կշտամբել և անոնց հակառակորդները գովաբանել կամենալով: Իսկ թէ ընդհանրապէս այս վերջիններուս ձգտումներուն հիմը թարմ, ուշադրութեան արժանի գիծ մը կը կազմէր, այդ մենք կրնանք տեսնել օրինակի համար Ամիր Ապուլ–վարդի կողմէ անոնց դէմ յարուցուած հալածանքին նկարագրութենէն: Ափսոս որ այդ պատմութիւնը այնչափ կարճ է և մթին, որ մենք ի վիճակի չենք որոշելու թէ ի՛նչն էր առիթ տուած հալածանքին և թէ ինչո՛ւ համար այդ հալածանքին մէջ պարտուածներուն ճակատագիրը նախանձելի էր Մուշեղի նման լուրջ և կրթուած մարդոց համար: Արդեօք այդ պատմութիւնը ակնար-

կել չէ՞ր կամենար թերևս խանդավառ, կրօնական–ազգային գետնին վրայ մէկ նոր կեանք հիմնել ցանկացող համայնքի մը ապստամբութիւնը որ ա՛յնպէս վայրագօրէն զսպուեցաւ օտար իշխանաւորին կողմէ։ Այդ շարժման մէջ հաւանօրէն առաջնորդի դեր խաղցած «Յամբրէսի փոխանորդ» ըսելով՝ Նարեկացին ըստ երեւոյթին կը հասկնայ աղանդին հիմնադիր Սմբատը։ Ինչպէս որ բոլոր նման դէպքերուն, հնարաւոր չէ այստեղ ևս որոշել թէ ո՛րչափ ճշմարտութիւն կայ այն մեղադրանքին մէջ որով ան ինքզինքը Քրիստոս անուանած է և հարկադրած՝ որ իր հետեւորդները պաշտեն զինք ([128])։

Գրիգոր Նարեկացին իր հռչակաւոր Աղօթամատեանին մէջ ևս ունի գլուխ մը՝ այս վերնագրով «Ճառ Եկեղեցւոյն վրայ՝ ընդդէմ Մանիքեցւոց որք են Պօղիկեանք»։ Ան այդտեղ բանաստեղծական–այլաբանական պատկերներով մի առ մի կը թուէ Եկեղեցւոյն դերը և անոր՝ որպէս տեսանելի շէնքի մը՝ բաղադրիչ մասերը ու կը բացայայտէ անոնց նշանակութիւնը, կը փառաբանէ այդ «մայրական արգանդը», «առանց որուն կարելի չէ կատարելութեան հասնիլ հոգւով»։ Հարցական է տակաւին՝ արդեօք Թոնդրակեցի՞ք նկատի ունեցուած են այդտեղ։ Բովանդակութիւնը լաւ պիտի պատշաճէր անոնց։ Բայց, անշուշտ առանց հիմքի չէ՛ որ Եկեղեցւոյ մէկ ուրիշ ջատագովութիւնը, որուն հեղինակը Գրիգոր Մագիստրոսն է, նորէն «Մանիքեցւոց» ([129]) դէմ կ'ուղղուի, թէև ասոնք ճառին մէջ նոյնը կը նկատուին ինչ որ Թոնդրակեցիք։

Այդ պատճառաւ ալ, անհաւանական չէ որ Նարեկացւոյն օրով Պաւղիկեանք — թերևս Մանիքէականութենէն նոր տարրեր առած իրենց մէջ ու նոր կեր-

պարանք մը ստացած — Սմբատի դպրոցին քով գոյութիւն ունենային որպէս առանձին աղանդ մը։ Այս ենթադրութեան ինպաստ կը խօսին Մագիստրոսի որոշ տուեալները եւ որոնք այլ և այլ խմբակցութիւններ կը մատնանշեն անոր նկարագրած աղանդաւորներուն մէջ։ Դժբախտաբար, ան մեզի հնարաւորութիւն չի տար ընդնշմարելու՝ ո՛րն է արդեօք իր իսկ՝ Սմբատի վարդապետութեան առանձնայատկութիւնը և թէ ի՛նչ սորված է ան յիշեալ պարսիկ բժիշկէն և աստղագէտէն։ Բայց մենք կրնանք Գրիգոր Նարեկացւոյն տեղեկութիւնը ուղեցոյց մը ծառայեցնել մեզի, իմանալու համար ամեն անգամ թէ ան ե՛րբ աչքի առջև ունի բուն իսկ Թոնդրակեցիները և ե՛րբ՝ ուրիշ մարդիկ։

Նարեկացին կ՚ըսէ թէ Սմբատ քահանայապետի մը հովեր կ՚առնէր, և սակայն՝ նախապէս ո՛չ քահանայ եղած է ան, և ո՛չ ալ եպիսկոպոս։ Այլ յետո՛յ միայն այդպէս ձևացուցած է ինքզինքը, հարկաւ՝ իր սեփական իմաստով։ Իրապէս, ան Եկեղեցիէն դուրս եղած էր որպէս աշխարհական մը։ Եթէ յիրաւի քահանայական կարգ ունեցած ըլլար ան, այդ պարագային անկարելի է որ չյիշատակուէր իր առաջուան հոգևոր կարգը։ Եւ եթէ եպիսկոպոս եղած ըլլար առնենին, կրնար ուրեմն և ինք ձեռնադրած ըլլալ քահանաներ ու սարկաւագներ։ Բայց այդ բանն ընել տուաւ ան Եկեղեցւոյն դասալիքներուն և գաղտնաբար անոնց կողմը անցածներո՛ւն միջոցաւ։ Անշուշտ, այն նպատակով որ իր համայնքին պաշտօնեաները ճանչցուէի՛ն աշխարհին կողմէ (130)։ Ցամենայն դէպս, գոյութիւն ունեցած է այդտեղ հոգևորականաց մէկ որոշ, կանոնաւորուած դասակարգ մը որուն գլուխը կեցած էր ինք Սմբատ, իրմէ ետքն ալ՝ իր յաջորդները։ Ամէնն

ալ՝ «Քահանայական կերպարանքով», աւելի քան 170 տարուան ընթացքին և միշտ ալ հալածուած՝ Հայոց և Աղուանից (131) կաթողիկոսներուն կողմէ։ Այսպէ՛ս մնաց իրաց վիճակը մինչև Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր ժամանակները, երբ անոնց երկու քահանաները գլխուն կատարեցին Մագիստրոսի, որ կուսակալ էր կայսրութեան արևելեան սահմանին վրայ, խոստովանեցան իրենց մոլորութիւնները և ի յայտ ածին [մատնեցին] աղանդը։ Ասոր վրայ՝ Մագիստրոս եկաւ Միջագետքէն ու մինչև Թոնդրակ գնաց՝ անոնց այցելելու և ամբողջ գործը եպիսկոպոսական ժողովի մը առջև ներկայացնելու համար։ Եպիսկոպոսները մկրտեցին զանոնք ու այդպիսով մեծ մասը նորէն Եկեղեցւոյ մէջ առին։

Մագիստրոսի թուղթերուն մէջ մէկ քանի անգամ յիշատակուած այս պատմութեան մէջ կան քանի մը մանր հակասութիւններ որ պէտք պարզուին։ Կ'իմանանք օրինակի համար, թէ ան և ո՛չ մէկ պարագայի տակ կ'ուզէ Թուլայլեցիները Եկեղեցւոյ մէջ առնուած տեսնել (գոնէ անոնց առաջնորդները՝ ոչ)։ Մագիստրոս կը թելադրէ, ընդհակառակն, որ թէ՛ Հայոց և թէ Ասորւոց Եկեղեցիներ խիստ միջոցներ ձեռք առնեն անոնց դէմ։ Ուրիշ անգամ մը, ընդհակառակն, կը պնդէ թէ հոգեւորականք արգիլել կ'ուզէին ամէն մէկ հաղորդակցութիւն աղանդաւորներուն հետ և սակայն, ինք ողորմութեան դուռ մը բացած է անոնց առջև։ Կարելի էր այդ այնպէս մը մեկնել, թէ փորձուած և իմաստուն մարդ մը ըլլալով ինք, կուզէր աւելի զգուշօրէն գործի ձեռնարկել և տարբեր խմբակցութեանց պատկանող ու տարբեր կրթութեան տէր մարդոց հետ ո՛չ թէ միևնոյն կերպ, այլ տարբեր եղանակով մը վա-

բուիլ: Հակառակ եկեղեցականաց օրինակին, որոնք առանց այլեւայլութեան պատրաստ էին կարճ կապել խնդիրը՝ կա՛մ նզովել ամէնը և կա՛մ ինքզինքնին դիւրաւ խաբել տալ կեղծ հաւատացեալներէն:

Եւ յետոյ, անգամ մը կը գրէ ան թէ աղանդը իրմէ 200 տարի առաջ գոյութիւն ունէր՝ եկեղեցական և աշխարհական ամէն իշխանութիւններէ անվտանգ վիճակի մը մէջ, ուրիշ անգամ մըն ալ՝ թէ ան, աղանդը, 170 տարի շարունակած է իր գոյութիւնը և 13 կամ 15 հայ կաթողիկոսներու և այլոց կողմէ հալածուած: Կը նշանակէ թէ, խօսելով միայն տարբեր տեսակէտներէ, ամէն անգամ ալ չափազանցուած է այդ, նայած անձնաւորութեանց և նպատակներուն զորս աչքի առաջ ունի ան: Անշուշտ, շատ ալ ազնիւ չէ՛ այդ վարուելակերպը, և ոչ ալ կայսեր և Սարգիս կաթողիկոսին հաշւոյն ըրած իր անտեղի շոյանքները ինքնին լաւ լոյսի մը տակ կը դնեն զինքը: Եւ սակայն, ատոնք շատ բնակա՛ն բաներ են բիւզանդական դպրոցի աշակերտի մը համար: Բայց և այնպէս, ինք սքանչելի մարդ մը կրնայ եղած ըլլալ: — Մենք գիտենք նաև որ առաջ տեղի ունեցած են արդէն իսկապէս լուրջ հալածանքներ, թէև՝ ո՛չ բոլոր այն 15 կաթողիկոսներուն օրով, և թէ Մագիստրոս ալ արմատախիլ ըրած չէ՛ աղանդը ինչպէս որ կը պարծենայ ինք:

Շահեկան է մասնաւորապէս այն տեղեկութիւնը՝ որուն համաձայն ան Թոնդրակեցիները կը տարբերէ՛ Պաւղիկեաններէն և Արեւորդիներէն: Ամենէն առաջ, ատոր համար որ՝ մենք այստեղ Օձնեցւոյն Պաւղիկեանները այլևս յայտնապէս չենք տեսներ մեր առջև, այլ՝ Պետրոս Վանահօր Պաւղիկեանները: Այլև, Թոնդ-

բակեցւոց բաժանումը համաձայն իրենց բնակավայրերուն՝ Կաշէ, Խնուս, Թուլայլ և Թոնդրակ, հնարաւորութիւն կուտայ մեզի՝ իրենց պատմութեան շատ մը մութ էջերուն ներսիդին նայելու։

Բնականաբար, այս ամէն խմբակցութիւններէն իւրաքանչիւր մին՝ առանձին աղանդ մը չէ՛ր կազմեր իրեն համար։ Բայց և այնպէս, կերպիւ մը հնարաւոր է հաստատել երկու կամ երեք գլխաւոր ուղղութիւններ իրենց քով։ Եթէ Մագիստրոս, օրինակի համար, վեր կը հանէ քարոզութեան երեք տարբեր տեսակներ աղանդաւորներուն քով, հաւանական է ուրեմն՝ որ այդ ըսելով ան աչքի առջև ունեցած ըլլայ ամէն անգամ որո՛շ ուղղութեան պատկանող աղանդաւորներ։ Թէ ի՛նչ կը հասկնայ ան՝ «Մանիքեցւոց նման» բնորոշելով երկրորդը, ի վիճակի չե՛նք ըսել։ Բայց, առաջին տեսակին մէջ մենք կը գտնենք Մանիքէականութեան առանձնայատուկ նշան մը (որ ի հարկէ հասարակաց է նաև Գնոստիկեանց). այն է՝ զանազանումը կատարեալներուն և ոչ-կատարեալներուն միջև, բան մը որ այնչափ ուժգնօրէն կ'արտայայտուի եւրոպական հետագայ աղանդներուն քով։ Այնպէս որ մենք այստեղ ևս կը ստանանք կամուրջ մը՝ Հինին և Նորին միջև։

Այս երկու տեսակներէն բոլորովին տարբեր է երրորդ ուղղութիւնը։ Առաջինները ուրեմն գլխաւորապէս դէպի «Մանիքէեան» ուղղութիւն մը եռ կ'երթան անհրաժեշտաբար, դէպի ա՛յն իսկ ուղղութիւնը թերևս, որուն մասին որ, ինչպէս յիշուեցաւ վերը, Մագիստրոսի և Նարեկացւոյն ջատագովութիւնները կը ճառեն։ Երրորդ ուղղութեան ներկայացուցիչները այնպիսի մարդիկ են որ քրիստոնէական ուսմունքը ի-

րենց լեզուին վրայ միայն ունէին և կ'ուզէին լաւ Հայեր ըլլալ՝ «Հաւատով հաւասա՛ր անոնց»։ Ուրիշ տեղերէ կը տեսնենք որ ատով ամենէն առաջ կը հասկցուին այն Թուլայլեցիք որ մեծ սիրով Եկեղեցւոյն գիրկը ընդունուիլ կ'ուզէին ու կը նզովէին բոլոր աղանդաւորները։ Մագիստրոս թերևս բաւականաչափ հիմ ունեցած է կասկածելու անոնց անկեղծութեանը վըրայ։ Բոլոր պարագաներու տակ, անոնց ուղղած իր Նամակին դիւրագրգիռ ոճէն հետևցնել կարելի է թէ անոնք իր աչքին վտանգաւոր էին եկեղեցւոյն համար այն իսկ պատճառով, որ վերջինէս քի՛չ բանով միայն կը տարբերէին։ Այստեղ մեր առջև կ'ելլեն հին հաւատքին տէր և հայրենասէր այնպիսի մարդիկ գրեթէ, որպիսիք մենք նախորդ դարերուն մէջ տեսանք։ Անոնք անշուշտ կը քննադատէին շատ մը սովորութիւններ ալ զորս չէին համարեր հարազատ հայկական։ Եւ սակայն, այդ սովորութիւնները առանձնապէս մօտ էին Մագիստրոսի՝ որպէս բիւզանդական կրթութիւն ստացած մարդու մը սիրտին։ Անոնք կըրնան հետևաբար իսկապէ՛ս որ լաւ Հայեր եղած ըլլալ, միայն թէ՝ իւրացուցած քանի մը դպրոցական — գիտական հայեցակէտեր որոնց համար և — ընդհանուր առումով՝ ո՛չ իրաւացիօրէն — կասկածի տակ ինկած էին։

Մենք մեր առջև ունինք ապա նորէն ուրիշ մարդիկ — անկասկած յաջորդները մեր հին մծղնէից — երբ կը լսենք թէ Մագիստրոս «շան որջի» (κυνος χῶρα!) մը մէջ և կրօնաւորի հագուստով աղանդաւորներ գըտած է, բազմաթիւ կիներու հետ միասին։ Անշուշտ, առաջին հերթին, ատո՛նք են որ նկատի կ'առնուին երբ Թոնդրակեցիք անբարոյականութեամբ և օրինա-

զանցութեամբ կը մեղադրուին այնչափ յաճախ։ Եթէ, օրինակի համար, Թուլայլեցիք եւ ատոնց կարգին ըլլային, այն ատեն՝ Մագիստրոս ապահովաբար պիտի չյապաղէր անոնց ուղղած իր թուղթին մէջ մասնաւորաբար կշտամբել զանոնք այդ բանին համար։

Մէկդի թողլով այն՝ թէ արդեօք ամէ՞ն հարցերու մէջ համամիտ էին ասոնք բուն իսկ Թոնդրակեցւոց հետ թէ ոչ, յամենայն դէպս՝ կը կարծեմ թէ կարելի է քով-քովի բերել զանոնք։ Նապէս, վարդապետական է երկուքին ալ նկարագիրը, որով՝ կարելի է զանոնք հակադրե՛լ «Մծղնէական» պղծութեան մէջ ապրողներուն։ Այդ երկու գլխաւոր ուղղութիւնները իրարմէ բաժնող սահմանագիծը չարժական էր թերեւս, այնպէս որ իրարու հետ յարակցութեան մէջ կը մտնէին իրենց ստորաբաժանումներուն միջոցաւ եւ կամ Եկեղեցւոյն դէմ մղած իրենց հասարակաց պայքարին մէջ կը միանային իրարու հետ։

Ինչ կը վերաբերի այն հարցին թէ այդ երկուքին կողքին մենք արդեօք այն «մանիքէական» ուղղութի՞ւնն եւ նկատողութեան պիտի առնենք իբրեւ երրորդ ուղղութիւն մը թէ ոչ, այդ մասին այսչափը միայն կրնանք ըսել որ, բոլոր այդ աղանդաւորներուն մասին մեր ունեցած մատենագրական տեղեկութիւններէն եւ ո՛չ միոյն մէջ հետք մը կը գտնենք մենք երկու սկզբանց, ճգնաւորական մարզանքներուն, պահեցողութեանց, մարմնական յարաբերութեան դատապարտութեան մասին, եւայլն։ Սկզբունքներ՝ որ թէ՛ հին եւ թէ՛ Նոր Մանիքեցիները կը յատկանշեն։ Այդպիսով, տարակուսելի կը դառնայ թէ մատենագիրք ուէ իրաւունք ունի՞ն անոնց [Մանիքեցւոց] անունը մեր աղանդաւորներուն փոխանցել։ Եւ սակայն, ա-

տոր դէմ առարկել կարելի է՝ թէ այդտեղ արժէք կը ստանային թերեւս մանիքէական այն սկզբունքները միայն որ կը պատշաճէի՛ն Հայաստանի մէջ իշխող պայմաններուն, և թէ անոնք այստեղ փիրաւոր՝ ուրի՛շ տեղերէ գործի կը սկսէին քան ուղղակի Եկեղեցւոյ պաւակներուն քով։ Մեր աղանդաւորներուն վրայ եղած այդպիսի ազդեցութենէ մը կրնան յառաջ վերը անուանուած և մանիքէականութիւնը յիշեցնող բնոյթագիծերը ծագած ըլլալ։

Մագիստրոսի տեղեկութիւնները մենք կրնանք լրացնել և Լաստիվերտցւոյն պատմածներով։ Ատոնք մեր աչքին առաջ կը ներկայացնեն ամբողջական դէպքեր և լրիւ պատկերներ, որոնք շատ յստակ ու արժանավստահ են՝ հեղինակին պարզ ու աչնուասիրտ նկարագրի՛ն իսկ պատճառով։ Լաստիվերտցւոյն պատմութեան գլուխներէն մէկին մէջ մենք կը հանդիպինք այնպիսի մարդոց որոնք իրենց վրայ մծղնէից բոլոր նշանները կը կրեն և նոյն այն մարդիկ են որոնց Մագիստրոս կաչեցիք անունը կու տայ։ Լաստիվերտցւոյն քով անոնք կը ներկայանան որպէս ինքնամփոփ աղանդ մը որ ինքզինքը Աղուանքէն եկած հերետիկոսներէն ծագիլ կու տայ։ Այդ աղանդին հիմնադիրները վանականներ են ու կիներ, իրենց յայտարար նշանները՝ թշնամութիւն եկեղեցական հաստատութեանց հանդէպ ու անբարոյ կեանք մը։ Անոնք կը բնակին Մանանաղի գաւառին *երկու գիւղերուն մէջ։*

Անյայտ կը մնայ թէ ե՛րբ սկսած է հալածանքը անոնց դէմ։ Զամչեան կ՚ընդունի 1004 *թուականը, որովհետեւ այդ մասին խօսք կ՚ըլլայ Յակոբ եպիսկոպոսի պատմութենէն անմիջապէս վերջ. իսկ եպիսկոպոսը կ՚ապրէր այդ իսկ ժամանակները, Սարգիս կա-*

Թողլիկոսին օրով։ Եւ սակայն, չափազանց թոյլ է այդպէս հիմնաւորել ենթադրութիւնը։ Լաստիվերտցւոյն ամբողջ պատմութիւնը իր վրայ կը կրէ բնորոշ գիծերը ժողովրդական առասպելի մը որուն սկիզբը չատոնց անցած-գացած ժամանակները կ'իյնայ։ Այդտեղ յիշուած են մինչև իսկ այնպիսի վայրեր որ այն ատենները ուրի՛շ անուն ունէին քան Լաստիվերտցւոյն օրով, որ ԺԱ. դարուն կէսերը կ'ապրէր։ Այդ պատմութեան մէջ նկարագրուած է նաև ծագումը աղանդի մը որ Մագիստրոսի քով յայտնապէս կ'ենթադրուի թէ երկար ժամանակէ մը ի վեր արդէն գոյութիւն ունի։

Այդ աղանդէն հիմնովին տարբե՛ր բնոյթ մը կը ներկայացնէ Յակոբ եպիսկոպոսին գլխաւորած խումբը որուն բուն իսկ հին բնակավայրը կ'ըսուի թէ Թոնդրակ եղած է։ Ա՛ն ալ իսկապէս նոյն այն սկզբունքներն ունի ինչ որ մենք Գրիգոր Նարեկացւոյն Թոնդրակեցւոց քով տեսանք։ Յակոբ բարենորոգչական գործունէութի՞ւն մը ծաւալած է արդեօք և տարբե՞ր մուծած աղանդին մէջ, թէ՞ իր ճարտարախօսութեամբը և բարոյական կենցաղին մասնաւո՛ր խստութեամբը միայն տպաւորութիւն ձգած է,— այդ մասին մեզի ոչինչ կ'ըսէ պատմութիւնը։ Կը թուի թէ ան իսկապէս բոլորովին ինքնուրոյն կերպով և ժամանակի գաղափարականէն ազդուած՝ իր տեսակէտին յանգած է և յետոյ միայն, փախուստ տալով հալածիչներու ձեռքէն, Թոնդրակեցւոց յարած է։ Կ'երևի թէ վերջիններս մինչև իսկ չեն ընդունած զայն իրենց մէջ։ Տարակուսելի է ապա, թէ ո՛րչափ ճշմարտութիւն կայ այն տեղեկութեան մէջ որուն համաձայն՝ որպէս թէ ան Կոստանդնուպոլիս գացած ըլլալու է, հոն իր Եկե-

ղեցլէն հրաժարելու և Յոյն դառնալու առաջադրութեամբ: Բոլոր պարագաներու տակ, անոր, ինչպէս նաև արդէն յիշատակուած Մուշեղի անձին մէջ, մեր առջև կը ներկայանան հետաքրքրական երևոյթներ զորս հասկնալու համար անհրաժեշտ է որ մենք քիչ մը մօտէն ճանչնանք ժամանակի ոգին:

Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴԻՆ ԾԱՂԿՄԱՆ ԵՒ ԱՌԾԱՂԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ: ԱՅԴ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԱՂԱՆԴՆԵՐՈՒ ԹՈՂԱԾ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ ՀԵՏԱԳԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ:

Օձնեցիէն յետոյ եկող երեք դարերը ընդհանուր առումով կը ներկայացնեն ծանր, յարաշարժ ժամանակ մը երբ հին Հայաստան դարձեալ մէկ քանի փառաւոր շրջաններ ապրեցաւ և ապա աստիճանաբար ստրկութեան մատնուեցաւ ամենուրեք յորդող բարբարոսներու ձեռքէն։ Վերը նկատեցինք արդէն որ Արաբները իրենց ուշադրութեան գլխաւոր առարկան հայ ազնուականութեան անճիտումը դարձուցած էին, որպէսզի այդպէսով ստրուկնե՛ր միայն ունենան իրենց իշխանութեան տակ։ Ատոր հետեւանքը եղաւ նախ և առաջ այն որ մէկ քանի ականաւոր հայ գերդաստաններ ուրիշներու հաշուին ընդարձակեցին իրենց կալուածները, այնպէս որ ի վերջոյ միայն մէկ քանի մեծ իշխանութիւններ պահեցին իրենց գոյութիւնը, քով-քովի։ Ատոնց թիւին, երկար ժամանակէ մը ի վեր Բագրատունեաց տոհմը կը խաղար գլխաւոր դերը։ Շնորհիւ իր չափաւորութեանը, համբերատարութեանը՝ ան իր դարաւոր աշխատանքով և անխոնջ կերպով ընդարձակած էր իր սեփական կալուածները, ձեռք էր բերած յարգանք օտար իշխանաւորներուն քով և ազդեցութիւն՝ սեփական ժողովուրդին վրայ։ Մինչև որ Թ. դարուն վերջերը, այնպիսի դիրքի մը

հասաւ երկրին մէջ որ առանց դժուարութեան արքայական թագի տիրացաւ (885 թ.)։

Բայց աւելի դժուար եղաւ այդ թագը կրե՛լը՝ քան զայն ձեռք բերելը։ Յիշեալ ժամանակներ, իսկապէս որ մեծ էին Բագրատունեաց հողային հարըստութիւնները և անոնց ռազմական հզօրութիւնը, այնպէս որ երկու մեծ պետութիւնները՝ Արաբներ և Յոյներ՝ ստիպուած էին հաշուի՛ առնել զայն։ Ու թերևս յաջողէր ալ Բագրատունիներուն ժամանակի ընթացքին ամբողջ երկրին վրայ տարածել իրենց իշխանութիւնը, եթէ հնարաւորութիւն տրուէր իրենց՝ ատեն մը անդորրութեան մէջ բնականոն կերպով զարգացնելու իրենց ույժերը։ Բայց, այդ դժբախտ երկրին վիճակուած չէ՛ր հանգստութիւն։ Արքայական իշխանութեան հիմնադիրը, Աշոտ Ա., շատ խելացիօրէն սկիզբ դրած էր անոր, տևական խաղաղութիւն կնքելով օտար տէրութեանց հետ։ Միևնոյն ատեն, հետամուտ էր ազգակցական կապեր ստեղծել մէկ կողմէ իր, միւս կողմէ ալ երկրին իշխանական ուրիշ տուներուն մէջ և այդպիսով սերտ կապ մը առաջացնել անոնց ամենուն մէջ։ Քաղա՛քականութիւն մը զոր իրմէ յետոյ, օրինակի համար Կարպետինգեանք ա՜յնչափ բախտաւոր կերպով մը վարեցին բոլորովին ուրիշ մարզի մը մէջ։ Եւ սակայն, Բագրատունեաց առջև ցցուած խոչընդոտները անբաղդատելիօրէն մեծ էին որպէսզի կարելի ըլլար այդտեղ ևս նոյնպիսի բախտաւոր արդիւնքի մը յանգիլ։

Առաջին՝ այնչափ հրապուրի՛չ էր Բագրատունեաց օրինակը որ, լայնատարած կալուածներու տէր ուրիշ իշխաններ ևս հետամուտ եղան արքայական թագի։ Հասկնալի է նաև, որ չարակամ դրացիներն ալ իրենց

կողմէ կը ջանային գրգռել անոնց մէջ այդ Նախանձը, բան մը որ ծնունդ տուաւ տեսակ-տեսակ դաւաճանութեանց՝ անգամ արքայական տանը մէջ, առաւել ևս՝ դաշնակիցներուն քով: Բայց, շա՛տ աւելի վատթարը այն էր որ, երկրին մեծ մասը իրենց անմիջական տիրապետութեան տակ առած էին մահմետականները, որոնց հետ Հայերը և ոչ մէկ պարագայի տակ սերտ կապ հաստատել կրնային: Այդ պատճառաւ ալ, Բագրատունիք—որչափ և անոնք ընդհանուր առումով ճարտարօրէն կը վարէին երկիրը և սկիզբը յաջողակ էին իրենց կռիւներուն մէջ — հարկադրուած եղան ի վերջոյ հաւանիլ որ իրենց քովընտի գոյութիւն ունենան քանի մը ուրիշ հայ իշխաններ ևս, ինչպէս նաև մէկ կամ քանի մը օտար իշխաններ:

Միայն մէ՛կ տեսակէտէ օգտակար եղաւ իրերու այդ վիճակը հայ երկրին համար: Այսինքն՝ յիշեալ իշխանները կը ջանային ճարտարարուեստի ու գեղարուեստի, բայց մանաւանդ բարեպաշտական ձեռնարկութեանց մէջ գերազանցե՛լ զիրար, որով և երկիրը կարճ ժամանակուան մը մէջ ա՛յնպիսի ծաղկեալ վիճակի մը հասաւ որ այդ օրերու պատմիչ Ասողիկ ըսել կարող էր. «Մետաքսեա՛յ հագուստներով կը շրջէին հովիւները» (132): Եւ ամենէն առաջ՝ թիւ ու հաշիւ չկա՛ր փառահեղ եկեղեցիներուն ու հարուստ վանքերուն: Յատկանշանական է միևնոյն ատեն, որ ըստ Ասողիկի, Կիրակոսի (133) և այլոց՝ վանքերէն շատերը շինուած էին դաւանական վէճերուն պատճառաւ յունական հողէն — մեծ մասով՝ Ռոմանոս Բ.ի օրով — վտարուած վանականներուն ձեռքով: Անշուշտ, այդ վանքերը ընդհանուր առումով դպրոցական և ուսումնական մէյ-մէկ կեդրոններ էին այն ատենուան հա-

մար, և մենք գրեթէ միշտ ալ միայն լա՛ը կը լսենք անոնց մասին։ Այլ կերպ ալ ըլլալ կարող չէր արդէն քանի որ այդ վանքերը ծնունդ տուած էին այնպիսի մարդոց լինչպիսին որ էր «մարմնեղէն հրեշտակ» Գրիգոր Նարեկացին։ Միւս կողմէ ալ հասկնալի է սակայն որ անոնք մեծապէս կը նպաստէին Թոնդրակեցւոց նման աղանդի մը զարգացմանը և Մուշեղի կամ Յակոբ եպիսկոպոսի նման մարդոց հրապարակ գալուն։ Իրերու վիճակին մասին մենք կրնանք գաղափար մը կազմել, երբ աչքի առջև ունենանք որ Գրիգոր Նարեկացին ևս իր կարգին ըրպարտուեցաւ որպէս հերետիկոս մը։ Ան կը մեղադրուէր թէ Ծա՛յթ դարձած է ([134])։

Անշուշտ, Յոյներուն կողմէ վտարուած այդ վանականները խիստ հակառակորդներ էին քաղքեդոնականութեան. բայց՝ անոնք ապահովաբար շա՛տ բան սորված էին Յունաց քով ու յաճախ ալ անոնց կը հետևէին ծիսակատարութեանց և եկեղեցական արարողութեանց մէջ։ Պարզ է նաև, որ այդ պարագան կը խրտչեցնէր շատ մը Հայեր որոնք ատոր մէջ վըտանգ մը կը տեսնէին իրենց մայրենի Եկեղեցւոյն պարզ ու առաքելական բնոյթին համար, միւս կողմէ ալ առատ սնունդ կու տար աղանդներու կազմութեան։ Ատոր վրան կ՚աւելնար և բարքերու անկումն որ բնական հետևանքներէն մին էր Բիւզանդական աշխարհէն ներածուած մշակոյթին և ժողովուրդին քով կուտակուած հարստութեան։

Եւ այդ պարագան շատ աւելի նպաստած է երկրի կործանումին քան թերևս ուէ ուրիշ բան։ Ժամանակին պատմիչները անշուշտ վայդ ունին ի նկատի երբ կ՚ողբան բարձրաձայն՝ թէ մարդիկ, յիմարացած

իրենց հարստութենէն և կեանքի վայելքներուն ազատութենէն, մոռցած են զԱստուած 'ու այդ պատճառով ալ լքուած են Անոր կողմէ և ստիպուած՝ կրել իրենց մեղքերուն պատիժները։ Որչափ ատեն որ տակաւին պարզ լեռնցիներ էին Հայերը, անոնք պատերազմներուն մէջ քաջաբար կը դիմադրէին ամէն մէկ թշնամիի։ Ու Արաբները թէև կրցան խորտակել զանոնք, բայց՝ համարձակութիւն չունեցան անցնիլ անոնց գրահապատ մարմիններուն վրայէն։ Այժմ, նորէն ոտքի վրայ էին Հայերը ու կը վայելէին անկարօտ կեանք մը։ Եւ սակայն, նոյն այդ կեանքը այժմ չափէն աւելի թանկարժէք դարձած էր անոնց աչքին ու չէին կրնար դիւրաւ բաժնուիլ անկից, երբ հասարակաց բարիքը զայդ կը պահանջէր իրենցմէ։ Անոնք թերևս ի վիճակի էին դեռ տոկալու կովկասեան փոքր ժողովուրդներուն հասարակ ասպատակութեանց ու ներքին քայքայումներուն։ Բայց երբ հարկադրուած եղան մէկ նոր, թարմ ոյժի դէմ ելլել, չունէին արդէն ատոր համար պահանջուող անհրաժեշտ ոյժը։ Նորաստեղծ Թուրք—պարսկական պետութիւնը կը սպառնա՛ր անոնց ամէն կողմէ։ Եւ որովհետև անոնք իրենց անարժան քաղաքականութեամբը նենգ բիւզանդացւոց քով օգնութիւն կ'որոնէին, փոխանակ հին սովորութեան համաձայն Լուսաւորչի Աստուծոյն և սեփական բռունցքին վրայ իրենց յոյսը դնելու ու պատերազմի բաց դաշտին մէջ միմեանց հետ միանալու թշնամւոյն դէմ, այդ պատճառաւ ալ՝ անոնք հարկադրուած էին պատժուիլ իրենց այդ մեղքին համար, թէև չափէն աւելի խիստ կերպով։

Բայց այս անգամ Բիւզանդիոնն ևս քաւեց իր բոլոր այն ոճիրներուն մեղքը զորս ան գործած էր

դժբախտ հայ ժողովուրդին վերաբերմամբ։ Հայերուն հետ միասին, ան թերեւս ի վիճակի ըլլար յետ մղելու Արեւելքի ողջ քրիստոնէութիւնը վտանգող ահաւոր թշնամին։ Եւ սակայն, ատոր փոխարէն՝ Բիւզանդիոն շարունակ հետամուտ էր կագ ու կռիւ, դաւե՛ր սերմանելու Հայոց մէջ։ Մինչեւ որ 1021 թուականին Արծրունեաց թագաւորը Յունաց կայսեր ծախեց իր երկիրը եւ 1045 թուականին ալ Բագրատունեաց վերջին՝ հերոս—թագաւորը խաբէութեամբ ու հրապուրանօք Կ. Պոլիս կանչուեցաւ եւ ստիպուած եղաւ այնտեղ բաց աչքերով տեսնել իր պետութեան կործանումը։ Բիւզանդացիք այժմ կրնային հանգիստ կերպով խնդալ իրենց «կրօնի թշնամի» Հայերուն վրայ ու տէր կանգնիլ անոնց հողերուն, եւ սակայն՝ կարճ ժամանակով մը միայն։ Խորտակուա՛ծ էր Արամի որդւոց զօրութիւնը որ հազարամեակներ շարունակ պահապան կեցած էր Արեւմուտքի դուռներուն առջեւ։ Ու Թուրքերը հեղեղեցի՛ն Յունաց կայսրութիւնը՝ ամէն տեղ փախուստի մատնելով անոնց երկչոտ բանակները՝ եւ յաղթականօրէն առաջ խաղացին դէպի Կ. Պոլիս, այն ատենուան քաղաքակիրթ աշխարհին կեդրոնը։ Ջարդուած, գետնամած Հայոց համար՝ սոսկալի էին ժամանակները։ Եւ սակայն, բարբարոս սուրին առաջ բերած սահմռկեցուցիչ տեսարանները աւելի զայրոյթ չէին պատճառեր մարդուս, քան յոյն կրօնամոլներուն մոլեռանդութիւնը՝ իրենց քով ապաստան որոնող անպաշտպան հաւատակիցներուն դէմ։

Թէ ի՛նչ կերպարանք մը առած էին այդ ատենները Հայոց յարաբերութիւնները Յունաց հետ, այդ մասին մեզի կրնայ պաշտօնական վկայութիւն ծառայել Խաչիկ կաթողիկոսին մէկ թուղթը (Ժ. դարուն

վերջերէն) որ պահուած է Ասողիկի պատմութեան մէջ (Գիրք Գ., գլ. 21)։ Պատմիչին վկայութեամբ՝ այդ թուղթին առիթը այն եղած է որ «Սեբաստիոյ մետրոպոլիտը և կնամարդ հովիւները սկսած էին նեղութեան մատնել Հայ ժողովուրդը, իր կրօնքին պատճառով»։ «Եթէ (կը գրէ Խաչիկ Սեբաստացիներուն) թիւով ու մեծութեա՛մբ (հաւատացելոց) պիտի սահմանուի հաւատքը, այն ատեն՝ բարբարոս պարսիկներն ու Թուրքերը և մնացեալ բոլորը, առաւել ևս անոնք որ աշխարհիս ծայրերը կը բնակին, աւելի՛ բազմաթիւ են ու փարթամ քան դուք։ Եւ սակայն, այդ բանը միանգամայն հեռո՛ւ է Անկէ որ կ'ըսէ. «Մի՛ երկընչիր, հօտ փոքրիկ», և կամ՝ «Երանի աղքատաց հոգւով»։ Ու ա՛յդ է միայն ընդունելին, մեզ համար։
— Եւ սակայն, տիրոջ աստուածախառն մարմինը և ծառայական ու ստեղծուած, այլ աստուածացեալ բնութիւնը կ'օտարացնէ՛ք դուք Բանէն (Լոգոս) ու ատոր փոխարէն՝ կ'աստուածացնէք ու կը պաշտէք անէ նիւթի մը վրան քանդակուած ու գծագրուած պատկե՛րը։ Այն ալ՝ ա՛յնքան մեծ քանակութեամբ մը և օտար անուն մը ձեզ վրայ առնելու (կռապա՞շտ կոչուելու) ծառայականութեամբ մը . . .»։

Այստեղ առաջ կը բերուի Գրիգոր Աստուածաբանին (Նազիանզացւոյն) մէկ խօսքը որ՝ Հին Կտակարանին վկայութեան համաձայն՝ կը կշտամբէ պատկերներուն գործածութիւնը։ Ապա թէ, Հայ Եկեղեցւոյն արարողութեանց պաշտպանողականէ մը ետք, իր խօսքը նորէն Յունաց դէմ կը դառնայ։ «Ես կ'ուզեմ հարցընել նաև այլ ի՞նչ մեծագոյն՝ որ ա՛յնչափ գերիվերոյ ի պատուի է ըստ նմանութեան քահանայապետին Քրիստոսի։ Բայց՝ ի՞նչ կ'ըսեմ կանանց, քանի որ Ա-

տուծոյ ստեղծուածներ են անոնք։ Ո՛չ, այլ թէ ներքիններո՛ւն զորս դուք ինքերնիդ ստեղծած էք նմանութեամբը ջորիներուն որոնք Աստուծոյ արարածներէն դուրս կը գտնուին»։

Մէկ դար յետոյ, երբ Յոյներուն պատճառած չարիքները անհաւատալի զարհուրանքներու կերպարանք մը առին, հետեւեալ բառերուն մէջ կը զեղու վերը յիշատակուած Պօղոս Տարօնացին իր արդար զայրոյթը (էջ 274), «Այդ սին ու ժանտ, այդ պիղծ ու վատթար մարդիկ՝ ինչպիսիք են մեր ժամանակներուն այդ թագաւորներն ու իշխանները որ յիմարութեամբ կը հայհոյեն ու կը նախատեն հայերը, մէկդի՛ կը թողուն խաչը ուրացողներուն դէմ մղելիք պատերազմին հոգերը և կը դառնան ու մեր դէմ կը պատերազմին, փոխանակ՝ անոնց։ Կ'ուրանա՛ն Քրիստոսը ու Հրեայ կ'անուանեն զմեզ, իսկ իրենք զիրենք՝ սուրբ ուղղափառք, որք են սակայն՝ սո՛ւտ ուղղափառք (135)։ Ինչպէս որ ժանտաբարոյ շուները ի վիճակի չեն ըլլար հալածել գայլը ու կը դառնան և մարդն՛ը կը խածնեն, այդպէս կը վարուին նաև Հռոմոց առաջնորդները՝ Հայոց հետ։ Հեթանոսները ուշք չե՛ն դարձներ հաւատոյ վրայ և մեզ չեն հայհոյեր ատոր համար, իսկ դուք հաւատացեալներդ, ինչո՞ւ կ'ընէ՛ք զայդ»։

Ատկէց վերջ, ան հետեւեալ խորհրդածութեամբ կը հերքէ Հայ Եկեղեցւոյն դէմ Յոյներուն կողմէ վերագրուած մեղադրանքները։ «Ընդ այս, դուք կը թողուք Օրինաց ամենէն դժուար բանը, կը քամէք մժղուկները և կը կլանէք ուղտերը»։ Ապա թէ կը նախատէ Յոյները՝ այրերը ամլացնելու իրենց սովորութեանը, այլ և լկտի կենցաղին, հոգեւորականաց անարժանութեան, կաշառքի սովորութեան համար, ևն.։

Հարկաւ, կ՚ըսէ, Հայք ևս շատ մը բաներու մէջ մեղք կը գործեն, և սակայն՝ այն տարբերութեամբ որ, այդ բաները այստեղ պարսաւանքի՛ կ՚արժանանան ու կը ջանացուի ուղղել զանոնք, մինչդեռ Յոյնք այդ ամէնը բնական բան մը կը համարեն։

Այսքանը կը բաւէ չափով մը հասկնալի դարձնելու համար թէ ատկից ի վեր ամենուրեք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ ցրիւ եկած Հայերը ի՛նչ դեր խաղցած են և թէ հաւանօրէն ի՛նչ նպաստ բերած են անոնք այդ ատենները այնտեղ ծաղկող աղանդներուն։

Բայց թէ բուն իսկ Հայաստանի մէջ այդ չփոթ ժամանակները տեսակ-տեսակ ի՛նչ աղանդներ կը վըխտային, այդ մասին մեզի գաղափար մը կու տայ նորէն Պօղոս Տարօնացին, ուրիշ էջի մը վրայ (259 յաջ.)։ Առթիւ մը ան կը պաշտպանէ եկեղեցւոյ շէնքին սըրբութիւնը ու կը գրէ միևնոյն ատեն. «Դուն կը տեսնես որ Մանիքեցւոց եկեղեցին ապականութեամբ լեցուն է . . . (ըսել կ՚ուզէ՝ Մանիքեցիք չե՛ն ընդունիր եկեղեցւոյ շէնքին սրբութիւնը և կը պնդեն թէ ճըշմարիտ եկեղեցին իրենց սեփական մարմինն է որ սակայն կ՚ապականի՛ մահէն քիչ ետքը, ուրեմն և չի՛ կրնար խօսք ըլլալ անոր սրբութեան մասին)։ Մանիքեցիք կ՚ընթեռնուն աստուածային ամէն գիրքերը և հանապազ պատրաստ են ուրացութեան։ Այսպէ՛ս է խօսած մարգարէն այդ կէս-հաւատացեալներուն մասին, թէ՝ «պղծեցի՛ն քու սուրբ տաճարդ»։

«Արժան չէ՛ր որ մենք երկարէինք մեր խօսքը և Թոնդրակեցիներն ալ յիշատակէինք։ Վասնզի, ազգ մը որ վկայ և հիմ չունի՛ իր հաւատոյ համար, ոչ ալ Աստուած, ան խաչին և եկեղեցւոյն պէ՛տքը չունի։ Բնաւ արժանի չէ խօսիլ անոնց հետ և կամ միասին

հաց ուտել։ Եւ դարձեալ, անոնք կ՚ուրանան պատարագին զոհը և թոյլ չեն տար զայն մատուցանել այն ննջեցելոց համար որք հաւատացին ի Քրիստոս։ Կ՚ըսեն անոնք. «Պատարագը օգուտ չի՛ բերեր մեղուցեալներուն այլ միմիայն արդարներուն...»։ Արդ, Թոնդրակեցիք չարակամօրէն կ՚ուրանան և կ՚ըսեն թէ պատարագը և կամ մատաղը (այսինքն՝ վերը անգամ մը արդէն յիշատակուած զոհը անասնոց) օգուտ չունի՛ն մեռելոց համար։ Այդպիսով, մենք զանոնք հաւասար կը գտնենք (հետեւեալ) հերձուածողներուն որ կը հակառակի՛ն մեզաց համար Քրիստոսի բերած պատարագին։ Աղեղէս (136) անուն անարգ մարդուն մէկը՝ մարմնով ալեոր և իր (երկար) կեանքի ընթացքին դառնացած ու չար ոգիներուն օգնութեամբը հպարտացեալ, կ՚ըսէր մարգարէից մասին՝ որպէս թէ Սուրբ Հոգւոյն հակառակութենէն ի գլուխ կ՚ելլեն իրենց մարգարէութիւնները։ Եւ կը պնդէր թէ բնաւ օգուտ չունի՛ մեռելոց համար մատուցանուող պատարագը։ Թող Աստուած նզովէ՛ զանիկա։ — Պիղծն Կեղեստինոս որ Ծնունդը և Զարչարանքները (Քրիստոսի) Աստուծոյ չի՛ վերագրեր այլ՝ սոսկական մարդուն»։

«Թոնդրակեցւոց նման են Մարկիոնացիք։ Անոնք չեն ընդունիր մեռելոց յարութիւնն ալ, կ՚ըսեն նաև թէ լոկ փա՛յտ մըն է սուրբ խաչը զոր Աստուա՛ծ կըրած է։ Վասնզի, կուրացեալ են ու չե՛ն տեսներ անոր ծածուկ զօրութիւնը, ինչպէս են նաև՝ Թոնդրակեցիք։ Պաւտերոն արհամարհած ու անարգած է Քրիստոսի սուրբ խաչը և իր անձի մասին ըսած՝ թէ ի՛նք է Եկեղեցին։ Իսկ Խաչը և Եկեղեցին կ՚ըսէր թէ՝ օտար են աստուածութեան, նման՝ Թոնդրակեցւոց։ Եւ պատարագ մատուցանել չէ՛ր տար ի Քրիստոս ննջեցեալ-

ներուն համար։ Մկրտութեան ատեն, կ'ըսէր չկա՛յ սուրբ Հոգի։ Եւ ինք մարմնական ցանկութեանց ետեւէ էր ու զազրագործ . . . Այսպիսիք են՝ Թոնդրակեցւոց և ոչ թէ ուղղափառաց դաշնակիցները և վկաները»։

«Մանիքեցիք և Սադուկեցիք միեւնոյն հերձուածն ունին։ Առաջինները կ'ուրանան մեռելոց յարութիւնը, միւսները՝ փրկական սուրբ պատարագը։ Ուսած են դպրութիւն, և սակայն կորած են իրենք, այլ եւս չկրնալով նորէն ճիշդ ճամբու մը վրայ գտնալ։ Իսկ Սադուկեցիք կորան և առա՛նց դպրութեան։ (Միենո՞յնն են) ինչ որ այժմ Արեւապաշտ կը կոչուին, չեն ընդունիր մեռելոց յարութիւնը ու ճշմարիտ սատանայապաշտներ են։ Անոնք չեն հաւատար Սուրբ Գրոց և չեն ընդունիր զայն, այլ կ'ըսեն. «Մեռեալը կը կորսուի՛ ապականութեամբ»։ Անոնք խոտերու և ծառերու կը նմանեցնեն կեանքը (այն իմաստով) թէ՝ ինչպէս որ անգամ մը անցած-գացած խոտը չի՛ կենդանանար այլեւս, այլ իր արմատը միայն կրնայ կենդանանալ, (այդպէս և՝ մա՛րդս)։ Անվերջ բաներ կան ըսելիք, բայց մենք կը խուսափինք երկարաբանելէ . . .»։

Մենք այստեղ Թոնդրակեցիները կը գտնենք հերետիկոսներու շարքի մը մէջ որոնցմէ մէկ քանիին մասին հնարաւոր չէ վստահօրէն ըսել՝ արդեօք այդ անուններուն տակ հինե՞ր կը հասկցուին թէ ժամանակակիցներ։ Հետաքրքրական է ամենէն առաջ, որ Մարկիոնականք որոշապէս նոր ժամանակուան մը յայտարար նշանը կը կրեն իրենց վրան, օրինակի համար՝ Խաչը և պատարագին գոհը չընդունիլը։ Նմանապէս և Մանիքէացիք, որոնց մասին կ'ըսուի թէ «կը կարդան աստուածային բոլոր մատեանները»։

Նուտով կը կորսուի ամէ՛ն մէկ հետք այդ բոլոր աղանդաւորներուն մասին, հայ մատենագրութեան մէջ։ Թուրքական և ապա թաթարական հեղեղները ծածկեցին ողջ երկիրը։ Եւ բոլոր անոնք որ իրենց փրկութիւնը չորոնեցին Հայաստանի հալածեալ, և սակայն իր տառապանքներուն մէջ նորէն ու և՛ս առաւել զօրացած մարտիրոս Եկեղեցւոյն գաւիթը, այդպիսիները ստիպուած եղան յիշեալներուն աւա՛րը դառնալ և կամ՝ այլ տեղեր որոնել նոր բնակավայր մը։

Ցրիւ եկած ժողովուրդին բեկորները Կիլիկիոյ մէջ նորէն քով-քովի էին եկած ու ժամանակի մը համար այնտեղ Նոր Հայաստան մը հիմնած։ Այդտեղ՝ Հռոմկլայ ամրոցին բարձրաբերձ ժայռերուն վրայ էին փոխադրած իրենց Աթոռը նաև Պահլաւունեաց իշխանական փառապանծ տոհմէն ծագող կաթողիկոսներ։ Արծիւի իրենց հայեացքները սարերուն և ձորերուն վրայ տարածելով՝ անոնք պաշտպանել կ՚ուզէին իրենց խղճուկ հօտը, ամէն տեղ այցի երթալով անոր, մխիթարութեան և քաջալերութեան խօսք մը տանելով հետերնին։ Ամէնէն նշանաւո՛րը անոնց շարքին, «Շնորհալին» Ներսէս Դ. Կլայեցի, իր բազմակողմանի զբաղմանց մէջ անուշադրութեան չէ մատնած նաև աղանդներուն բեկորները ու իր թուղթերուն մէջ քանի մը հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ այդ մասին։

Տակաւին եպիսկոպոս էր ան, որ իր եղբօրը՝ Գրիգոր Դ. Կաթողիկոսին հրամանին վրայ և Աւիսծ անունով իշխանի մը խնդրանքով մանրամասն թուղթ մըն էր գրած Ասորոց Միջագետքի մէջ գտնուող Ամայք գաւառը (137)։ Այդ թուղթը մեզի տեղեկութիւններ կուտայ Մագիստրոսի հալածանքներէն հոն տակաւին

ղերծ մնացած Թոնդրակեցւոց մասին ու կը ծանօթացնէ մեզ բոլոր այն երեւոյթներուն հետ որ ամէն կարգի հերձուածոց այս բո՛ւն իսկ գետնին վրայ տակաւին իրենց գոյութիւնը կը պահպանէին ԺԲ. դարուն կէսերը: Ներածութեանը մը վերջ, ան կը գրէ հոս, «Լսած ենք թէ Դուք, Ամայք և Տպղթան գաւառաց քահանայքդ, դատապարտելի սովորութիւն մը ունիք, այն է՝ ձեր մէջ շատ հերձուածներ կը ծագին այն պատճառաւ որ դուք Սուրբ Գիրքը ո՛չ թէ ձեր սեփական և կամ այլոց օգտին համար կը կարդաք — բան մը որ ամէն մէկ քահանայէ պահանջել կարելի էր —, այլ՝ խօսելավէճերու բանուելու և մէկզմէկ յաղթահարելու համար միայն, ի կործանումն լսողաց . . . Այսպէս, Տեառն Մերոյ չարչարանաց և մահուան վերաբերմամբ ձեզմէ ոմանք կ'ըսեն թէ Բանին իսկական բնութիւնը որպէս թէ մնա՛ծ է մարմնոյն հետ՝ խաչին վրայ: Ուրիշներ կ'ըսեն թէ ընդհակառակն մա՛րդն է միայն չարչարուած ու մեռած . . .»:

Շնորհալին այստեղ կը ներկայացնէ ուղղահաւատ վարդապետութիւնը, կը պաշտպանէ տօներուն առթիւ մատաղցու կենդանիներ մորթելուն սովորութիւնը Հայոց մէջ, ըստ որում կը պարզէ թէ այդ սովորութիւնը միանգամայն տարբե՛ր բան մըն է քան հրէական զոհաբերութիւնները և թէ՝ Լուսաւորիչ ինք սկիզբ դրած է ատոր: Ատով ան ուզած է մէկ կողմէ չափով մը փոխարինել հեթանոսութեան ատեն հոգևորականութեանը բաժին ինկող կենսամթերքները, միւս կողմէ ալ ուզած է այդ սովորութիւնը ծառայեցնել աղքատներուն խնամատարութեան գործին: Այդ առթիւ, ան կը կշտամբէ Ասորիները, ըսելով թէ անմաքուր

կերակուրներ կ'ուտեն անոնք։ Եւ ապա կը պայքարի այսպէս բողոքներուն դէմ, թէ՝ «գոյութիւն չունի ո՛չ Աստուծոյ դրախտ մը ինչպէս որ Մովսէս նկարագրած է զայն, ո՛չ ալ կենաց կամ գիտութեան ծառ մը և կամ նիւթական պտուղ մը, այլ՝ պատկերաւո՛ր կերպով մը միայն հասկցած են զայդ . . .»։ Կը գրէ յետոյ Շնորհալին, «Լսած ենք թէ քանի մը խելագար քահանաներ նորէն կը բորբոքեն նզովեալ Թոնդրակեցի Սմբատի գարշահոտ պղծութիւնը, ի կործանումն լսողաց։ Կը հաւատացնեն թէ Եկեղեցին այն չէ՛ ինչ մարդոց ձեռքով շինուած է, այլ մե՛նք ենք միայն, և թէ ընդունելի չեն Մաշտոց գիրքը(138) և անոր մէջ նշանակուած կարգերը՝ խաչին և եկեղեցւոյն օծումը, և այլն»։ Ատոր դէմ, ան կը մատնանշէ Անանիա Նարեկացւոյն գրուածքը և ինք ալ իր կողմէ կարճ ընդդիմախօսութիւն մը կը կցէ անոր։ Ի մէջ այլոց, ան այդտեղ կը պաշտպանէ ազդեցութիւնը սրբազան իւղին որ՝ երբ և կրողը Սուրբ Հոգւոյն՝ կը սրբագործէ առարկաները և պաշտաման արժանի կը դարձնէ զանոնք։ Իսկ առանց անոր գործածութեան՝ նիւթեղէն պարզ բաներ են այդ առարկաները։

Ապա կը յաջորդէ հետեւեալը, «Եւ յետոյ, կը լըսենք թէ անգէտ մարդիկ իրարու դէմ կը վիճեն խաչի խորհուրդին վրայ, ոմանք կ'ըսեն թէ պաշտաման արժանի՛ է ան, իսկ ուրիշներ միայն պատուի՛ արժանի կը համարեն զայն։ Կան և այնպիսիները որ առաւել եւս անգէտ ըլլալով՝ Աստուծոյ անունը կը յաւելուն անոր վրայ։ Ու այդ պարագան անհաւատներուն ձեռքը հի՛մ կուտայ ամբարիշտօրէն պնդելու՝ որպէս թէ բազում աստուածներ ունինք մենք . . .»։ Ատոր դէմ, ան վեր կը հանէ թէ «Աստուած անունը Սրբա-

չի՛ն կը պատկանի, այն ինչ խաչը արարած մըն է և ոչ թէ արարիչ: Կարելի է զայն միայն կառք կամ աթոռ Աստուծոյ անուանել: Իսկ պաշտամունք կը մատուցանենք մենք խաչեցեալ Քրիստոսի և ոչ թէ նիւթեղէն աթոռին»: Այդ իմաստով ալ, կը պաշտպանէ եկեղեցւոյ օծումը և Մաշտոց գիրքը ու կը յորդորէ. «Իսկ դուք, Աստուծոյ համայնքդ, Քրիստոսի բանական հօտդ մեր, հեռո՛ւ պահեցէք ձեզ այդպիսի գառնազգեստ գայլերէ . . .»:

Շնորհալին վերջ կը դնէ այդտեղ, և ապա կը շարունակէ. «Ձեր գրած այս երկրորդ թուղթէն կը տեղեկանանք մենք և այնպիսի մարդոց մասին որ նորէն կը բորբոքեն մարած կրակը նզովեալ Եւտիքէսի և ուրիշ հին աղանդաւորներու: Այդ մարդիկ կ՚ըսեն թէ Տիրոջ մարմինը մարդկային բնութիւն ունեցած չէ՛, այլ թէ մարդուս ստեղծագործութենէն առաջ արդէն, յաւիտենականութենէ ի վեր, իր աստուածութեանը հետ (միացեալ գոյութիւն ունէր): Եւ որպէս ապացոյց այդ բանին՝ առաջ կը բերեն մարդկային կերպարանքով երևալը Աբրահամի առջև, այլև ուտելն ու ոտները լուանալը: Շնորհալին կը հերքէ զայդ և կը յաւելու. «Կ՚ուզենք քչիկ մը խօսիլ նաև այն մարդոց մասին որ կը պնդեն թէ Բանին լինելութիւնը Կուսին մարմնին մէջ կերպարանք առած է՝ առած ջուրին նմանութեամբը միայն և թէ Ան իրեն վրայ առած չէ՛ մարդկային բնութիւնը և զայն խառնած իրեն հետ: Այդ ևս մաս մը կը կազմէ Եւտիքէսի հերետիկոսութեան: Արիանոսական կարծեաց դէմ սակայն, որով կը ջանան չարչարանքները մերձեցնել աստուածութեանը, կը բաւէ որպէս պատասխան այն ինչ որ ըսած ենք՝ հերքելու համար այնպիսիները որ կը պնդեն թէ

Ան Իրեն հետ միասին՝ երկինքէն բերած է իր մարմինը . . .»։

Ուրիշներ ատոր կը միացնեն և այն կարծիքը թէ Քրիստոս Համբարձումէն առա՛ջ արդէն՝ միաժամանակ Աստուծոյ մօտ և երկրիս վրայ գտնուած է մարմնով։ Շնորհալին կը պատասխանէ ատոր, թէ բնութեան և բանականութեան դէմ եղող բաներ տեղի չե՛ն ունենար բնաւ։ Ան յետոյ կը պայքարի ան մոլար վարդապետողներուն դէմ «որոնք Աստուծոյ անմարմին բնութիւնը կազմուած կը պատկերացնեն նոյն այն ձևով ինչ որ մարդկային մարմինն է, այսինքն՝ օժտուած աչքերով ու ականջներով, ձեռներով ու ոտներով և այլ զգայարանքներով ու անդամներով, ինչպէս մենք . . .»։ Հարկաւ, այդ ըսելով անոնք կը յենուն Սուրբ Գրոց տառացի՛ իմաստին, ամենէն առաջ Ծննդ. Ա. 27 վրայ։ Եւ Շնորհալին պէ՛տքն իսկ չի տեսներ հերքելու այդ տխմարութիւնը։

Է.

ԱՐԵՒՈՐԴԻՔ

Մագիստրոսի և Պօղոս Տարօնացւոյն համառօտ տեղեկութիւններէն զատ, զորս առաջ բերինք վերը, կայ և Շնորհալւոյն «Թուղթ ի քաղաքն Սամոսատիա յաղագս Արևորդացն դարձի» գրուածքը [139] զոր ան գրած է, կաթողիկոս եղած ժամանակ արդէն։ Այդ Թուղթը միակ աղբիւրն է վերը յիշուած աղանդին մասին։ Հետևեալը կ'առնենք անկից. «. . . Դուք պէտք է գիտնաք որ մենք շատոնց արդէն ստացած ենք ձեր գիրը Արեւորդեաց մասին որոնք ձեր քաղաքը կը բնակին։ Կը տեղեկացնէք թէ կ'ուզեն եւ կ'աղաչեն որ իրաւունք տրուի իրենց՝ Քրիստոսի հօտին հետ միանալու։ Վասնզի, ինչպէս որ ծագումով եւ լեզուով Հայոց տոհմէն են իրենք, այդպէս ալ սիրով պիտի ուզէին անոնց հետ միասին՝ միեւնոյն հաւատոյ և հոգւոյ միաբանութեան մէջ ըլլալ։ Անոնցմէ մէկ քանին մեր քով եկան եւ միեւնոյն խնդրանքն ըրին մեզի։ Մենք մեր կողմէն ծանուցինք անոնց այն ամէնը ինչ կարդացած էինք գիրքերու (?) մէջ եւ լսած էինք իրենց մտերիմներուն բերնէն անոնց դիւապաշտ աղանդին մասին՝ զանազան չարիքներ բանիւ եւ գործով։ Վասնզի, ինչպէս որ Յունաց քով Պօղոմելոս կոչուածները խաւարեա՛լ մնացին Քրիստոսի փառաց աւետարանին լուսոյն հանդէպ և սատանայի աղանդը գաղտնօրէն իրենց սրտին մէջը ունենալով չհնազանդեցա՛ն

առաքելոց քարոզութեանց (140), այդպէս ալ, այդ Արեւորդիք մնացին մեր ազգին մէջ, սատանայական խաւարի թագաւորութեան սահմաններուն, ու չկամեցա՛ն լուսաւորուիլ մեր Լուսաւորչին՝ Սուրբ Գրիգորի բերած աստուածային լուսովը։ Այլ սիրեցին խաւա՛րը եւ ոչ թէ լոյսը, մինչեւ այսօրուան օրս։ Եւ եթէ մեր այս օրերուն, ուր նուազա՛ծ է Բարին, ողորմեցաւ Աստուած անոնց ու բացաւ իրենց հոգւոյն խաւարեալ աչքը, որպէսզի հրաժարին Սատանայէն եւ դառնան առ Աստուած՝ ոչ խաբէութեամբ այլ ճշմարտութեամբ, այդպէս ալ՝ մենք գոհութիւն կը մատուցանենք Աստուծոյ գթութեան համար։ Նոյնպէս եւ անոնք որ մեզ մօտ եկան՝ զօրաւոր երդումով մը հրաժարեցա՛ն իրենց չար աղանդէն ու սեփական բերնով նզովեցին այնպիսի ծածուկ անաստուածութիւնն իրենց մէջ կրողները։ Միեւնոյն ատեն՝ յանձն առին կատարել այն ամէնը ինչ մենք սահմանեցինք իրենց համար»։

Շնորհալին յետոյ պատուէր կուտայ իր թուղթը ընդունողներուն որ ժողով գումարեն, երդմնեցնե՛լ տան հերետիկոսներուն եւ ապա վարդապետեն զանոնք այս կերպ. թէ՝ «Արեգակը դուք այլ բան չընդունի՛ք քան եթէ ճրագ աշխարհի զոր Արարիչ Աստուած ստեղծեց եւ երկինք դրաւ, որ լուսաւորէ երկիրը։ Լուսինը եւ աստղերն ալ միեւնոյն բանը համարեցէք։ Նմանապէս, բարտին աւելի մի պատուէք քան ուռին կամ այլ ծառեր։ Եւ մի՛ կարծէք թէ Քրիստոսի խաչը բարտիի փայտէն էր շինուած։ Սատանայի ստութիւն եւ խաբէութիւն է այդ, այն որ մոլորցուց եւ Աստուծմէ հանեց ձեզ։ Վասնզի, բարտի կոչուած այդ ծառը կռապաշտութեան ժամանակ պաշտուեցաւ, այնպէս որ դեւերն ալ մտան անոնց

մէջ ու երկրպագութիւն ընդունեցին մարդոցմէն։ Այս մոլորութիւնը որ աշխարհիս ուրիշ ազգերուն քով բարձուած է արդէն ողորմութեամբն Աստուծոյ, սատանան պահեց ձեր քովը, թաքուն կերպով մը, չար թթխմորին նմանութեամբը։ Բայց բարձէ՛ք դո՛ւք ալ այդ չար սովորութիւնը ձեզմէ, եթէ կը կամիք առ ճշմարտութիւն Քրիստոսի գալ։ Եւ ո՛չ միայն աւելի պատիւ մի՛ տաք բարտի ծառին, այլ մինչև իսկ աւելի դուզնաքեայ համարեցէք զայն քան միւս ծառերը։ Այդ ձևով, սատանան ետ պիտի նուաստացուի։ Եւ եթէ ձեզմէ (ընթերցողներէդ) մէկը ոևէ բան գիտէ դիւական կախարդութեան մը մասին անոնց քով, այդ ալ զարկէք անոնց երեսը և ըսէք որ հրաժարին ատկից»։

Շնորհալին ապա հաւատոյ հանգանակ մը կը ներկայացնէ անոնց և ամէն կարգի խրատներ կու տայ այն մասին՝ թէ ի՛նչպէս վերաբերելու են իրենք այդ աղանդաւորներուն։ Ըստ որում՝ ան մասնաւոր արժէք մը կու տայ այլ և այլ, առաւելապէս կանանց վերաբերեալ կախարդութեանց դէմ ձեռք առնելիք միջոցներուն։ Ի վերջոյ, պատուէր կու տայ որ հոգեւորականութիւնը մեղմ վերաբերում մը ցոյց տայ անոնց, ուսուցանէ Սուրբ Գիրքը, խնամք տանի որ կըրթուին անոնց երախաները, ևայլն։

Շնորհալւոյն այս տեղեկութիւնը հարկաւ շատ պակասաւոր է, քանի որ մենք շատ քիչ բան կ'իմանանք աղանդին վարդապետութեանը մասին, իսկ քրիստոնէութեան վրայ անոնց ունեցած հայեացքի մասին՝ ոչի՛նչ։ Եւ սակայն, ա՛յնչափ պարզ է և թափանցիկ հեղինակին նկարագրութիւնը որ, պէտք չենք տեսներ երկար կանգ առնելու ատոր վրայ։ Կը թուի թէ մէկ կողմէ այդ, միւս կողմէ ալ ցարդ մեր ներկայացու-

ցած աղանդաւորներուն միջև ընդհանուր ոչի՛նչ կայ: Բայց, Արեւորդիք կրնան պատմութեան ընթացքին յարաբերութեան մէջ մտած ըլլալ անոնց հետ և անծանօթ մնացած ազգեցութիւննե՛ր կրած անոնցմէ: Ցամենայն դէպս, մենք ռաէ հիմ չունինք կասկածելու թէ Շնորհալին իրաւունք ունի զանոնք հայ հեթանոսութեան մնացորդ մը համարելու: Աստղերուն պաշտամունքը, կապուած առանձնապէս բարձր պատուի առարկայ եղող ծառի մը հետ, որ իր ձեւովը ամենէն շատ արմաւենիները կը յիշեցնէ ամեն տեղ ուր կը պակսին վերջինները, մեզի մտածել կու տայ Բաբելացւո՛ց կրօնքին մասին: Ասոնց ունեցած գերազանց ազդեցութիւնը ժողովուրդներուն վրայ, մինչև բուն իսկ քրիստոնէական ժամանակները, թերեւս տակաւին չէ գնահատուած բաւականաչափ: Ինչ կը վերաբերի Արեւորդեաց՝ Եկեղեցւոյն գիրկը ընդունուելու փափաքին որով անոնք Մաշխտրոսի Թուլայլեցիներուն կը նմանին, ատոր պատճառը, համաձայն վերը ներկայացուած քննութեանց, ես պիտի համարէի ա՛յն գիտակցութիւնը թէ Եկեղեցիէն նե՛րս գտնուելու էին իրենք, եթէ առհասարակ Հա՛յ մնալ կ՚ուզէին: Քաղաքական ամէն յեղաշրջումներուն փլուզումէն ետք երկրին մէջ, եկեղեցին դարձած էր ազգութեան միակ դրօշակիրը, այդչափ մեծաթիւ ու բազմազան դրացիներով շրջապատուած:

Շատ աւելի յետին ժամանակներու մատենագրի մը քով ես կը յիշուի Արեւորդեաց անունը: Թովմա Մեծոփեցին կը գրէ իր «Պատմութիւն Լենկթեմուրի և իր յաջորդներու» գիրքին մէջ (Հրատ. Շահնազարեանի, Փարիզ) թէ այդ հրէշ բռնաւորը 1395 թ. Մարտին քաղաքը գրաւելու նպատակաւ կատարած իր մէկ

արշաւանքին միջոցին, ի մէջ այլոց «խապա՛ռ կործանեց չորս գիւղեր արեւորդի կռապաշտներուն՝ Շոլ, Շմրախ, Սափարի, Մարաշի։ Եւ յետոյ դարձեալ բազմացան Մարտինի և Ամիթի մէջ, սատանայական հընարքներով»։ Եւ սակայն, ինծի շատ տարակուսական կը թուի՝ արդեօք իր վերոյիշեալ խօսքերովը ան Շընորհալւոյն Արեւորդինե՞րը կը հասկնայ, թէ՞ աւելի շատ այսօրուան եզիդիները։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԱՒՂԻԿԵԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆՕՐԷՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁ ՄԸ

Ա.

ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՆԱՀՕՐ (ՀԵԳՈՒՄԵՆՈՍԻ) ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՔ ԻԲՐԵՒ ՅԵՏՆՈՐԴՔ ՄԱՐԿԻՈՆԱԿԱՆԱՑ

Վերը, ներկայ աշխատութեան առաջին հատուածին մէջ, ես շատ անգամ մատնանշած եմ արդէն, թէ Հեգումենոսի սկզբնական, անխառն պատմութիւնը հաստատուն կռուան մըն է՝ ճանաչելու համար Պաւղիկեանականութեան ճշմարիտ բնոյթը։ Միւս կողմէ, Մագիստրոսի համառօտ այլ խիստ կարեւոր տեղեկատուութիւնը ազդու ապացոյց մըն է այն մասին թէ ո՛ր աստիճան հաստատուն ձեւակերպութիւն մը ունենալու էին Պաւղիկեանց վարդապետութիւնները, որ ժամանակով եւ պայմաններով իրարմէ ա՛յդչափ հեռու գտնուող այդ զոյգ գրուածքներուն մէջ այնչափ աչքի զարնող նմանութեամբ մը կը վերյիշուին անոնք։ (Պատճառ մը չունինք կասկածելու թէ Մագիստրոսի վկայութիւնը, ինչպէս որ ինք կը վստահացնէ, իսկապէ՛ս որ իր անմիջական փորձառութեան

վրայ հիմնուած է)։ Եւ եթէ, ընդհակառակն, մնացեալ տեղեկատուները նոր և օտար բաներ մը առաջ կը բերեն, ընդունիլ պէտք է ուրեմն՝ որ կա՛մ այն է թէ մտացածին բաներ կը պատմեն անոնք, ու Պաւղիկեանները կը շփոթեն ուրիշ մարդոց հետ, և կամ աչքի առջև ունին ա՛յնպիսի Պաւղիկեաններ որ արդէն հեռացած էին իրենց սկզբնական նկարագիրէն։

Արդ, ընդունուած է առհասարակ այն տեսակէտը թէ Պաւղիկեանք ո՛չ Մանիքեցի կրնան ըլլալ, ինչպէս Հեգումենոս կը կարծէ, ո՛չ ալ Պօղոս Սամոսատացւոյն աշակերտներ, ինչպէս որ Մագիստրոս կ՚ուզէ։ Այլ թէ, ընդհակառակն, Մարկիոնականա՛ց հետ կապակցութեան մը մէջ եղած ըլլալու են անոնք։ Եւ այս ենթադրութիւնը ստոյգ փա՛ստ մը կը դառնայ, երբ մենք, ինչպէս ըսուեցաւ, արժանավստահ աղբիւրները միայն աչքի առաջ ունենանք ու մէկդի թողունք բոլոր երկրորդական բաները։ Ի միտ առնենք ամենէն առաջ այն տեղերը, որ իբրև բնակավայրեր այդ աղանդաւորաց յիշատակուած են։ Կը տեսնենք ատկից, որ մեր առջև ընդարձակ երկրամաս մը կը տարածուի, Փանարոյայէն (Phanaröa) մինչև Կողոնիա (Kolonia), կտրելով-անցնելով Գայլ գետը (Lykus), այնտեղէն ալ Եփրատի շրջանը՝ մինչև Սամոսատ և ապա ետ, մինչև Մոպսուեստիա, ըսել է ուրեմն՝ մինչև Անտիոքի շրջակայքը։ Ուրիշներ մատնանշած են արդէն ([141]), թէ Մարկիոնականաց այն ութ գիւղերը ([142]) զորս դարձի բերած ըլլալուն պարծանքը իրեն կը վերագրէ Թէոդորիտ, այդ վերջին կողմերը գտնուելու են, ուրկէ նաև Պաւղիկեանք կը ծագէին, ըստ Հեգումենոսի։ Եւ սակայն, անտես ընելու չենք մենք ուրիշ տեղեկութիւն մը ևս, որուն վկայու-

թեան համաձայն՝ Մարկիոնականք ալ երկար ատեն նոյն այդ հրջակայքը ապրած են։

Պերլինի Արքայական մատենադարանին Bibl. orient. quart 164 *հայերէն գրչագրին մէջ կը գտնուի Ոսկեբերանի մէկ վարքը՝ յունարէնէ թարգմանուած (ձեռամբ Գրիգոր Բ. կաթողիկոսին, ԺԱ. դար)։ Կը կարդանք այնտեղ, «Այն օրերը՝ Անտիոքի և իր ամբողջ գաւառին մէջ յաղթակա՛ն էր սատանայական սերմն՝ Մարկիոնի աղանդը (այսինքն երբ Փլաւիան եպիսկոպոս էր հոն, իսկ Ոսկեբերան՝ քահանայ), այնպէս որ շատ մը անմիտ մարդիկ քալեցին անոնց մոլորութեան ետեւէն։ Մինչև անգամ, քաղաքապետը թունաւորուեցաւ այդ պիղծ հերետիկոսութենէն։ Ուրիշ շատեր ևս անոր պատճառաւ ուրացան ճշմարիտ և ուղիղ հաւատը ու լքեցին զայն»։*

Այդ քաղաքապետին կինը կը հիւանդնայ, և Մարկիոնականք ի վիճակի չեն ըլլար բժշկելու զայն, իրենց աղօթքներովը։ Կինը կը գանգատի ամուսնոյն՝ թէ ինք լսած չէ երբեք որ Մարկիոնականք բուժած ըլլան մէկը կամ միւսը։ «Ընդհակառակն», կ'ըսէ, «շատ մը քաղաքացիներէ լսած եմ ես անոնց զազրելի և չար գործքերու մասին, որոնցմով անոնք կը պղծեն ինքզինքնին»։ Ամուսինն, ընդհակառակն, այն կարծիքէն է թէ «պէտք չէ՛ զրպարտել այդպիսի մարդերը չար բաներով»։ Բայց և այնպէս, ան ականջ կը կախէ կնոջ խնդրանքին և բերել կու տայ Ոսկեբերանը, որ իր աղօթքովը բուժէ հիւանդ կինը։ Եւ կը կատարուի այդ։ Ու քաղաքապետը իր բոլոր ընտանիքին հետ միասին՝ Եկեղեցւոյն գիրկը կը մտնէ։ Աղանդաւորք ի զուր կը ջանան զայն վերստին իրենց կողմը գրաւելու։ Անոնք կը զրպարտեն Ոսկեբերանը որպէս «կա-

խարդ և հերետիկոս» մը, բայց կը ստանան իրենց պատիժը՝ երկրաշարժի մը ատեն գտնելով իրենց մահը։

Ըսել է ուրեմն՝ այդ բանը տեղի ունեցած ըլլալու է Անտիոքի մէջ, ուրուն եպիսկոպոսը քանի մը դար ետք գրդած ըլլալու է Զմշկիկը (Tzimisches), Պաւղիկեանները իր շրջապատէն Թրակիա տեղափոխել։ Խորենացւոյն վերը յիշատակուած այն վկայութիւնը թէ Բարդեծան պայքարա՛ծ է Մարկիոնականներուն դէմ, Եփրատեան շրջանին մէջ, ինքնին ցոյց կու տայ թէ ո՛րչափ վաղ հրապարակ ելած էին անոնք այդ կողմերը։ Եւ իսկապէս, հարկ է որ Ե. դարուն առանձնապէ՛ս վտանգաւոր եղած ըլլան անոնք, քանի որ Եկեղեցին տարբեր կողմերէ իր ուշադրութիւնը դարձուցած է անոնց վրայ, և ի մէջ այլոց՝ հայ եպիսկոպոս Եզնիկի աշխատութեան նման գրուածքի մը պէտքը ևս զգացած է։ Վասնզի, քանի որ այլապէս ծանօթ չէ թէ Մարկիոնականք գործած ըլլան բուն իսկ Հայաստանի մէջ, և քանի որ եպիսկոպոսը [Եզնիկ] առանց մասնաւոր առիթի մը ապահովաբար գրած պիտի չըլլա՛ր անոնց մասին ([143]), ընդունիլ պէտք է ուրեմն՝ որ ան Եփրատի՛ շրջանին Մարկիոնականները աչքի առջև ունեցած է։ Իր գրուածքը անշուշտ ամենէն վերջին վկայութիւնն է անոնց գոյութեան մասին։

Բայց, վերը ըսինք արդէն թէ Պօղոս Տարօնացին ևս Մարկիոնականներու մասին կը խօսի որպէս իր իսկ ժամանակակիցներու մասին։ Ու կը վերագրէ անոնց յատկանիշներ որ մեզի ծանօթ Պաւղիկեանց յատուկ են աւելի, քան եթէ՝ հին Մարկիոնականաց ([144])։ Բայց համաձայնեցնելու համար ժամանակները, կրնանք աչքի առջև ունենալ թերևս նաև հետևեալ տեղեկու-

թիւնը։ Նիկիոյ երկրորդ Ժողովին մէջ, այն հարցին թէ «ո՞ր աղանդաւորք մերժած են պատկերները», Թարասիոս (Tharasius) պատրիարքը պատասխանած է, «մենք կը գտնենք որ Մանիքեցիք ալ, ինչպէս նաև Մարկիոնականք, բնաւ չեն յարգեր պատկերները»։ Այդտեղ յիշուած այս վերջին անուան տակ, Պաւղիկեանականնե՛րը ի նկատի եղած են ամենայն հաւանականութեամբ, ինչպէս որ Gfrörer(145) կը դիտէ։ Այսպէսով, խորհիլ կարելի է թէ հին Մարկիոնականք երկար ժամանակ պահած են իրենց անունը և մասնաւոր պարագաներու տակ միայն իրենց վրայ առած են Պաւղիկեան անունը։

Ուշադրութեան արժանի է այն պարագան որ՝ Հեգումենոսի Պաւղիկեանք իրենց մէկ քանի հիմնական վարդապետութեանց մէջ մինչև իսկ սկզբնական Մարկիոնականութեանը շատ աւելի մօտ կը գտնուին քան եթէ վերջնոյս ա՛յլ շառաւիղներ, օրինակի համար՝ Եզնիկի Մարկիոնականք։ Այսպէս՝ բուն իսկ երկու բնութեանց վարդապետութեան մէջ, ուր ոչի՛նչ գիտեն անոնք հիւլէի մասին։ Եւ առհասարակ, շատ տարակուսելի է թէ հարազատ Մարկիոնականք հակադրութիւնը Բարձրագոյն Աստուծոյ և աշխարհի Արարչին միջև, այնպէս ինչպէս կ'ընդունուի սովորաբար, կ'ըմբռնէի՞ն արդեօք իբրև հակադրութիւն մը ոգիին և հիւլէին միջև։ Հառնաքի այն դիտողութիւնը թէ հիւլէն իբրև երրորդ սկզբունք՝ էական բան մը չէ՛ Մարկիոնական դրութեան (System) մէջ, այլ երևան կ'ելլէ հո՛ն միայն ուր աշխարհի ստեղծագործութիւնը հայեցողական եղանակով մը մեկնել կ'ուզէին, այդ դիտողութիւնը իր հաստատութիւնը կը գտնէ նաև Պաւղիկեանց վարդապետութեան մէջ։ Մարկիոն ինք մեկ-

նակէ՛տ ունեցած էր հակադրութիւնը Անծանօթին և Հրէից արդար Աստուծոյն միջև։ Եւ անոնք դեռ հաստատ կը մնան այդ տեսակէտին։ Միայն թէ, այդ վարդապետութիւնը անոնց համար ըստ երևոյթին կորսընցուցա՛ծ է իր սկզբնական նշանակութիւնը և դարձած է քարացած դաւանանք (Dogma) մը, ծառայելու համար որպէս միջնորմ մը, եկեղեցւոյն դէմ ցցուած։

Միևնոյն բանը պնդել կարելի է և ա՛յլ վարդապետութեանց՝ օրինակի համար Պետրոս առաքեալը մերժելուն վերաբերմամբ։ Ոևէ հիմէ զուրկ է այն մեկնութիւնը զոր Փոտ կուտայ այդ մասին, նմանապէս այն բացատրութիւնները զորս անոր կը կցեն Նորագոյն հետազօտողք։ Ինծի համար դէթ անըմբռնելի է թէ ի՛նչպէս կրնար — ըլլայ եօթներորդ թէ նախորդ կամ յաջորդ դարերուն — մէկու մը միտքէն անցնիլ, ըսենք Մագիստրոսի բառերով, «սիրել Պօղոսը և ատել Պետրոսը»։ Ես կը կարծեմ թէ Պաւղիկեան մը մինչև իսկ ի վիճակի պիտի չըլլայ ըսել՝ ի՛նչո՞ւ համար ան կ'ընէ զայդ։ Պատմութեան մէջ ոչի՛նչ կը կատարուի առանց բանական հիմի մը։ Իսկ զայդ ունեցած է Մարկիոն միայն՝ Պետրոսը մերժելու և Պաւղոսին նախապատուութիւն տալու համար։ Եւ Պաւղիկեանք անկէ՛ միայն փոխ առած կրնային ըլլալ այդ վարդապետութիւնը։ Կէտ մըն է այդ որ թերևս մինա՛կը ինքնին պիտի բաւէր ապացուցանելու համար անոնց կապակցութիւնը Մարկիոնի հետ, եթէ չունենայինք շատ մը ուրիշներ ալ։ Նոյնն է իսկապէս նաև մարգարէները և առհասարակ Հին Կտակարանը մերժելու պարագան։ Անշուշտ, այն վերապահութեամբ, որ այդ ամէնը կրնան փոխ առնուած ըլլալ և ուրիշ գնոստիկ-

եաններէ։ Իսկ առհասարակ, փոխ առնուած են անոնք անպայմա՛ն։

Յատկանշանական է նախ Յիսուսի ծննդեան վարդապետութիւնը, եթէ զայն միայն իր զուտ կերպարանքին տակ առնենք մենք, այնպէս ինչպէս որ ներկայացուած է Հեգումենոսի քով։ Ան չի՛ ըսեր թէ ո՛րն է սուրբ կուսին հասցէին ուղղուած հայհոյութիւնը։ Ակներև է սակայն, որ Պաւղիկեանք որոշապէս կը մերժէի՛ն Յիսուսի մարմնանալը անոր միջոցաւ և միայն Վերին Երուսաղէմը կը հռչակէին մայրը։ Եւ ատկից կը հետևի թէ անոնք այնպէս մը կը պատկերացնէին իրենք իրենց, թէ Յիսուս պատրաստի մարմինով աշխարհ եկած է, ինչպէս որ Մարկիոնի վարդապետութիւնը կ'ուսուցանէր զայդ։

Խիստ մարկիոնական գիծ մը հանդէս կը բերէ նաև այն պարագան որ՝ Պաւղիկեանց կանոնական գիրքերը բնորոշելու համար՝ միշտ ալ միևնոյն զոյգ բառը կը գործածուի — τὸ εὐαγγέλιον καὶ ὁ ἀπόστολος, այսինքն եզակի թիւով, ինչպէս որ կ'ընէ նաև Մագիստրոս, որուն քով առանձնապէս աչքի կը զարնէ այդ ձևը։ Վասնզի, այլապէս յայտնի չէ ինծի ուրիշ օրինակ մը, ուր Հայք ամբողջ Նոր Կտակարանը այդ և կամ նման բառերով անուանած ըլլային։ Եթէ փա՛ստ է ([146]) անգամ որ Պաւղիկեանք Սիկիլլիացւոյն գրուածքին մեկնողական բառգրքի մը մէջ Ղուկասու աւետարանը և Պօղոսի թուղթերը կանոնական կը համարէին ամենէն առաջ, այն ատեն՝ ոչինչ կ'արգիլէ մեզ որ ընդունինք թէ նախորդ դարերուն ևս նոյնը եղած է, և թէ՝ վերոյիշեալ նշանակալից արտայայտութիւնը վկայութիւն մըն է այն մասին թէ այդ մէ՛կ առաքեալը ուրեմն հասկնալու ենք այն զոյգ բառին տակ։

Թէ Պաւղիկեանք Աւետարանն ու Յովհաննէս Առաքեալն ալ մասնաւոր մեծարանքի առարկայ մը դարձուցած են (147), այդ մասին ոչինչ կ'ըսէ առաջին տեղեկութիւնը։ Իսկ Փոտի ներկայացուցած կանոնը, ինչպէս որ նկատեցի արդէն, կարելի չէ՛ դիտել որպէս պատմականօրէն ճշմարիտ։ Ամենէն շատը, կարելի էր թերեւս ընդունելի համարել այն ենթադրութիւնը թէ՝ Պաւղիկեանք սահմանափակ կանոն մը ունէին պաշտօնական գործածութեան համար, ընդարձակ մըն ալ՝ քրիստոնէից դէմ մղած իրենց բանավէճերուն ատեն գործածելու համար։ Քանի որ անոնց համար գոյութիւն չունէին Մարկիոնի հիմունքները և Պետրոսի թուղթերը որոշապէս մերժելու մասին միայն լսած էին իրենք, կրնար ըլլալ ուրեմն որ միւս գիրքերը գայթակղութիւն չէին պատճառեր անոնց և կը գործածէին ալ զանոնք՝ քրիստոնէից հետ յարաբերած ատեն։ Եւ սակայն, հաստա՛տ կը մնային իրենց աւանդական կանոնին ճշմարիտ բովանդակութեանը մէջ և զայն խնամքով մը գաղտնի կը պահէին քրիստոնեաներէ։ Այնպէս որ, վերջիններս թէև կը լսէին թէ անոնք կը մեծարէին «Աւետարանը» «Առաքեալը», և սակայն՝ շատ ալ լաւ չէին գիտեր թէ ինչ կը հասկըցուէր ատոր տակ։

Ինչ կը վերաբերի Մկրտութիւնը, Հաղորդութիւնը և Խաչը չընդունելուն, սկզբունքներէն՝ զա՛յդ ես կը պարունակէ Մարկիոնի վարդապետութիւնը։ Մարկիոն կ'ուզէր հիմնել հոգևոր Եկեղեցի մը։ Այդ պատճառաւ ալ, որչափ որ աւելի կը զարգանար ծէսը ու գլխաւոր դեր մը կը խաղար ան եկեղեցւոյ մէջ, այնչափ ալ՝ Մարկիոնի ճշմարիտ յաջորդները բնականօրէն աւելի սուր կերպով մը պէտք է դէմ ըլլէին եկեղեցւոյ

արտաքին արարողութեանց: Խաչին հետ կապուած իրենց սնահաւատութիւնը թերեւս այնպէս մը բացատրելու է թէ՝ փայտեղէն խաչը իբրեւ միջո՛ց մը կը ծառայէր որպէսզի՛ գայն հիւանդին վրայ դնելով՝ հիւանդութիւնը անիծից փայտի՛ն փոխանցուէր: Շատ արժանավստահ չէ եւ այն, թէ ուղղահաւատ քահանաներուն ձեռքովը կատարուած մկրտութիւնը նպատակ ունէր, որպէս թէ, քրիստոնէից Աստուծոյ երկրային բարիքներուն եւս մասնակից ընել մկրտուողը: Կրնայ եւ «քաղաքական» պարզ նկատումներով տեղի ունեցած ըլլալ այդ, ինչպէս որ կը թուի թէ Թոնդրակեցւոց քահանայական կարգին մէջ կատարուած է այդ:

Յամենայն դէպս, Հեզումենոսի քով մենք ոեւէ հետք չենք գտներ ակներեւ թշնամութեան մը մասին, ուղղուած եկեղեցական նուիրապետութեան դէմ, որպէս այդպիսին: Այն իմաստով այսինքն, որպէս թէ հոգեւորականութեան գեղծարարութիւնները դրդա՛ծ ըլլան Պաւղիկեանները՝ հակառակ դիրք մը բռնելու: Ընդհակառակն, հոս մեր առջեւ կ'ելլէ այնպիսի մարդոց ինքնամփոփ շրջանակ մը որ ինքզինքը սկիզբէն իսկ օտար եւ անջատ կը զգայ եկեղեցւոյ հանդէպ: Սկզբունքներէն, ան կը մերժէ՛ վերջինս եւ այն ամէնը ինչ որ կապուած է անոր հետ: Այնպէս որ, միանգամայն անճիշտ եւ անհիմն է այն հայեցքը՝ որպէս թէ վերանորոգիչնե՛ր եղած ըլլան Պաւղիկեանք, մարդեր որ բարեփոխել ուզած են արտաքին ձեւականութեանց վերածուած, իր ներկայացուցիչներուն ձեռքովը խանգարուած եկեղեցին, գայն իր սկզբնական մաքրութեանը դարձնելու փափաքով մը: Ճշմարիտ որ, շատ զարմանալի պիտի ըլլար սպասել որ Բիւզանդիոնէն մէկ երկու հարիւր մղոն հեռաւորութեան մը վրայ

գտնուող Եփրատեան քանի մը լեռնային գիւղերու մէջ մուտք կը ծագէր՝ վերանորոգե՛լ Յոյն եկեղեցին։ Ի՞նչ դոյզն առիթ մը, ի՞նչ հնարաւորութիւն կար ատոր համար։ Կրօնական վերանորոգութիւն մը (Reformation) — եթէ միայն խօսիլ կարելի է այդ մասին քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ — կրնայ առաջ գալ՝ ժամանակի լաւագոյն և կամ գէթ ամենէն լուսաւորուած մարդոց կողմէ միայն՝ իրե՛նք իսկ գտնուելով պայքարի ասպարէզին կեդրոնը և սեփական մորթին վրայ զգալով ժամանակին հոգերը։ Եւ սակայն, ամենահեռաւոր կերպով իսկ չէին կրնար այդպիսիք ըլլալ՝ ո՛չ այն Կոստանդինը և ո՛չ ալ Սարգիսը և կամ ուէ ուրիշ մէկը, անոնց օրերուն և անոնց կացութեան մէջ։

Մեր առջև եղած Պաւղիկեանք աւելի կամ պակաս չէ՛ն քան եթէ Մարկիոնականաց բուն իսկ յաջորդները, արդիւնք՝ ժամանակի ներքին պայմաններուն։ Ու Կոստանդինի մը թերևս ի կատար ածած վերանորոգութիւնը չի կրնար այլ ինչ ըլլալ քան՝ վերականգնումն սկզբնական զուտ Մարկիոնականութեան։ Հարցը կրնայ միայն այն ըլլալ թէ՝ վերանորոգի՞չ մըն էր արդեօք Մարկիոն ինք։ Պատմութիւնը մեզի կ'ըսէ թէ ան սոսկական աղանդաւոր մըն է եղած միայն։ Եւ պատմութիւնը չի՛ խաբեր։ Եթէ Բ. դարուն Կաթօղիկէ եկեղեցին Մարկիոնի իմաստով վերանորոգութեան մը կարիքը ունեցած ըլլար՝ իրագործուած ալ պիտի ըլլար այդ։ Եթէ Մարկիոն աւելի լաւ քրիստոնեայ մը եղած ըլլար քան Իգնատիոս մը, Իրենէոս մը և այլն, այն ատեն՝ Եկեղեցւոյն Տէրը անպայման այնպէս մը սահմանած պիտի ըլլար որ աւելի լաւ արդիւնքի մը հասած ըլլար ան, և մենք Մարկիոնական պիտի ըլլայինք այսօր։ Կրնայ պատահիլ որ լուրջ ըն-

ւորութեան տէր անձ մըն էր ատիկա և լաւ ալ դիտաւորութիւններ ունէր: Կարծիքի՛ խնդիր է այդ: Եւ սակայն, ան ուզած է ինքնագլուխ կերպով մը գործել և բանութի՛ւն գործ դրած է պատմութեան վրայ: Այդ իսկ պատճառաւ՝ արդիւնքը ծաղրանկար մը միայն կրնար ըլլալ և ո՛չ թէ ամբողջական պատկեր մը: Ու պատէն կախուա՛ծ մնաց այդ պատկերը: Գալիք հետեւորդները կրնային զայն պաշտե՛լ հիացմունքով, որպէս տեսակ մը մեռեալ կուռք, և սակայն, ի վիճակի չէին այլևս մեկնաբանել զայն: Անոնք պէտքը ունէին մեկնիչի՛ մը որ ի վիճակի ըլլար ջնջել այդ պարզ պատկերին աչքի զարնող գիծերը և պատրաստել պատճէն մը՝ թէև աւելի հասկնալի իր ժամանակին համար, բայց ոչ՝ արուեստի գործ մը այլ ևս:

Թէ ե՛րբ առաջ եկած է այն, այդ մասին մենք ոչինչ արժանավստահ ունինք մեր ձեռքին տակ: Տեսանք որ Գէորգի և Ջիգադէնի տուեալները ժամանակի մասին՝ չեն միաբանիր իրարու հետ և երկու հարիւր տարուան միջոց մը կը թողուն մէջտեղը: Իսկ մենք իրաւունք չունինք առանց այլևայլութեան ջընջելու մէկը և ընդունելու միւսը: Յամենայն դէպս, նկատողութեան առնել պէտք է հետեւեալը: Պետրոս Վանահայր, որ մեր կարծիքով չի կրնար ուրեմն աւելի ուշ գրած ըլլալ քան իններորդ դարուն առաջին կէսին, Պաւղիկեանց եօթը աղանդապետներուն մասին՝ մէջն ըլլալով նաև Սարգիսը՝ կը խօսի որպէս շատոնց արդէն անցած ժամանակի մը մարդոց մասին: Այն ատեննուան Պաւղիկեաններն ալ, ան իրեն կը պատկերացնէ որպէս շատ մը տարիներէ ի վեր «Ուղեկիցներու» (συνεκδήμος) և «Նոտարներու» (νοταριος) ղեկավարութեանը տակ գտնուող անձեր:

Յատկապէս ա՛յն պատճառաւ ցանկալի պիտի ըլլար մեզի համար ճշգրիտ ժամանակագրութիւն մը, որպէսզի մենք ի վիճակի ըլլայինք հաստատելու թէ պատմական ի՛նչ դէպքեր առիթ տուած են որ Պաւղիկեանք դառնան Մարկիոնականք: Միևնոյն ատեն, հարկ կը զգացուի պարզել թէ ինչպէս է որ այդ աղանդին կրկնակ սկզբնաւորութեան մը մասին կը լսենք մենք. մէկ՝ Կալինիկէի որդիներէն և մէկ ալ՝ Կոստանդինէն ունեցած ծագմանը մասին: Վասնզի, եթէ ընդունելու ալ ըլլանք, ինչպէս որ Կիզըլէր պնդած է (148) իրաւացի հիմամբ մը, թէ սոսկական առասպե՛լ մըն է Կալինիկէի պատմութիւնը, մենք դարձեալ — ասոր վրայ ես մատնանշած եմ արդէն — չենք կրնար ընդունելի համարել իր մեկնութիւնը (149) Պօղոս և Յովհաննէս առաքեալներուն անձնաւորման մասին և անհրաժեշտաբար՝ ուրի՛շ մեկնութիւն մը որոնելու ենք:

Մենք տեսանք արդէն թէ Է. դարուն վերջերը և Ը.ին սկիզբները Բիւզանդական կայսրութեան սահմանամերձ այլևայլ շրջաններու մէջ հին Մեսալեաններէն ծագող հակաեկեղեցական շարժում մը սկսաւ: Արաբաց երևան գալովը՝ մասնաւոր թափ մը առած ըլլալու է այդ շարժումը: Արդ, քանի որ այդ ամէն աղանդաւորք Պաւղիկեան ընդհանուր անունը կը կրէին իրենց վրայ և Դամասկացի մը հաւանօրէն այդ անունը իրենց մէկ առաջնորդ Պօղոսէ կ'ածանցէր, քանի որ, միւս կողմէ ալ, կայսրութեան մէջ իսկ այստեղ և այնտեղ ցրիւ եկած ուրիշ աղանդաւորներ կը գտնուէին որ նմա՛նապէս հակաեկեղեցական տրամադրութիւններ կը սնուցանէին և որոնց ծագման մասին ոեւէ մէկը ոչինչ գիտէր որոշակի, ըսել է թէ ասով իսկ պատրա՛ստ էր գետինը, նման առասպել մը ստեղծելով

անոնց վրայ տարածելու Պաւղիկեան անունը, մինչ իրենք, յայտնի է, ոչինչ ըսել կ'ուզէին այդ մասին։ Եթէ ճիշտ են Մայրագոմեցւոյ գործունէութեան մասին մեր յայտնած ենթադրութիւնները, անկարելի չէ ուրեմն ընդունիլ որ յանձին Կաղնիկէի երկրորդ որդւոյն՝ Յովհաննէս Մայրագոմեցին երեւան կու գայ։ Այդ առասպելին մէջ մենք մեր առջև պիտի ունենայինք, այդ պարագային, պատկերաւոր արտայայտութի՛ւնը պատմական խոշոր իրականութեան մը. որ է՝ միաբնակ կուսակցութեանց եղբայրացումը հիներուն՝ Մեսալեանց և կամ Գնոստիկեանց հետ, Յոյն եկեղեցւոյ յառաջընթաց ուղղափառութեան դէմ պայքարելու առաջադրութեամբ։

Արդեօք այդ կուսակցութիւնները Պետրոս Վանահայրէն առա՞ջ արդէն կապ մը ստեղծած էին «Մարկիոնական Պաւղիկեանց» հետ թէ ոչ, դժուար է ըսել։ Աւելի հաւանական պիտի ըլլար ընդունիլ թէ իրենց հակաեկեղեցական շարժումը վերջին հարուածը հանդիսացած է, որ քով-քովի գան սերտօրէն և ծաւալեն քարոզչական գործունէութիւն մը, որ աշխուժանան և ձեւաւորուին այդպիսով։ Յամենայն դէպս, իրենց վարդապետութիւնը շատ մը՝ փոփոխութիւններ կրած չէ՛ ատով։ Եւ եթէ անոնք իրենց ծագման սկիզբը Կոստանդինի հետ կը կապէին միայն, ինքզինքնին քրիստոնեայ կ'անուանէին և ոչի՛նչ գիտէին Մարկիոնի մասին, շատ ալ տարօրինակ պիտի չթուի ապա, եթէ նկատի ունենանք որ Մարկիոնի անունը իր «Եկեղեցւոյ» մէջ կապուած չէ՛ր փրկագործութեան վարդապետութեան հետ ([150]) եւ Եզնիկի Մարկիոնականաց քով ալ մեծ դեր մը չէր խաղար ան։ Այնպէս որ, դիւրաւ մոռցուեցաւ ան, երբ աղանդին պատմու-

թեան մէջ նշանաւոր յեղաշրջում մը մուտք գործեց։

Անգամ մը այդ տեղի ունենալէն վերջ, անոնք նորէն առած են իրենց հաստատուն բնոյթը։ Այնպէս որ, Հեգումենոսի քով անոնք հրապարակ կու գան որպէս ինքնամփոփ կուսակցութիւն մը։ Առաքելական գործունէութեան մը, իրենց վարդապետութիւնը քրիստոնէից մէջ տարածելու լուրջ ջանքի մը մասին ոչի՛նչ կ'երեւայ այդտեղ։ Նման գործունէութիւն մը շատ հաւանօրէն յետագային ծաւալած են, ուրի՛շ մարզի մը մէջ։ Բայց, կարելի ընծայելու համար զայդ հարկ էր որ այլ՝ պատմական շատ աւելի զօրաւոր ուժեր ազդէին քան որ էր՝ Սարգիսի մը անխորհուրդ միջամտութիւնը։ Ցոյն Եկեղեցին վերանորոգելու փորձ մը կատարուա՛ծ էր հարկաւ, բայց՝ Նախաձեռնութեամբը Թագաւորներու և կայսերական ուժերու և ո՛չ քանի մը աղանդաւորներու։ Ու մենք նախ մեր աչքին առջև ունենալու ենք առաջիններո՛ւն գործունէութիւնը, հասկնալու համար վերջինները։

Բ.

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԻՑ ՎԷՃԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՂԱՆԴՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Անշուշտ, ամէն ոք կ՚ընդունի այսօր թէ այն մեծ շարժումը զոր իրենց հետ բերին պատկերամարտից վէճերը, գիտելու չէ ամենևին զայն նկարագրող նեղսիրտ ժամանակագիրներուն աչքովը։ Անգիրը չի վերաբերիր հոս նաև եղծանուած մը բառնալուն միայն, այլ ամբողջ օրթոտոքս եկեղեցիին ներսը տեղի ունեցած վերանորոգչական մեծ շարժումի մը, հին կայսրութիւնը վերակազմելու գաղափարին վրայ հիմնուած ([151]*)։ Մենք տեսանք որ պատկերամարտ աղանդաւորք գոյութիւն ունէին, Լևոն Իսաւրացիէն շա՛տ առելի առաջ։ Եւ յայտնի է (*[152]*) որ Զենոնի օրովը արդէն փորձ մը եղաւ այդ ուղղութեամբ, որ՝ Փիլիպպիկոս կայսրը մինչև իսկ ձեռք զարկաւ սահմա՛ն մը քաշելու պատկերները ի չարը գործ դնելուն դէմ։ Այնպէս որ, Լևոն Գ.ի բացած պայքարը անոնց դէմ՝ նշանակութիւն ունի ոչ թէ իբրև նորութիւն մը, այլ՝ իր ծաւալուն, սկզբունքային բնոյթովը միայն։*

Անգամ մը, ան ըսած ըլլալու է. Βασιλεὺς καὶ ἱερεύς εἰμι։ *Ամէն պարագայի մէջ, այդ խօսքը իր սիրտէ՛ն կը խօսի և յաւագոյնս կը բնորոշէ ուղղութիւնը այն պայքարին զոր մղած է ինք։ Գաղափարը նոր չէր։ Ան գրեթէ միշտ ալ իշխո՛ղ եղած է գահին վրայ՝ որուն տիրացաւ ինք։ Եւ սակայն, հազուադէ՛պ*

պատահած էր որ իրականանար այն։ Ու եկեղեցւոյ զարգացումը վերջէն ստեղծած էր վիճակ մը որ անկարելի կը դարձնէր կայսեր համար կատարել այն երկու պաշտօնները միանգամայն։ Բայց և այնպէս, ժամանակին հրամայական պահանջն էր այդ։

Անշուշտ, ոչ ոք պիտի կասկածի թէ Արաբաց երևան գալը խիստ մեծ ազդեցութիւն մը գործած էր պատկերամարտ վէճերուն և՛ ծագման և՛ հետագայ զարգացման վրայ։ Չի կրնար խնդիր ըլլալ այն մասին՝ որպէս թէ Լևոն [կայսր] անոնց քով սորված ըլլայ իր «աղանդաւորութիւնը» և կամ, ամօթահար անոնց առջև ու աջակցութիւն գտնելով անոնց քով՝ գործի ձեռնարկած։ Բոլորովին հակառա՛կը։ Կայսրութեան գոյութիւնը վտանգուած էր անոնց կողմանէ։ Եւ օրուան պահանջն էր՝ ստեղծել ոյժ մը որ ի վիճակի ըլլար դիմադրութիւն մը ցոյց տալ ահաւոր թշնամւոյն և փրկել կայսրութիւնը կատարեալ կործանումէ։ Ոգի առած կրօնական եռանդէն և անպատի թարմ ժողովուրդի մը կատարեալ զօրութեամբ պայքարի ելած էին Արաբները։ Կրօնին դէմ՝ հարկ էր հրապարակ հանել կրօն մը որ ի վիճակի ըլլար նմանապէս խանդավառ բանակներ ճամբել կռուի դաշտ և մարգարէին յաջորդին միասնական զօրութեանը դէմ ալ հանել ուժեղ պետութիւն մը՝ բացարձակ միապետի մը կառավարութեանը տակ։

Եւ պատահականութիւն չէ ապահովաբար, որ այդ ջանքերը պատկերամարտութեան մէջ գտան իրենց արտայայտութիւնը։ Ցոյն կայսրը չէր կրնար քահանայական պաշտօն կատարել և հոգիներու վրայ ալ այնպէս մը իշխել, ինչպէս որ ան տէր էր մարմիններուն։ Վասնզի, իր ժողովուրդին Աստուածը

չէ՛ր խօսեր արքայական մարգարէի մը լեզուովը, այլ՝ բազմազան կերպերովը հարուստ ծէսի մը, որ կը պահանջէր և նոյնպէս նուիրապետութիւն մը՝ որպէս Թարգման։ Արաբը պատերազմի դաշտ կը մեկնէր՝ փառք և երանութիւն, երկրային ու երկնային բոլոր բարիքները իր սուրովը նուաճել կարենալու կատարեալ գիտակցութեամբը։ Յոյնը սակայն, այդ ամէնը սրբոց պատկերներէ՛ն կ՚ակնկալէր և կը յուսար ձեռք բերել վանքերուն սուրբ մարդոց միջնորդութեա՛մբը միայն։ Կռիւին և կեանքին մէջ՝ միայն մէ՛կ առաջնորդ ունէր Արաբը. վերը՝ միայն մէկ Աստուած, իսկ հոս, վարը, միայն մէ՛կ մարգարէ։ Անոնցմէ ալ կախուած էր ամէ՛ն ինչ, ու անոնց կ՚ապաւինէր ինք կուրօրէն, երբ մահուան գիրկը և կրակին մէջ կ՚երթար։ Իսկ Յոյնը ունէր շա՛տ մը տէրեր և շատ ալ միջոցներ՝ իր փըրկութեանը համար։ Ան ո՛չ թէ պատերազմի դաշտին մէջ կ՚որոնէր զանոնք, այլ՝ անդորրաւէտ ճգնողական կեանքին մէջ։ Ըլլա՛ր ան մինչև իսկ երկչոտ ու անպէտ մարդուն մէկը, այնուամենայնիւ վստահ պիտի ըլլար թէ բարի՛ անուն մը պիտի վաստկէր և գովասանքի արժանանար ինք, եթէ միայն «բարեպաշտ» ըլլար, ծունկ խոնարհէր ամէն մէկ սուրբի պատկերին առջև ու իր նուէրը դնէր առջևը ելլող ամէն մէկ վանականին բուռը, ամէն մէկ բաց պնակին մէջ։

Իսկ թէ ո՛րչափ շատ գեղծումներ կապուած էին ատոր հետ, թէ ի՛նչպէս անփութօրէն կ՚անցընէր ան իր օրերը և ի՛նչ գործ կը տեսնէր նման պայմաններու տակ, թէ բարքերու ո՛րպիսի անկման և հոգւոյ ի՛նչպիսի ստրկացման կ՚առաջնորդէր այդ, ժամանակին բովանդակ պատմութիւնը ինքնին վկայութիւն մըն է արդէն այդ մասին։ Երկրի մը մէջ ուր Իրենէ-

ներ կ'աստուածացուէին՝ պէտք էր որ հոն ազատ ասպարէզ մը գոյութիւն ունենար ամէ՛ն կարգի ահռելի, զազիր և ստորաքարշ արարքներու համար։ Եւ անկարելի է որ երկար ժամանակ իր գոյութիւնը պահպանել կարենար պետութիւն մը զոր կինե՛ր և անոնց առջև քծնողնե՛ր կը կառավարէին ու ներքինիներ կը վարէին զայն, եթէ, հարկաւ, մարդիկ դուրս չգային և իրենց ուժեղ ձեռքին մէջ չառնէին կառավարութեան սանձը ու, ի մի հաւաքելով երկրին մէջ տակաւին գոյութիւն ունեցող առողջ տարրերը, անապատին որդւոց առջևը պատնէշ մը չկանգնէին։

Միանգամայն ճիշդ կը նկատէ անշուշտ Փափարիկապուլոյ (153), երբ ան կ'ըսէ թէ բոլոր պատկերամարտ կայսրերը Փոքր Ասիայէն կը ծագէին և հո՛ն էին ժողված իրենց քաջամարտիկ զօրաբանակները, մինչ Աթենացի մըն էր պատկերները վերականգնող «բարեպաշտ» Իրենէն։ Եւ սակայն, երբ հեղինակը կ'ըսէ թէ ատոր պատճառը այն էր որպէս թէ որ «Հելլենականութիւն»ը աւելի մաքուր վիճակի մը մէջ մնացած էր ասիակա՛ն երկրամասերը, մինչ Աթէնքի մէջ աղարտուած էր այն,— ապա ներելի կարելի է համարել այդ՝ ժառանգական «հելլենականութեամբ» մը միայն որ իրմէ դուրս ոչինչ կ'ուզէ պատկերացնել բանական, զօրաւոր և առաքինի։ Փաստ է որ՝ հելլենականութիւնը ի վաղուց հետէ փտած էր արդէն և «բարբարոսներու» թարմ ոյժերը կոչուած էին բռնելու անոր տեղը, զայն ժամանակ մը ևս իր հին փայլին ու փառքին մէջ պահելու համար։ Քաղաքակրթութեան մտաւորները, որոնց տէր էր ան, այլ և բարբարոսներու աշխարհին մէջ եղած անծանօթ հարստութիւնները տակաւին մեծ գրաւչութիւն մը ունէին, Հռովմէական

կայսրութեան վարկն ալ բաւականաչափ մեծ էր դեռ, որպէսզի կարելի ըլլար իր դրօշին տակ հաւաքել դրացի բոլոր փոքր ժողովուրդները՝ կռուելու համար յանուն ընդհանուր քրիստոնէութեան և կործանումէ պահելու համար քրիստոնեայ կայսրութիւնը իր բոլոր բարիքներովը մէկտեղ։

Անկասկած, առաջնակարգ կարևորութիւն մը ունի(154) այն փաստը որ՝ պատկերներու թշնամիք մեծագոյն մասով գաւառներէ՛ն էին, ուր տեսակ-տեսակ հերձուածներ իշխած էին երկար ատեն ու պայքարած եկեղեցւոյ դէմ։ Եւ եթէ անոնց պատմութեան մասին հետագայ դարերէն տեղեկութիւններ չե՛ն մընացած մեզի, այդ չի նշանակեր հարկաւ, թէ կորած էին նաև իրենց հետքերը։ Վերը առաջ բերուած տեղեկութիւնները նման աղանդներու մասին Հայաստանի մէջ՝ կրնան հաւանական դարձնել թէ այդ տեղ ևս համանման զարգացում մը տեղի ունեցած է։ Ամէն պարագայի մէջ, Χριστιανοκατήγοροι աղանդին եւ Օձնեցւոյն կողմէ Պաւլիկեանց մասին ըսուածը ցոյց կու տայ թէ՝ պատկերամարտութեան գաղափարը օդին մէջ կար այդ ժամանակները։ Ուստի և, պէտք չկար որ ազդեցիկ պատկերամարտ մը դա՛ս առնէր այդ աղանդներէն՝ հրապարակ հանելու համար այդ գաղափարը, նման ծաւալուն քաղաքական պայքարի մը մէջ։ Գըլխաւորը այն էր որ՝ հրապարակի վրայ էր արդէն գաղափա՛րը, և Յոյն կայսրութեան մէջ սկսած էին դեր մը խաղալ այնպիսի ժողովուրդներ որոնց քով լայնօրէն քարոզուած էր ու գործադրութեան մէջ էր անծէս քրիստոնէութիւն մը։

Ատոնց կարգին՝ Հայք ներքնապէս և բարոյապէս միակ ուժեղ տարրն էին։ Անոնք ունէին իրենց պատ-

մութի՛ւնը, կ՚ապրէին կանոնաւորեալ եկեղեցական կեանքով մը, որով և ի վիճակի էին նշանաւոր դեր մը կատարելու։ Եւ յանձին Լեւոն Ե.ի՝ լիուլի արտայայտութիւն գտաւ այդ պարագան։ Երբ մենք կը տեղեկանանք թէ իր գահակալութեան օրը յոյն հոգեւորականութիւնը հաւատոյ խոստովանագիր մը պահանջած է իրմէ, և թէ ան պատկերներո՛ւն դէմ պայքարած է բայց ոչ թէ Խաչին, թէ կրթական նոր դրութիւն մը, նոր գիրքեր և նոր երգեր ներմուծած է ան(155), այն համոզման պիտի գանք ուրեմն, որ Լեւոն եղած ու մնացած է հաւատարիմ զաւակը իր Եկեղեցւոյն (ինչպէս որ հայ պատմիչները ևս կը վկայեն զայդ)(156); և թէ՝ ան ուզած է իր կայսրութիւնը կառավարել ա՛յն իսկ սկզբունքներով որոնց մէջ որ դաստիարակուած էր ինք։ Եւ սակայն, Հայք չափէն աւելի հեռի կը գտնուէին ու կտրուած էին իրենց մայր երկրէն՝ տեւականօրէն ազդել կարենալու համար այդտեղ։

Անդին՝ միւս ժողովուրդները պաշտօնապէս Յոյն Եկեղեցւոյն կը պատկանէին և կրնային ցուցաբերել մասնակի հայեացքներ միայն։ Իրենց կարգին՝ անոնք ընդունակ էին նոր աղանդներ առաջացնելու, բայց ո՛չ քրիստոնէութիւնը վերակազմելու։ Եւ եթէ անոնց ձեռնարկութիւնը պիտի վրիպէ՛ր հարկադրաբար, եթէ վերջ ի վերջոյ յաղթական մնաց յոյն ոգին, ատոր գլխաւոր պատճառը այն էր անշուշտ՝ որ պատկերամարտները իրենց ղեկավար սկզբունք չունէին ճշմարտօրէն քրիստոնէական և կրօնական, միասնական գաղափարներ(157)։ Բաց ատկէ՝ աղճատեալ, պատկերներու մէջ սքողուած քրիստոնէութիւն մը, եթէ եկեղեցական է այն, այսինքն պատմութեամբը և իր ժողո-

վինգեան հոգեկան առանձնայատկութեամբը պայմանաւորուած ([158]), մինչև իսկ այդպիսին՝ շա՛տ աւելի զօրաւոր է և արդարանալի, քան եթէ աղանդօրէն և բանապաշտօրէն գունաւորուած ամէն կարգի գաղափարներ, որչափ ալ ատոնք աւելի համակրական երեւնան արդիական մարդու մը աչքին։ Պատկերամարտներու քաղաքականութիւնը դժուար թէ ի վիճակի ըլլար ուրիշ արդիւնք մը ունենալու քան՝ քրիստոնէական ձեւի մը կազմութիւնը։ Եւ ուրիշ բան մը պիտի չըլլա՛ր այդ, եթէ ոչ՝ մահմետականութիւն մը՝ առընթեր միւս մահմետականութեան։ Ու եթէ ոևէ քրիստոնեայ կասկածիլ իսկ չէ կարող թէ մինչև անգամ կեղծաւոր պատկերապաշտը (եթէ հարկաւ պատկերը կը ծառայէ որպէս խորհ՛ուրդ մը քրիստոնէական մտքին) գերադասելի է քան մահմետականը, կը մնայ ուրեմն՝ յարգանք միայն տածել այն մարդոց հանդէպ որ խանգարեցին իրերու այդ ընթացքը։ Եւ բուն իսկ ատոնք, յայտնի է, լաւագոյն զաւակները եղած են Ցոյն Եկեղեցւոյ։

Բայց, պատկերամարտից կռիւները այն մեծ նշանակութիւնը ունին մեզի համար, որ անոնք կեանքին մէջ իրականացուցին աղանդաւորներուն մէկ քանի գլխաւոր գաղափարները։ Մէկդի թողուլ կարելի է այն հարցը թէ արդեօք այս կամ այն աղանդը պատկերամարտից կողմանէ ուղղակի օժանդակութիւն մը գտա՞ծ է թէ ոչ։ Ամէն պարագայի մէջ, պատկերամարտից վէճերը հարկադրաբար շղթայազերծ ըրած են հակաեկեղեցական ույժերը։ Եւ երբ ի դերև ելած է այդ ձեռնարկութիւնը, աղանդաւորներուն կողմը քշուած են շատ մը տարրեր որ հնարաւորութիւն չեն ունեցած հաշտուելու Եկեղեցւոյ հետ։ Կը կարդանք առ

Նիկեփոր .— Antirrheticus III (Mai V. T. 1 p. 130) թէ իրենց միաբանական որոնումներու միջոցին՝ անոնք «τὴν Μανιχαίων ἀπιστίαν καὶ ἀξείαν» գտած են «καὶ τῇ δόξῃ τῇ ἐκείνων συνάδουσαν»։ Հարց է այժմ՝ Պաւղիկեա՞նք հաւկըցուած են արդեօք այդտեղ և կամ, աւելի որոշ, Հեգումենոսի՞ Պաւղիկեանք։ Անհաւանական չէ՛ այդ։

Եթէ մենք լուրջ համարելու ըլլանք Թէոփանէսի տուեալները, պիտի հարկադրաբար ընդունինք թէ պատկերամարտից վէճերու ատեն արդէն որոշ դեր մը խաղցած են անոնք։ Բայց մենք տեսանք որ անկարելի է կատարեալ վստահութեամբ մը յենուլ այդ տուեալներուն վրայ. ա՛յն տեղեկութեան վրայ գոնէ ոչ, համաձայն որուն՝ Լեւոն Գ.ի ձեռքով վերաբնակեցում մը տեղի ունեցած է դէպի Թրակիա։ Բայց և այնպէս, հաստատ է որ իններորդ դարուն մասնաւոր նշանակութիւն մը ձեռք բերին անոնք։ Վասնզի, այլապէս գրական գործերու առարկայ դարձած պիտի չըլլային անոնք, զանազան ուղղութեամբ։ Մենք այլ ևս ի վիճակի չենք ըսելու թէ՝ ո՛րն է ճշմարիտը և ո՛րը՝ առասպելականը Կարբէասի և Քրիսոքէյրի պատմութեանց մէջ։ Որոշ է սակայն որ Պաւղիկեանք այդ ատենները ա՛յն աստիճան ծաւալած էին իրենց ռազմական զօրութիւնը (զոր անոնք առա՛ջ արդէն ունէին, ինչպէս որ հետևցնել կարելի է Հեգումենոսի տեղեկատուութենէն), որ պետութիւնը զանոնք հաշուի առնել հարկադրուած էր։

Զարմանալի է որ մենք Վասիլի արշաւանքներուն մասին խօսող հայ պատմիչներուն քով ոչ մէկ տեղեկութիւն կը գտնենք Պաւղիկեանց մասին։ Սակայն, Զամչեան Քրիսոքէյրի պատմութիւն մը ([159]) ունի որ էապէս կը միաբանի Գենեսիոսի հաղորդածին հետ։

Միայն թէ, անոր քով այդ ռազմիկին անունը «Կխեր-չահր» կը կոչուի և մահմետական մըն է ինք ալ։ Տեսանք որ ժամանակագիրներ — և ամենէն առաջ՝ Գենեսիոս — կը թուի թէ տարբեր կարծիքէ չե՛ն։ Եւ թէ, վերջինոյնս համաձայն, «Պաւղիկեանք» միայն մէ՛կ մասը կը կազմէին Տեփրիկէի բնակչաց և ոչ իսկ առաջին տեղը կը գրաւէին անոնց շարքին մէջ։ Յիշե՛նք որ Տեփրիկէի սահմանամերձ երկրամասը յայտնի էր որպէս «Մանիքեցւոց երկիր», մինչ այդ քաղաքը ինք, ուրիշ ամրոցներու հետ միասին, առանձին շրջան մը կը կազմէր։ Ի միտ առնենք նաև, որ այդ ամրացեալ երկրամասերը Բիւզանդացւոց և Արաբաց պետութեանց սահմանին վրայ կը գտնուէին և պատկերամարտից վէճերու միջոցին ասիական քաջամարտիկ բանակներուն կողմէ կը պաշտպանուէին, իսկ անոնց հակակրութիւնը ընդդէմ պատկերներու՝ մասնաւորապէս ուժգին էր։ Ի նկատ առնենք և այն պարագան, որ շարունակ աղանդաւորներ սնած էր այդ գետինը և այդ իսկ ժամանակները կրցած էր թարմ ույժեր ստանալ արաբական տիրապետութեան տակ գտնուող դրացի երկիրներէ։ Ի նկատ առնելով ահա այս ամէնը՝ դժուար չէ ուրեմն ընդունիլ որ երբ Թէոդորա վերականգնեց պատկերները, այդտեղ ժողվուած մնացին շատ մը տարրեր որ կ'ուզէին աւելի շատ՝ արաբ իշխանի մը տիրապետութեան տակ մնալ քան իրենց նոր պայմաններուն տակ ապրիլ։ Շատ հաւանական է ուրեմն որ համարձակ ռազմիկ մը, պարզ զօրավար մը, երկրի իշխանական տունէն շառաւիղ մը և կամ Տեփրիկէ քաղաքին արաբ վարիչը գիտցած ըլլայ օգտագործել այդ պայմանները՝ մէկ կողմէ ազատագրուելու համար արաբ տիրապետութենէն —

բան մը զոր այն ատեն շատեր կ'ընէին —, իսկ միւս կողմէ ալ՝ Յոյներու հաշւոյն նոր պետութիւն մը հիմնելու դիտաւորութեամբ։

Կրնայ ըլլալ որ Պաւղիկեանք — ինչպէս գիտենք՝ դրացի վայրերը կ'ապրէին անոնք ու թերեւս նմանապէս յոյն դրօշակին տակ հաւաքուած էին այդտեղ — մասնակցած ըլլան այդ շարժմանը՝ Կարբէաս անուն առաջնորդի մը ղեկավարութեամբ։ Եւ որովհետեւ անոնք յետոյ Յունաց քով ծանօթ էին որպէս ներկայացուցիչնե՛ր Մանիքէականութեան՝ այդ պատճառաւ ալ դիւրա՛ւ կրնային հետագայի առասպելներուն մէջ երեւան գալ որպէս առաջնորդք ամբողջութեան։ Կարճատեւ յաջողութենէ մը ետք, յիշեալ ձեռնարկութիւնը ի դերեւ ելաւ հակառակորդի մը ձեռամբ, որպիսին էր հզօր Մակեդոնացին Վասիլ։ Եւ մենք գիտենք որ Տեփրիկէի անկումէն յետոյ, Յոյնք ուրի՛շ հակառակորդներու հետ զբաղած էին, մինչ՝ Պաւղիկեանք ասպարէզէն կ'անհետանա՛ն գրեթէ երկու հարիւրամեակ մը։

Մեր ձեռքին տակ եղած նիւթերը հնարաւորութիւն չեն տար մեզի, կարծիք յայտնելու թէ՝ շատ մը կորուստնե՞ր ունեցած են անոնք արդեօք այդ ժամանակամիջոցին, թէ՞ առաւել ևս զօրացած են՝ նորանոր տարրեր առնելով իրենց մէջ։ Մենք տեսանք որ, անցեալ ժամանակներո՛ւն համար ևս՝ ո՛չ անոնց վերագրուած առաքելութեան փորձերը կը հաստատուին, ո՛չ ալ՝ հետագայի մատենագիրներուն կողմէ նկարագրուած հալածանքներուն պատմութիւնները։ Եթէ իսկապէս լուրջ հալածանք մը տեղի ունեցած ըլլար անոնց՝ որպէս հերետիկոսներու դէմ, ապա սպասելի էր ուրեմն ամենէն աւելի, որ Վասիլի ժամա-

նակները կատարուած ըլլային անոնք։ Եւ սակայն, մինչ մենք կ'իմանանք թէ ան Հրեաները դարձի բերելու փորձ մը ըրած է, անդին՝ և ո՛չ մէկ հետք գըտնել կարելի է նման փորձի մը, Պաւղիկեանց վերաբերմամբ։ Ուղղափառութեան պաշտպանները նստած էին հոն, Կոստանդնուպոլիս, և ընդհանուր առումով՝ անոնք շատ ալ հոգ չէին ըներ թէ ի՛նչ հաւատք մը կը քարոզուէր հեռաւոր նահանգաց մէջ։ Ա՛յն ատեն միայն, երբ տեղւոյն վրայ իսկ՝ իրենց աստուածաբանական կագ ու կռիւներուն մէջ յարձակման առարկայ դառնան անոնք, այն ատեն ալ, հարկադրեալ պիտի պոռթկան կրօնամոլութիւնը։ Եթէ անոնք առա՛ջ արդէն ուզած ըլլային հալածել Փոքր Ասիոյ բոլոր աղանդաւորները, այն ատեն՝ ապահովաբար ոչ միայն Պաւղիկեանք, այլ և բնակչութեան թերևս շատ մը կարևոր մասեր ենթակայ ըլլային ատոր։

Ինչպէս ըսուեցաւ՝ մինչև իսկ շատ հաւանական է որ շատ մը պատկերամարտներ Պաւղիկեան կողմը յարած ըլլան։ Եւ սակայն, անկարելի է որ շատ մեծ եղած ըլլայ անոնց գործունէութիւնը, իրենց ասիական հայրենիքին մէջ։ Հեգումենոսի օրով, կը թուի, յիշատակեալ վեց համայնքները միայն, թերևս նաև քանի մը կողմնակի ճիւղաւորութիւններ, կը կազմէին անոնց ամբողջական ույժը՝ ցրիւ եկած լայնատարած երկրամասի մը վրայ։ Յետագային, անոնք հաւանօրէն հարկադրուած էին առաւել եւս սեղմելու իրենց շարքերը ու աւելի լայն գործունէութիւն մը ծաւալելու։ Բայց, անոնց թիւը չի կրնար առանձնապէս մեծ ըլլալ և՛ այն ժամանակ, երբ մենք ԺԱ.—ԺԲ. դարերուն զիրենք եւրոպական գետնին վրայ կը գտնենք նորէն։

Գ.

ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՔ ԱԼԵՔՍԻՈՍ ԿՈՄՆԵՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ: ՓՈՏԻ ԵՒ ՍԻԿԻԼԻԱՅԻՈՅՆ ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԱՅԴ ԺԱՄԱՆԱԿԷՆ ՄԵԿՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁ ՄԸ:

Աննա Կոմնենա կը պատմէ իր «Ալեքսիական» (Alexiada) *գրուածքին մէջ*(160), *թէ Չմշկիկ* (Tzimisches) *կայսրը Պաւղիկեանները* ἐκ τῶν Χαλύβων καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν τόπων *Թրակիա տեղափոխած է՝ զանոնք իրենց առաջուան մնայուն վայրերէն հեռացնելու եւ որպէս պատնէշ մը ընդդէմ սլաւներուն օգտագործելու դիտաւորութեամբ: Այդպիսով, Պաւղիկեանք բընակութիւն կը հաստատեն Ֆիլիպպէ (Ֆիլիպպոպոլիս) քաղաքին մէջ և շրջակայքը ու տեղւոյն Հայոց և Յակոբիկներուն հետ միասին՝ բռնութեան տակ կը պահեն բնակիչները: Այդպէսով, աճեցաւ անոնց խումբը և տարածուեցաւ աղանդ մը որ իր մէջ կ'ամփոփէր շատ մը վարդապետութիւններ, և սակայն՝ ամէն բանի մէջ Մանիքէականութիւնը ունէր իրեն հիմ: Եւ այդպէս մնաց իրաց վիճակը, մինչև որ Ալեքսիոս կայսրը լրջօրէն մօտեցաւ խնդրին: Ան երկար ատեն Ֆիլիպպէ մնաց և ջանաց դարձի բերել աղանդաւորները, օգնութեամբը տեղւոյն արքեպիսկոպոսին և Նիկոլայ Եւստրատիոս եպիսկոպոսին, այլ և Նիկեփորոս կեսարին (ամուսինը Աննայի):*

Աղանդաւորներէն շատեր խոստովանեցան իրենց մոլորութիւնները և մկրտել տուին զիրենք: Յամառեցա՛ն ուրիշներ և ի մասնաւորի աղանդապետները՝

Կուլէոն, Կուսինոս և Փոլոս, որ գիտցան ինքզինքնին պաշտպանել շատ ճարտարօրէն։ Այնպէս որ, կայսրը ստիպուած եղաւ Մանիքեցիներէն բաժնել զանոնք եւ մայրաքաղաքը՝ մեծ արքունիքին բաժանմունքներէն միոյն մէջ ձերբակալած պահել։ Յետոյ, ան զանազան միջոցներով յաջողեցաւ դարձի բերել բոլոր աղանդաւորները։ Ան իր ծառայութեանը մէջ առաւ նշանաւոր դէմքերը և վարձատրեց զանոնք առատօրէն։ Իսկ բուն իսկ ժողովրդեան համար ան հիմնեց մէկ նոր քաղաք, Ալեքսիոպոլիս, և հող ու կալուածք տուաւ ժողովուրդին՝ որպէս յաւերժական ժառանգութիւն։ Իր մայրաքաղաք երթալէն յետոյ, դարձի եկաւ նաև Կուլէոն։ Միւս երկուքը սակայն, անյողդողդ էին եւ ցկեանս մնացին բանտարկութեան մէջ։

Աննա հաստատ մնաց այն կարծիքին թէ՝ Կալինիկէի որդիներէն կը ծագէին Պաւղիկեանք և թէ անոնք միևնոյնն են ինչ որ Մանիքեցիք։ Այդ պատճառաւ ալ, ան չիկամենար հանգամանօրէն խօսիլ ատոնց վարդապետութեան վրայ՝ հանրութեանը ծանօթ համարելով զայն։ Հետևաբար, տարակուսական կը մնայ այն հարցը թէ՞ բոլո՞ր Մանիքեցիները, որոնց մասին որ կը խօսի ինք, Պաւղիկեանց շարքը դասելու է արդեօք։ Այսպէս, օրինակի համար, կը պատմէ թէ խումբ մը Մանիքեցիք ([161]) որ Քսանտաս (Xantas) անուն մէկու մը և Կուլէոն (թերևս միևնո՛յնը ինչ որ վերինը) անուն ուրիշի մը առաջնորդութեամբ Ռոբերդ դուքսին դէմ պիտի արշաւէին Ալէքսիոսի հետ միասին, լքեցի՛ն յանկարծ վերջնոյս բանակը ու չվերադարձան այլևս, հակառակ անոր բոլոր խնդրանքներուն ու խոստումներուն։ Եւ սակայն, կայսեր կողմէ մայրաքաղաք գալ հրաւիրուեցան անոնք ու բան-

տարկուեցան նենգօրէն։ Ոմանք մկրտուեցան, ուրիշներ քշուեցան մեծ մասով և վերադարձան իրենց հայրենիքը (?) «զոր կը գերադասէին ամէն մէկ ուրիշ վայրէ»։ — Ապա կ'իմանանք թէ՝ ուրիշ Մանիքեցի մը (162) որ Ալեքսիոսի ծառայութեանը մէջ կը գըտնուէր, մկրտուած և ամուսնացած՝ պալատական կնոջ մը հետ, տեսնելով որ քրիստոնեայք անգթօրէն կը վարուին իր քոյրերուն հետ, Սկիւթացւոց քով կը փախչի և կը գրգռէ զանոնք քանիցս ապստամբութիւններ գործելու կայսեր դէմ։

Նայելով նկարագրութեանց՝ այդ Մանիքեցիք իրենց բնութագրութեան շատ մը գիծերովը կը նոյնանան Պաւղիկեանց հետ։ Ազատասէր, քաջ, արիւնածարաւ մարդիկ են անոնք, որոնց հանդէպ Ալեքսիոս անշուշտ աւելի երկիւղ և ակնածութիւն ունէր քան որ խոստովանիլ պիտի ուզէր Աննա։ Շատ մը բաներու մէջ, անոնք անշուշտ տարբե՛ր եղած են քան Փոտի ու Սիկիլիացւոյն նկարագրած վախկոտ աղանդաւորները որոնց միակ զէնքը խորամանկութիւնը եղած է, և որոնց բովանդակ գործունէութիւնը քըրիստոնեաները հաւատափոխ ընելու ուղղութիւնը ունեցած է։ Մենք կը լսենք ի հարկէ, թէ Պաւղիկեանք լաւ մը ծանօթ էին Սուրբ Գրոց ու ճարտարօրէն կ'օգտուէին ատկից, և թէ մեծ ազդեցութիւն մը ունէին անոնք իրենց շրջապատին վրայ։ Եւ սակայն, առաքելական այդ գործունէութիւնը բնաւ ու երբեք այն չէ՛ ինչ որ յիշեալ աղբիւրները կը պատկերացնեն և ինչ որ օրինակի համար Բոգոմիլները կը ծաւալէին։ Հոս, ամէն ինչ կը կատարուի առանց երկիւղի, բանի ոյժով մը։ Չե՛ն ծածկեր իրենց վարդապետութիւնը անոնց նման, այլ ունէին բաց-ճակատ կեցուածք մը՝

յաղթական, ինչպէս կը թուի, օրթոտոքսներուն դէմ մղած իրենց բանավէճներուն մէջ։

Կը տեսնենք որ Ալեքսիոս առանց այլեայլութեան, Բոգոմիլներուն պետը խարոյկի մահուան կը դատապարտէ և զանոնք դաժանօրէն կը հալածէ։ Այդպէս չէ Պաւղիկեանց պարագան։ Ջանք կը թափուի, որ ատոնք մեղմութեամբ, նուէրներով և խորամանկութեամբ միայն գրաւուին։ Ամէ՛ն ինչ որ մենք կը լսենք այս վերջին տեղեկութեանց մէջ անոնց մասին՝ ընդհանրապէս լաւ կը պատշաճի այն պատկերին զոր կը ստանանք Հեգումենոսէն։ Իրենց կրօնական գաղափարներուն համար անձուկ միաբանութեան մը մէջ քով-քովի եկած մարդիկ են ատոնք։ Կտրուած մնացեալ աշխարհէն՝ դարերու ընթացքին տեսակ մը նոր ցեղ դարձած էին անոնք, հարկադըրուած չարունակ պայքար մղելու սեփական գոյութեան համար։ Մինչև որ պատմական խոշոր դէպքեր զանոնք գործունէութեան ուրիշ վայր մը տեղափոխեցին և ա՛յլ ընթացք տուին անոնց ճակատագրին։

Բայց, պիտի հարցուիլ վերջապէս. ո՞վ են հայաՓոտի և Սիկիլիացւոյն նկարագրած աղանդաւորները։ Ատոր հետ կապ ունի և միւս հարցը որուն պատասխանն ալ չէ տրուած տակաւին, ե՞րբ և ի՞նչպէս ծագած են այդ գրուածքները։ Տեսանք որ՝ ատոնք չեն պատշաճիր Վասիլի ժամանակին։ Ալեքսիոսը նախորդող ամբողջ պատմութիւնն ալ ոչ մէկ կռուան կը հայթայթէ անոնց համար։ Ալեքսիոսի օրով սակայն, բացուած կը տեսնենք պայքարի ընդարձակ դաշտ մը ուր ամէն կարգի հերետիկոսներ և հերձուածի փորձեր իրենց տեղը ունենալ կարող են։ Յիշեալ գըրուածքներուն վաւերականութիւնը հարցականի տակ

գնելէ ետք, մենք պարտաւոր ենք բանական պատմական հի՛մ մը որոնել անոնց ծագման մասին: Եւ այստեղ, ինչպէս որ կը գտնենք զայն:

Ինչպէս որ մենք մեր այս աշխատութեան առաջին հատուածին մէջ քանիցս շեշտած ենք արդէն՝ յիշեալ երկու գրուածքները միանգամայն գործնակա՛ն նպատակ մը ունէին աչքի առաջ: Անոնք պայքար կը մղեն Եկեղեցւոյն շուրջ վտանգ սպառնացող աղանդաւորներուն դէմ: Ու այդ վտանգը գոյութիւն ունէր ամենէն առաջ՝ Ալեքսիոսի ժամանակ: Երբ մենք կը կարդանք օրինակի համար այդ ժամանակէն հասած բանակռուային գրուածքի մը խորագիրը՝ Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ Ἔλεγχος καὶ θρίαμβος τῆς βλασφήμου καὶ πολυειδοῦς αἱρέσεως τῶν ἀθέων Μασσαλιανῶν, τῶν καὶ Φουνδαιτῶν καὶ Βογομίλων καλουμένων καὶ Εὐχιτῶν, καὶ Ἐνθουσιαστῶν καὶ Ἐγκρατιδῶν καὶ Μαρκιωνιστῶν (163), — այն ատեն՝ մեր առջեւ կը ծագի հետեւեալ հարցը. ինչո՞ւ դրդուած, հեղինակը այդչափ տարբեր անուններ կուտայ մէկ աղանդի: Ո՞ւրկէ երեւան կ'ելլեն մասամբ անյայտ այդ անունները: Զարմանալի է ինքնին, որ այդ անուններուն շարքը Մեսալեաններով կը սկսի եւ Մարկիոնականներով կը վերջանայ: Իսկապէ՞ս դեռ կ'ապրէին այդ երկու աղանդները, եւ ի՞նչ պատմութիւն ունէին իրենց ետեւը: Ու ի՞նչպէս պատահած էր որ այդպիսի կապակցութեան մը մէջ մտած էին անոնք իրարու հետ:

Հնարաւոր է — եւ մինչեւ իսկ հաւանական — որ այդ կապակցութիւնը հեղինակի գլխուն մէջ գոյութիւն ունէր սոսկ, որ ան այդ անունները հին գիրքերէ միայն առած էր եւ պարզապէս տպաւորութիւն մը ձգելու համար կը յիշատակէ այդտեղ: Ամէն պա-

րագայի մէջ, նշմարել կարելի է իր քով այն գի-տակցութիւնը թէ՝ այդ ժամանակները ամենուրեք վխտացող աղանդները խոր հնութեան մը մէջ ունէին իրենց արմատները, այն ալ՝ ոչ թէ մէկ, այլ տար-բեր–տարբեր: Այդ արմատները բանալը և անոնց ա-ճումը պատմութեան ընթացքին հետապնդելը՝ չի կըր-նար կազմել մեր առաջադրութիւնը: Կրնանք միայն ընդհանրապէս գիտել, թէ այդ ժամանակ ի՛նչ աղանդ-ներ գլխաւոր դեր կը խաղային և ո՛ւսկից կը ծագէին անոնք, ենթադրաբար:

Անգամ մը խորհինք թէ ո՛րչափ շատ և ազգի-ազգի ժողովուրդներ թափանցած էին Կայսրութեան ներսը, որպէս օժանդակ բանակներ և որպէս թշնա-միներ — Արևմուտքէն, Արևելքէն և, ամենէն առաջ Հիւսիսէն — որոնք գրեթէ ամէնն ալ թշնամաբար տրամադրուած էին պետութեան պաշտօնական Եկե-ղեցւոյ դէմ: Այլ և յիշենք, թէ ատկից առաջ Հա-յաստանի մէջ ի՛նչպիսի գործունէութիւն մը ծաւալած էին աղանդները, և թէ Թուրքաց արշաւանքէն յե-տոյ, անոնք ևս ի՛նչպիսի շարժման մը մէջ դրուած էին ու իրենց վարդապետութիւնները կայսրութեան հեռաւոր գաւառները փոխանցած: Աչքի առաջ ունե-նալով ահա այս ամէնը՝ կրնանք մեզի պատկերացնել թէ որչափ շատ պայթուցիկ նիւթեր կային այդտեղ՝ ամբարուած Ալեքսիոսի պզերդ նախորդներուն օրով և հարկադրեալ պիտի բանկէ՛ն անոր բազմայօյզ կա-ռավարութեան ներքոյ: Վերը թուած բոլոր անուն-ները ծանօթ են մեզի, բացի Φουνδαιτῶν անունէն: Ես կը կարծեմ թէ մէկ ձևափոխութիւնն է այդ՝ միայն Θονδραιτωնի և վկայութիւն մը այն մասին (ինչպէս որ առանց այդ ալ սպասելի էր) թէ՝ ներգաղթած Հայե-

րուն հետ միասին, Թոնդրակեցի՛ք ևս Թրակիա եկած են և ազդեցութիւն մը ծաւալած հոն։ Անոնք այդտեղ մէկ կողմէ Մեսալեա՛նց հետ նոյնացուած են, միւս կողմէ ալ՝ Մարկիոնականաց հետ։ Եւ մենք տեսանք որ յանձին իրենց այլազան խմբակներուն՝ անոնք մերթ էապէս վարդապետակա՛ն նկարագիր մը հանդէս կը բերեն որ մօ՛տ է յոյն Պաւղիկեանականութեան, մերթ ալ՝ մեսալեան նկարագիր մը։ Զարմանալի չէ՛ որ այդ օտար գետնին վրայ, երկար ժամանակ քով-քովի ապրած աղանդները հետզհետէ եղբայրացա՛ն միմիանց հետ։ Եւ երբ Ալեքսիոսի օրով սկսա՛ւ հալածանքը՝ անոնք ամէնքը մէկ գործի գլխեցին համախումբ։

Կռիւը Նուիրապետութեան և Եկեղեցւոյ արտաքին ծիսակատարութեանց դէմ՝ անոնց ամէնուն հասարակաց առաջմղիչ ոյժն էր։ Բայց, այդ կռիւը անոնք կը վարէին այլազա՛ն զէնքերով, մէկ կողմէ՝ միսթիք, թաքուն ուսմունքներով ու սովորութիւններով, միւս կողմէ ալ՝ Սուրբ Գրոց վրայ կառուցուած բաց քարոզներու, այլ և ազատամիտ գաղափարներու օգնութեամբը։ Որպէս առաջին տեսակի ներկայացուցիչներ՝ մենք կրնանք բոգոմիլները առնել, զորս օրինակի համար Զիգաբենոս կը նոյնացնէ Մեսալեանց հետ։ Եւ իսկապէս ալ, անոնք շատ մը բաներու մէջ կը համեմատէ՛ն վերջիններուս յետագայ հետեւորդներուն հետ, Թոնդրակեցւոց քով։ Իսկ որպէս ներկայացուցիչներ երկրորդ տեսակի՝ Պաւղիկեաններո՛ւ մասին կարելի էր խորհիլ։ Հոն՝ գլխաւորաբար Սլաւներ, իսկ հոս՝ առաւելապէս ասիական նահանգներէն եկած տարագիրներ, որ Փիլիպպէ և շրջակայքը ազատ պետութիւն մը կազմած էին իրենց համար։ Առաջինները,

ըսի, դաժանօրէն կը հալածուէին Ալեքսիոսի կողմէ, ընդհանուր անարգանքի առարկայ էին ու կը վտարուէին ամէն տեղէ։ Մինչդեռ այդպէս չէ՛ր Պաւղիկեանց պարագան։ Այս վերջինները մասնաւորապէս վտանգաւոր պիտի երեւային հոգեւորականութեա՛ն աչքին, իրենց ազատամտութեամբը և յանձնապաստանութեամբը, Սուրբ Գրոց յաջողակ կիրառութեամբը, այլ և բարոյականի կողմէ իրենց յարաբերական մաքրութեամբը և քրիստոնէական զգօն կենցաղովը։ Նկատի ունենալով այս ամէնը՝ պարզ է որ հոգեւորականք կանգ պիտի չառնէին և ո՛չ մէկ միջոցի առաջ, դըրդելու համար կայսրը որ խստութիւն բանեցնէ անոնց դէմ և մէջտեղէն վերցնէ բոլոր այդ աղանդաւորները։ Ու կը բաւէր այդ որպէս առիթ՝ գրուածքի մը միջոցաւ վանիկա և ուրիշներ այն համոզմանը բերելու թէ իսկապէս շատ աւելի գէշ էին անոնք քան ամէն կարգի միւս աղանդաւորք, թէ՝ մանիքեականութեան մէջ ունէին իրենց արմատները և թէ — ինչ որ աւելի կարեւոր է — նախկին ամէն կայսրերուն, իր նախորդներուն կողմէ հալածուած էին անոնք։ Ես կը կարծեմ թէ Փոտի գրութեան ծագումը ա՛յդ հիմամբ բացատրել կարելի է։ Իսկ թէ ուսկի՛ց առնուած է գրուածքին նիւթը, դժուար չէ կռահել շատ մը տեղերէ։

Մատնանշած ենք արդէն, որ Պաւղիկեան Կոստանդինի կարծեցեալ ծննդավայրին անունը, Մանանալիս, օտար է Հեգումենոսի։ Ըսել է՝ անպայման ուրիշ տեղէ մը մուծուած ըլլալու է գրուածքին մէջ։ Լաստիվերտցւոյն քով կը կարդանք սակայն, որ Մանանալի ո՛չ թէ գիւղի մը անունն է, այլ անունն է այլապէս եւս շատ լաւ ծանօթ գաւառի մը՝ Բարձր

Հայք նահանգին մէջ (164), ուր բոյն դրած էր հաշեցւոց մեսալեան – թոնդրակեան աղանդը։ Նոյն այդ Լաստիվերտցւոյն քով, մենք կը գտնենք ուրիշ բառ ևս որ Յոյն թարգմանութեամբ նմանապէս Պաւղիկեանց բնակավայրի մը անունն է և որ Հեգումենոսի քով գա՛րձեալ այլ կերպ կը հնչէ քան Փոտի քով (հոն՝ κοινοχοριται, հոս՝ κυνυχοριται)։ Հաւանական չէ՞ ուրեմն այն ենթադրութիւնը (զայդ յայտնած է արդէն Ջամչեան՝ որ ծանօթ էր Սիկիլիացւոյն լատիներէն մէկ թարգմանութեանը միայն) թէ Փոտ Բ.ի պատմութեանց գլխաւոր նիւթը կազմած են եղծանուած տեղեկութիւններ Թոնդրակեցւոց մասին, որոնք Փիլիպպէի մէջ, Պաւղիկեանց տիրապետութեան առեն, բնակչութեան մէկ մասը կը կազմէին թերևս։

Ես ըսած եմ արդէն թէ անոր (Փոտ Բ.) քով աղանդապետները ինչպէս զոյգ առ զոյգ հանդէս կուգան շարունակ, ըստ որում՝ անոնցմէ մին միշտ ալ աւելի բարձր է իր բարոյականովը և ազդեցիկ նկարագրի տէր անձ մըն է, իսկ միւսը՝ անհաւատարիմ, անարգ և անպէտ մարդուն մէկը։ Այսու հանդերձ, երկուքն ալ առարկայ են միևնոյն ատելութեան, այս առաջինները (օրինակի համար՝ Սարգիս) մինչև իսկ աւելի խիստ կերպով մը կը քննադատուին։ Թոնդրակեցւոց երկու խմբակները միանգամայն, այնպէս ինչպէս որ Լաստիվերտցւոյն քով նկարագրուած են անոնք, մարմնացած կարելի է գտնել այստեղ, ամէնը միասին՝ միևնոյն սկզբունքին տակ առնուած։ Բոլոր աղանդներն անխտիր, հաւասար են միմեանց ու նզովքի՛ արժանի։ Ըլլան սուտ բարեպաշտներ թէ խոհուն, ըլլան աղտոտ թէ անհանճար մարդիկ։

Մանրամասնութիւնները զանց կ՚առնեմ և կը մ–

շատակեմ հետեւեալ նմանութիւնները միայն։ Նախ Գինեխոսի եւ Վրվէռի նմանութիւնը, երկուքն ալ Կ. Պոլիս կու գան, երկուքն ալ ներման կ'արժանանան եւ ի վերջոյ նման խայտառակ մահով մը կը մեռնին։ Ապա նմանութիւնը Սարգիսի (որ՝ Վրվէռի պէս՝ մէկ կնոջմէ կը հրահանգուի) եւ Յակոբի միջեւ, երկուքն ալ հաւասարապէս սուտ բարեպաշտներ են, նոյն կերպ ճարտարախօս, Սուրբ Գրոց հմուտ եւ յաջողակ։ Յետոյ՝ նմանութիւնը հաւասարապէս աղմկալից եկեղ. երկու ժողովներուն միջեւ, մէկը՝ Լաստիվերտցւոյն եւ միւսը Փոտ Բ.ի քով նկարագրուած։ Երկու անգամին ալ, յոյն դատաւոր մը հանդէս կու գայ, եպիսկոպոսներու հետ միասին։ Փոտի քով, եկեղեցական ժողովին մէջ երեւան կ'ելլեն Կիւնոխորիտներ եւ Աստատներ։ Այս երկու անուններն ալ, ինչպէս տեսանք, հայ գետնի վրայ ծագած են ամենայն հաւանականութեամբ։ Հարկաւ, կան միեւնոյն ատեն եւ հակասութիւննե՛ր։ Եւ սակայն, խորհիլ պէտք ենք թէ ո՛րչափ շատ ժամանակ մը եւ տարածութիւն մը կ'իյնայ, մէկ կողմէ՝ դէպքին եւ միւս կողմէ՝ վերջին տեղեկատուին միջեւ։ Վերջինս կրնայ շատ մը բաներ ալ ինք կամայականօրէն հնարած եւ կամ լրացումներ կատարած ըլլալ, այլ տեղէ։ Ամենէն աւելի, աչքի կը զարնէ երեւումը բարեպաշտ իշխան Կրիկորաքէսի (Krikoraches) որ կը վտարէ աղանդաւորները։ Կը թուի թէ՝ ոչ այլ ոք է ան քան եթէ ինքն Գրիգոր Մագիստրոս, — տարբե՛ր ժամանակի եւ տարբեր պայմաններու մէջ փոխադրուած՝ արուեստական կերպով մը [165]։

Մեզի ծանօթ չէ Թոնդրակեցւոց ամբողջական պատմութիւնը։ Այլապէս, կրնայինք թերեւս ա՛լ աւելի կռուաններ գտնել։ Բայց, եղածն եւս քիչ բան չի

ըսեր մեզի։ Փոտ Բ. բաւականաչափ նիւթ ունէր ատ-
կից իր տրամադրութեան տակ, որպէսզի ի վիճակի
ըլլար Հեգումէնի պատմութեան հետ խառնելով զայն՝
պատրաստել իր այն գրուածքը որ մեր առջև կը գըտ-
նուի։ Բայց որ ան միևնոյն ատեն զանազան ուրիշ
մանր գրոյցներէ՛ ևս կրնար օգտուիլ, այդ մենք կը
տեսնենք օրինակի համար անկից՝ որ Պաւղիկեան Սի-
մէոնի դարձին բոլորովին նման մէկ պատմութիւն ալ,
հայ պատմիչ Վարդանի քով կը գտնուի։ Համաձայն
ատոր, Օձնեցին յոյն լեզուին գործածութիւնը արգի-
լած է Հայաստանի մէջ։ Որպէս թէ Լեւոն Գ. կայ-
սեր կողմէ ուղարկուած պաշտօնեայ մը ուզած է զայն
ետ կեցնել իր այդ վճիռէն։ Եւ սակայն, Օձնեցւոյն
ճարտարախօսութենէն յաղթահարեալ՝ ան ի՛նք ալ Հայ
կը դառնայ և վանք կը մտնէ։ Ինչպէս որ այս մէ՛կ
զրոյցը կազմուած է, կրնար նոյն կերպ և մի՛ւսը կազ-
մուիլ։

Ինչ կը վերաբերի վարդապետութեան բուն առար-
կային, քանիցս մատնանշած եմ արդէն թէ ուրիշ՝
Մեսալեան աղանդներէն առնուած ըլլալու է այն։ Ես
կը յիշեցնեմ միայն նմանութիւնը այն մէջբերումնե-
րուն, որ կան մէկ կողմէ Մանիքեցուհւոյն խօսակցու-
թեան և միւս կողմէ ալ Զիգադենոսի «Κατὰ Βογομίλων»
գրուածքին մէջ։ Այդ մէջբերումները երկուքին քով
ալ, ո՛չ միայն ամէնը մէկ՝ Մատթէոսի աւետարանէն
առնուած են, այլև ցոյց կու տան թէ միևնոյն մէջբե-
րումը յար և նմա՛ն կապակցութեան մը մէջ օգտա-
գործուած է (Մատթ. Ի. 22 հետ.)։ Առաւել ևս նկա-
տողութեան արժանի է այդ նաև այն պատճառով որ,
Զիգադենոսի վերը յիշուած «ընդդէմ Մեսալեանց»
միւս գրուածքին մէջ մենք Տիւքիկոս անուն մէկը կը

գտնենք որ այդ աղանդին հիմնադրին և առաջին աղանդապետին մէկ աշակերտն է ու Նկարագրի հասարակաց գիծեր ունի Փոտ Բ.ի Սարգիս=Տիւքիկոսի հետ։

Ըսած ենք արդէն, այս վերջին գրուածքը կը թուի թէ իր սկզբնական վիճակին մէջ չէ՛ հասած մեզի, այլ թէ անկախօրէն ծագած է եւ երրորդ ձեռք մը միայն կապակցութեան մէջ դրած է զայն Փոտ Ա.ի հետ։ Ըստ որում՝ կ'երեւի թէ անոր բովանդակութիւնն ալ փոփոխութեան ենթարկուած է։ Հարկաւ, այդպէս վարուելու եղանակը այն եղած է որ, հարցին վրայ խօսիլ տրուի Փոտի նման հեղինակութիւն մը որ, օրինակի համար, Զիգաբենոսի աչքին բարձր յարգանք մը կը վայելէ եւ ἁγιώτατος մը դարձած է։ Անհաւանական չէ որ այդ կատարուած ըլլայ ի հետեւումն Ալեքսիոսի՝ այդ մարմնացեալ Բիւզանդացւոյն կողմէ տրուած հրամանին և կամ գէթ անոր կողմէ արտայայտուած փափաքի մը։ Որով և, ի հաճոյս անոր՝ յղկուած են Փոտ Բ.ի բոլոր այն տեղիքները ուր, ի հաշիւ կայսեր, չափէն աւելի բարձրացուած էր հոգեւորականութեան վարկը և կամ ուր պատկերամարտները կայսերական վեհափառութիւնը վիրաւորող լոյսի մը տակ բերուած էին թերեւս։ Այդ բանը լիուլի կերպով իրագործուած է արդէն Սիկիլիացւոյն քով։ Ինչպէս տեսանք, այս վերջինս իսկապէս Ներբողիչն է այն կայսեր որուն իշխանութեան օրով յայտնաբերուեցաւ և արմատախիլ եղաւ այդ զազիր աղանդը։

Բայց, ատիկա չի կրնար միակ աւիթը եղած ըլլալ իր գործին։ Ա՛յն արդիւնքը որ Փոտ պատրիարքին գրուածքը կրցաւ ունենալ Յունաց քով, նոյն այդ արդիւնքը կը սպասուէր Բուլգարաց քով (որոնք ամենէն աւելի ենթակայ էին Պաւղիկեանց միսիոնին) այն

գործէն զոր իրենց առաջին արքեպիսկոպոսին համար կազմած էր ականատես մը(166)։ Հնարաւոր է որ այդ Սիկիլիացին մինչև իսկ գործածած ըլլայ Փոտի գըրուածքը յօրինելուն ատեն։ Բայց, չգոհանալով ատով, ան կրնար յետոյ անկից պատրաստել ամփոփ ընդօրինակում մը որ աւելի հաճելի ըլլար կայսեր աչքին և աւելի ալ լաւ ծառայութիւն մը մատուցանէր աղանդաւորաց հալածանքները արդարացնելու գործին։ Այս և կամ նման՝ պարզ եղանակով մը մեկնել կարելի է այդ իւրատեսակ գրուածքներուն ծագման և անոնց սերտ կապակցութեան առեղծուածը։

Զիգադենոսի օրինակը ցոյց կու տայ մեզի՝ թէ ո՛ր աստիճանի անինքնուրոյն և երերուն էին մարդիկ այդ ատենները, երբ պէտք կը զգացուէր գրել Պաւղիկեանց վրայ։ Զիգադենոս պարզապէս կ'ընդօրինակէ Փոտի վաւերական գրուածքը՝ անոր միջոցաւ պայքարելու համար Պաւղիկեանց դէմ, իսկ ինք՝ իր կողմէ գրեթէ ոչի՛նչ ունի հաղորդելիք։ Անշուշտ, ան կրնար կարգ մը բաներու վրայ տեղեկութիւններ ժողվել իր ժամանակակիցներէն։ Եւ սակայն, այդ ամէնը, ինչպէս ըսի, չէր միաբաներ գիրքերու մէջ իր կարդացածին։ Ու ան աւելի կը վստահէր (գիտումով կամ անգիտակցաբար) անցեալոյն հեղինակաւոր դէմքի մը, քան՝ իր իսկ սեփական աչքերուն։ Պարագան նոյնն է և վերը յիշուած Formula Receptionis Manichaeorum-ին։

Անյայտ է թէ այնուհետև ի՛նչ եղան Պաւղիկեանք։ Անոնց ազդեցութիւնը եւրոպական աղանդներու կազմութեան վրայ, յամենայն դէպս, շատ աւելի նուազ եղած է քան որ կ'ենթադրուի սովորաբար։ Աղանդներու պատմութեան իսկական դրօշակակիրները այդ ժամանակները եղած են Բոգոմիլները։ Ասոնց

հիմնական նկարագիրը ոչ թէ Պաւղիկեանականութենէն կը բղխի, այլ՝ Մեսալեանականութենէն, ինչպէս որ այն ատենուան մատենագիրք եւս կը վկայեն: Ապահովաբար, այդտեղ որոշ դեր մը խաղցած են Սլաւներուն մասնայատուկ և կամ հեթանոսական հնագոյն շրջաններէ ծագող շատ մը ազդակներ եւ՝ խառնուելով այնուհետեւ պալքանեան դարաւոր կեանքին ստեղծած երեւոյթներուն հետ: Բայց, ամենէն ազդեցիկը եղաւ բուն իսկ հիմնական տարրը մեսալեան խորհուրդներուն (Mysterium) որոնց սկզբնաւորութիւնը թերեւս բոլորովին ա՛յլ տեղ որոնելու է քան Դ. դարուն «Վանական» ծանօթ աղանդին մէջ, և որոնք ո՛չ թէ Հայաստանի վրայով Եւրոպա եկած են, այլ՝ ուրիշ ճանապարհով մը: Անոնք իրենց ետեւ թողած են հետքեր որ մինչեւ բուն իսկ մեր ժամանակները կը հասնին թերեւս:

Ռուսիոյ մէջ, ԺԻ. դարուն արդէն, յայտնի դարձած և այսպէս անուանեալ «Յուդայականաց Աղանդը» [167] անպայման նուազ իրաւունքով մը կը կրէ այդ անունը: Բացայայտօրէն, ան առընչութեան կապեր ունի Բոգոմիլներուն հետ: Ռուսական արդի աղանդներէն մէկ քանին եւս ունին էապէս մեսալեան բնոյթ մը: Ռուս ուղեգիր մը կը պատմէ Բոգոմիլներուն նախկին բնակավայրէն, թէ՝ ինք Ներետվա գետին սիրուն հովտին մէջ մահմետականներ գտած է որոնք շատ ազատ բարքերու տէր էին, և թէ անոնց կիները անկաշկանդ կը յարաբերէին այրերուն հետ: Բան մը սակայն, որ, յայտնի է, միանգամայն օտա՛ր է մահմետական աշխարհին: Կը պատմէ նաև թէ ամէն իրիկուն, դաշտային աշխատանքներէ վերջ, կիները և այրերը իրարու քով կու գան պարելու համար, և

թէ այդ պարերէն վերջ, ընտի տեսարաններ տեղի կ'ունենան երիտասարդ այրերուն և աղջիկներուն միջև՝ գայթակղութիւն չպատճառելով ոչ ոքի (168)։ Ուղեգիրը կը կարծէ թէ այդ անբարոյութիւնը մահմետականք տարածած են,— բան մը որ չի կրնար ըլլալ, ի հարկէ։ Անշուշտ, ոչ այլ ինչ է այն եթէ ոչ՝ մնացորդ մը բողոմիլներու մեսալեանականութեան։ Միևնոյն ուղեգիրը այդ վայրերը տեսած է շատ մը խորայատուկ քարեր, որոնցմէ մէկ քանին իրենց վրայ կը կրէին ի մէջ այլոց և պարող այրերու պատկերներ։

Այլև, հակառակ որ ԺԹ. դարուն սկիզբի ուղեգիր մը վստահօրէն կ'ըսէ թէ Փիլիպպէի շրջակայքը Պաւղիկեանց մնացորդներ տեսած է ինք, առարկել պէտք է սակայն ասոր դէմ, թէ անոնց վերագրած յայտարար նշանները պարզ Հայերո՛ւ յատուկ են։ Հայե՛րն են որ զոհի կենդանիներ կը մորթեն և օրթոտոքսներէն տարբեր եղանակաւ մը կը խաչակնքեն երեսնին (ձախէն աջ, փոխանակ հակառակը, այլև մատներու այլ դասաւորումով մը)։ Անշուշտ, այդ կողմերու բո՛ւն իսկ հարազատ Հայեր ալ հինէն ի վեր աղանդաւորաց շարքը դասուած են ու հարկադրուած նաև՝ բաժնել անոնց ճակատագիրը օրթոտոքսներուն ծէսէն, որոնք ինքզինքնին միայն կը դիտէին որպէս ճշմարիտ Եկեղեցին։ Վերը յիշուած մնացորդները կրնան այդ Հայերուն սերունդները ըլլալ։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ա.

ԹՈՒՂԹ ԱՄԵՆԱՇՆՈՐՀ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ(170) ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՅ

Որ գրեց ի մեծաշուք եւ հանրահռչակ վանս Կճաւու ի վերայ ուսմանցն նզովեալ Թոնդրակեցւոց, (այս նոր)(171) Ցանէսներու եւ Ցամրէսներու, որ եկան գառան մորթի հագած, եւ սակայն գիշատիչ գայլեր էին ներքուստ, ինչպէս որ յայտնի ալ դարձան ամենուն, իրենց պտուղովը: Սուրբ վարդապետը յուր առաւ այդ մասին եւ գրեց (այս թուղթը), ազատելու համար (կասկածելիները) չար գաղափարներէ(172):

Տէ՛ր հայր. ինչի մասին որ կը գրեմ ես այժմ, անհաւատալի կը թուի ինծի իբրև չարագուշակ լուր մը, հակառակ որ ըստ ամենայնի վստահելի կը համարուէին ու քննախնդիր յետին միտքեր ալ չունէին բոլոր այն անձինք որոնցմէ որ ես տեղեկութիւն առի այդ մասին: Այդ պատճառաւ ալ, իմ այս գրութիւնս բանակռիւի մասնաւոր նպատակ մը չէ՛ հետապնդեր: Լսած եմ որ նզովեալ Թոնդրակեցւոց վատահամբաւ ու նողկալի մծղնէական աղանդը երևան եկած է ձեր՝ բարեմիտներուդ քով: Ու ես սարսափած և ապշած էի Աստուծոյ այդ ատելիներուն հանդէպ ցոյց տրուած

ԹՈՒՂԹ ԱՄԵՆԱՇՆՈՐՀ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՅ

Զոր գրեաց 'ի հռչակաւոր Ուխտն Կճաւայ, վասն խորհրդոյն անիծելոց Թոնդրակեցւոց Յանէսի և Յամրէսի, որ էին զգեստուք ոչխարաց, և 'ի ներքոյ գայլ յափշտակողք, որ և 'ի պտղոյ ծանուցան ամենեցուն, զոր սուրբ վարդապետն լուեալ, գրեաց առ ազատութիւն, 'ի չար խորհրդոյն.

Տէր Հայր, զոր գրեմս, իբր չհաւատալի համբաւ՝ չար տեղեկութեամբ, զի թէպէտև յորոց լուաքն հաւատարիմ կարծէին, և չէր ինչ խէթ կարծեաց քինու՝ ոչ այլ ինչ ունի կերպարան հակաճառութեան. քանզի լուայ, թէ յանյիշելի ամենազազիր մծղնէութիւն աղանդաւորութեան անիծելոց Թոնրակեանցդ 'ի միջի ձերում բարեխորհիցդ յիշատակի. և հիացայ զարմացայ ընդ այդպիսի անյարմար երեսս բանի՝ Աստուծոյ ատելեացդ, որ առեն զձէնջ

ա՛յնչափ անպատշաճ վերաբերմունքին համար։ Կ'ըսեն
թէ դուք, եւ ամենէն առաջ այդ Մուշեղը որ գլ-
տուն մարդու ալ համբաւ ունի, հաստատած ըլլաք
թէ՝ «Մեր Նամակատար սուրհանդակին միջոցաւ զոր
(յատուկէն Թոնդրակեցւոց քով) ղրկած էինք, տեղե-
կութիւն առինք որ անոնք օտար չե՛ն առաքելական
աւանդութեան»։ Դարձեալ թէ՝ դուք սրտակարօտ մեծ
պահանջ ունիք՝ մասնակից ըլլալու այդ մարդոց վի-
ճակին ու խառնելու ձեր արիւնը անոնց արիւնին, որ
խողխողուեցան վրիժառու հեթանոս «Ամիրայ» Ապուլ-
վարդի սուրէն, ա՛յն անձին որ իսկապէս ցասման գա-
ւազան մը եղած է Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքին։ Եւ
յետոյ՝ (որպէս թէ դուք հետեւեալ կասկածոտ հարցը
տուած ըլլաք) «այն ո՞ր գիրքին մէջ է որ հրամայուած
է նզովե՛լ մէկը կամ միւսը»։ Այլ և՝ թէ դուք սնոտի
բարբաջանք մը, անճահ բան մը կ'անուանէք մեր ե-
րանելի տէր Անանիայի բանավիճային հրաշալի թուղ-
թը և ոչ թէ՝ աստուածաբարբառ ինչ։ Արդ, եթէ ա-
սանկ բանի մը [իսկապէ՛ս որ] առիթ — չեմ ըսեր հա-
ւանութիւն — տուած էք դուք, լաւ է որ չգրեմ թէ՝
վայելած էք զայն, — այն ատեն, ձեր վերաբերմամբ
ի կատա՛ր ածուած է գրեալը՝ «ձեր ընտրեալ կերա-
կուրները զզուելի՛ են դարձեր»։

ասել առաւել զայդ գիտնական անուն Մ——չէչ——յէ, թէ Տեղեկացեալ եմք 'ի մեր-
մէ առաքեալ Թղթաբերէ, որ չեն նոքա աւտար յառաքելաւանդ դաւանու-
թենէ, և ըղձալ բաղձաւ մեծաւ փափագանաւք հաւասարել մասին նոցա, և
խառնել յարեան ընդ կոտորեալսն 'ի սրոյ վրէժխնդիր հեթանոս Ամիրայի Ապ-
Վ——չ——յ. որ արդարև գաւազան սրտմտութեան 'ի ձեռին Տեառն Յիսուսի. և
թէ յո՞ր գիրս հրամայէ նզովել զոք, և զերջանիկ տեառն մերոյ Անանիայի
զ———————— հակաճառութիւն նամակին, զրաբանականս ասել, կամ անպա-
տեհս, կամ ոչ Աստուծով խաւսեցեալ. Արդ եթէ այդպիսի ազդեցաւ 'ի ձէնջ
թողում ասել հաւանեցան, և անխայեմ գրել թէ ճաշակեցան, ապա գլխա-
ւորեցաւ առ ձեզ Նախագրեալն, թէ Կերակուրք նոցա ընտրեալք՝ զազրացան։

Շատ մը աստուածային և առաքելական բաներ — այո՛, ամէ՛ն ինչ -— ուրացած են անոնք (Թոնդրակեցիք), աստուածային կարգերն ալ դադրած են գոյութիւն ունենալէ, իրենց քով։ Այսպէս՝ ձեռնադրութիւնը([173]) զոր առաքեալք Քրիստոսէ առին. Հաղորդութիւնը իր մարմնոյն որու մասին առաքեալը կ'ըսէր թէ Հաղորդութեան հացը ճաշակելով՝ մենք մեր մէ՛ջ կ'ընդունինք և կը վայելենք զԱստուած զինքն որ միացա՛ծ է մարմնոյն հետ։ Ատոր հակառակ՝ Սմբատ կ'ուսուցանէր թէ սովորական կերակուր մըն է այդ ահաւորը [Խորհուրդը Հաղորդութեան]։ Դարձեալ, ան կ'ուսուցանէր թէ լուացուելու սովորական ջուր մըն է [և ոչ՝ ուրիշ բան] հոգևոր երկունքներով ջուրէն ու ոգիէն առաջացող ծնունդը որ, յայտնի է, Աստուծոյ զաւակներ կը դարձնէ զմեզ։ Եւ յետոյ, ան մնացեալ օրերուն հետ հաւասա՛ր կը դնէր Կիւրակին, երկրպագութեան արժանի այդ օրինակելի օրը, քանի որ Աստուած այն օրը ստեղծեց առաջին լոյսը և իր Յարութեան լոյսը նոյն այդ օրը ծագեցուց, կենսատու իր երկրորդ գալստեան լոյսն ալ դարձեալ նոյն այդ օրը սահմանեց։

Արդ, ո՞րոնք են ոչ-առաքելական և ոչ-աստուածային (այս կարգերէն) զորս բարձա՛ծ են անոնք, մեր

Բազում ինչ աստուածային և առաքելական, ամենայն ինչ ուրացեալ է 'ի նոցանէ և խափանեալ յաստուածային կարգաց. Ձեռնադրութիւնն, զոր Առաքեալքն 'ի Քրիստոսէ ընկալան. Եւ Հաղորդութիւն մարմնոյ նորա, զոր ասաց Առաքեալ, եթէ Զհացն Հաղորդութեան ճաշակելով, զնոյն ինքն զԱստուած միացեալ 'ի մարմնի ընդունիմք և ճաշակեմք, զոր Սմբատ՝ հասարակաց կերակուր՝ զարշափելին վարդապետեաց. Եւ զծնունդն հոգևոր երկանցն՝ որ 'ի ջրոյ և Հոգւոյ, ծանուցեալ, թէ որդիս Աստուծոյ գործէ, ջուր ինչ լուալեաց զնոյն նոցին ուսոյց.

Եւ զաւրհնաբանեալ զաւր Կիւրակէին. յորում արար (Բանն Աստուած) Զլոյսն առաջին, և կատարեաց զլոյսն Յարութեան իւրոյ 'ի նմին. և զլոյսն

գիտնալովը (174)։ Ծնրադրութի՞ւնը, պաղատանքին այդ խորհո՞ւրդը։ Բայց չէ՞ որ Ստեղծիչն ամենայնի (այսինքն Քրիստոս) ի՛նք ծունկի եկաւ ու կատարեց զայն։ Անոնց կողմէ մերժուած մկրտութեան աւազա՞նը որուն մէջ Քրիստոս ինք մկրտուեցաւ (175)։ Անմահութեան Հաղորդութի՞ւնը զոր Տէրն ամենեցուն ի՛նք ճաշակեց։ (Եւ կամ առաքելակա՞ն է զուցէ) միթէ իրենց մծղնէական անսանձ պղծութի՞ւնը զոր Տէրը մինչև իսկ նայիլ արգիլած է։ (Առաքելական չէ՞ միթէ) երկրպագելի նշանը զոր իր ուսերուն վրայ կրեց մարդացեալն Աստուած, զայն պատիւ և իշխանութեան յարգ համարելով իրեն։ (Եւ կամ առաքելակա՞ն է) միթէ իրենց մարդապաշտ ուրացութիւնը որ աւելի գարշելի և աւելի նզովեալ է քան կուռց պաշտամունքը։ Թէ՞ ինքնիշխան, ամբարտաւան քահանայական կարգը որ նմանողութիւն մըն է սատանայի։ Եւ կամ անգոսնո՞ւմն օրհնուած Պսակին զոր յարգած և պատուած է Տէրն իր հրաշագործողութիւններովը և յանձին իր մօրը՝ Աստուածածնին։ Անդին, անոնք կ'անգոսնե՛ն Ամուսնութիւնը, և ամէն մէկ սիրակցութիւն՝ Աստուծմէ տուեալ և քրիստոսի հաճելի՛ բան մը կը

կենարար գալստեանն՝ նովաւ տնօրինեաց, զայն պատկեր պաշտելի առեալ՝ ընդ այլոցն զուգաթուեալ նոցին թարգմանեաց։ Արդ՝ զո՞րս յայսցանէ զնոցա գիտեմք խափանեալս ոչ առաքելական կամ աստուածականս։ Զծնրադրութի՞ւն խորհրդական աղօթից, զոր ինքն արարիչն ամենայնի (Յիսուս Քրիստոս) խոնարհեալ կրկնեաց։ Թէ զաւազանն ուրացեալ 'ի նոցանէ, յորում ինքն Քրիստոս մկրտեցաւ։ Թէ զՀաղորդութիւն անմահութեան, զոր ինք Տէրն բոլորից ճաշակեաց։ Թէ զմծղնէական անխտիր պղծութիւնն, զոր Տէրն զհայեցուածն արգիլեալ խոտեաց։ Թէ զնշանն երկրպագելի, զոր Աստուածն մարդացեալ՝ յուսն իւր բարձեալ կրեաց, իբր զփառս ինքեան և զիշխանութիւն։ Թէ զմարդապաշտ ուրացութիւնն, որ գարշելի է և անիծեալ քան զկռապաշտութիւն։ Թէ զինքնաձեռն քամահանաց քահանայութիւնն, որ սատանայի է նմանութիւն։ Թէ զպսակին ամուսնութեան անգոսնութիւն, զոր Տէրն ինքեան սքանչելեաւք, և Մարբն իւրով Աստուածածնաւ յարգեաց և պատուեաց, զպսակն

համարեն, կատարեալ սէր՝ (պնդելով թէ) Աստուած սէ՛ր է և միութիւնը սիրոյ մէջ կ'ուզէ ան։ Եւ ո՞չ ամուսնութիւն։ (Առաքելակա՞ն է գուցէ) իրենց ծաղրը և արհամարհա՞նքը հանդէպ երախայրիքներու զոհաբերութեան(176) որոնց միջացաւ Աբէլ, Աբրահամ և Դաւիթ, Սողոմոն և Եղիաս կրցան աստուածային ցասումը մեղմել։ Եւ կամ այն ժպիրհութի՞ւնը որ Քրիստո՛ս կանուանեն իրենց պիղծ աղանդին գլուխը, ինչպէս որ գուշակած էր արդէն Քրիստոս, թէ սուտ Քըրիստոսներ և սուտ մարգարէներ պիտի ելլեն։ Ու ատո՛ր իսկ կը հայի մարգարէին սա խօսքը թէ՝ «Անըզգամն իր սիրտին մէջ խորհեցաւ թէ չիք Աստուած»։

Ահա՛ չկեղծուած հաւատոյ առաքելական (ճշմարտութիւնները) զորս կ'ընդունի այն հետաքննին Մուշեղը։ Մեր մօրեղբայրը և ուսուցիչը հետազօտած է զայն, խիստ ճշդութեամբ մը։ Եւ որպէս Աստուծոյ եռանդուն վկայ ու իմաստուն առաջամարտիկ մը՝ ան սկիզբէն ի վեր՝ ի չի՛ք դարձուց անաստուած Թոնդրակեցւոց առասպելաչատ զրպարտութիւնը։ Այլապէս մենք ի լրո՛յ միայն ծանօթ էինք այդ պիղծերու անուններուն և քիչ բան գիտէինք անոնց մասին։

անդօսնեն, և զոր սիրով մերձենան առ յիրեարս, կատարեալ սէր համարին և յԱստուծոյ, և հանոյ Քրիստոսի, թէ Աստուած սէր է, և զսիրով միաւորելն կամի և ոչ զպսակ. թէ զերախայրեացն կատակերգական երգիծանութիւնն, զորս Աբէլ և Նոյ, և Աբրահամ և Դաւիթ, և Սողոմոն և Եղիայ աստուածային բարկութեան ցուցին հաշտարարութիւն. թէ որ զգլխաւոր աղանդին իւրեանց դարչութեան (զգլուխն) յանդգնեալ Քրիստոս անուանեն, զոր Քրիստոս կանխաւ վկայեաց, թէ Յարիցեն սուտ մարգարէք. և այս է ասելն մարգարէին, թէ Խորհեցաւ անզգամն 'ի սրտի իւրում, թէ ոչ իցէ Աստուած.

Արդ այսոքիկ են քննաւղին Մուշեղայ անխոտոր հաւատոյ առաքելականքս. Արդ զայսոսիկ հաւրեղբայրն մեր և վարդապետ մեծաւ քննութեամբ խնդիրս արարեալ, իբրև զԱստուծոյ ջատագով, և անյաղթին իբր զիմաստուն նախամարտիկ ապացուցեալ զառասպելաբան հայհոյութիւն անաւրինեցն Թոնդրակեանցն, թէ (ապա թէ) ոչ՝ մեք զանուն պղծոցն 'ի համբաւոյ 'ի սակաւ

Արդ, ի՜նչ մեծ և ընտիր շնորհքներ գտած են անոնք այն գարշելի Կումբրիկոսի (իմա՛ Մանիի) քով և ի՜նչ բարի գործքեր՝ զորս պատմած ըլլար Սիմոն (Մոգը)։ Եւ կամ ի՜նչ մեծ լոյսեր կապած են անոնք Նեւին որուն աշակերտած են իրենք, մոռնալով չարչարանաց (Քրիստոսի) անպատում բարեաց օրհնութիւնը և օգնութեան կանչելով այնպէսները որ (չարիք) հասցուցած են իրենց։ Շուներու վոհմակնե՛ր են անոնք և գող-աւազակներու խումբեր, գայլերու վոհմակներ և դեւերու երամակներ, աւազակներու ծնունդ և արիւնարբուներու կոյտ մը, բարբարոսներու խառնիճաղանճ և խաչահաններու ընկերութիւն մը. դէզ մը հրէշներու և բարակներու, որջ մը թունաւոր օձերու. բանա՛կ մը մարդակերպ գիշատիչ կենդանիներու և ժողով մը կախարդութիւն ընող աղանդաւորներու։ Անոնք գարշանք մըն են ոչ միայն եկեղեցւոյ անդամներուն, այլ և հեթանոսներուն համար։

Ու այն զօրաւոր այրը որ վրիժառու եղաւ Քրիստոսի արհամարհանաց համար և խայտառակ մահով մը վերջ տուաւ անոնց նզովեալ նախնիքներուն ան սապէս խօսեցաւ առ երկրորդ Յամրէս, «Քրիստոս յարեաւ երրորդ օրը։ Արդ, քանի որ դուն ինքզինքդ

ինչ լրոյ գխտէաք։ Արդ՝ զի՛նչ պարգեւս ընտրութեան տեսեալ 'ի գարշելին Կումբրիկոս, և կամ յիշատակ բարոյ 'ի Սիմոն, և կամ լոյս ակնկալութեան 'ի Նեան, որոց նոքա են աշակերտեալք. որ զերախտիսն անպատում բարեգործութեան չարչարանացն մոռացեալ, զնոսա կարդան ապաւէն, որ զնոցանէն առացեալ։ Որք են շարք շանց և գումարք գողոց, և գունդք գայլոց և դասք դիւաց. և ազինք աւազակաց և կոյտք կերչաց, և բոյլք բարբարոսաց և խումբըք խաչահանուաց, և ժողովք չարեաց և որք արեանց, և երամք թունաւոր աւձին և փառաք մարդադէմ գազանաց, և կաճառք կախարդասարասա. և ոչ միայն եկեղեցականաց, այլ և հեթանոսաց են անգոսնելիք։

Քանզի և այն հզաւր այր՝ խնդրող վրիժուց նախատանացն Քրիստոսի, որ զանիծեալ զնախնիս նոցա խայտառակամահ սատակեաց, ՝ զայս ինչ ասէր ցերկրորդն Յամրէս, թէ Քրիստոս [illegible]

Քրիստոս կ'անուանես՝ ահա կը սպաննեմ և կը թաղեմ զքեզ։ Եթէ 30 օր յետոյ յարութիւն առնես դուն կ'իմանամ որ Քրիստոս ես, եթէ մինչև իսկ շատ աւելի ուշ յառնես դուն»։

Արդ, այս մէկը մօտ կը գտնուէր և օգնական էր անոնց[177] որ կը չարժակոծէին դառնացեալ։ Եւ սակայն, լուրը (Քրիստոսի մասին) շատերու բերնէն լսած էր ու կը հաւատար միանգամայն Քրիստոսի ճշմարիտ յարութեանը։ Այնպէս որ, ինք գովասանքի արժանի յիշատակ մը թողած է անով որ՝ ծաղրի առարկայ դարձուցած է քամահրանքի արժանի համարածները։ Անիկա ևս Աստուծմէ կարգուած է և ոչ թէ մարդկային կամքէ, քանի որ Աստուած իր վերին վճիռովը չարերը պատուհասեց և կամ մեռցուց զանոնք, այս մէկ չարին միջոցաւ։ Ինչպէս որ Ան (օրինակի համար) Հնդկական հրէշաւոր վիշապը ճարակ տուաւ [178] և Հրեաները պատուհասեց Քաղդէից ձեռքով ու խաչահանները զատեց և կործանեց Տիտոսի, Վեսպասիանի ու Ադրիանի ձեռամբ։ Եւ դարձեալ, Եգիպտացւոց ժողովուրդը պատժեց ու կործանեց Կիւրոսի ձեռամբ։ Մինչև իսկ, Բելիարը կը դիտուի պատուհասող մեծ գաւազան մը՝ կախուած Աճեղի պատուի-

Քրիստոս անուանես, սպանանեմ զքեզ և թաղեմ, և դու զկնի երեսուն աւուր յառնիցես, ես գիտեմ թէ Քրիստոս իցես. թէպէտ այնքան աւուրբք բազմաւ յետոյ յարիցես։ Արդ նա մերձ էր և դրացի դառնացողացն մոլեգնութեան. և զայն լուր 'ի բազմաց ճառողաց կրթեալ էր, և Քրիստոսի ճշմարիտ յարութեանն ամենայնի հաւատայր. և զնոցայն այսպէս արարեալ՝ իբր զարժանի հեգնելոյ եթող յիշատակ բանից զովելեաց. քանզի և զայն Աստուած՝ ես ոչ երկրային խորհուրդ անկեալ. հրամայեալ տնտեսեաց նովաւ չարաւ զչարեանն խրատել և կամ սատակել. որպէս զվիշապն ահագին Հնդկային ետ կերակուր, և զՀրէայսն՝ Քաղդէացւովքն խրատեաց, և զխաչահանսն՝ Տիտոսիւ և Վեսպասիանոսիւ և Ադրիանոսիւ զատեալ կրկին կշտամբեաց. և զեգիպտականացն ազգ՝ Կիւրոսիւ կործանեալ կրկին կշտամբեաց. և մեծ հեծան հարուածոց առ նոյն ինքն Բելիար կախեալ 'ի տաճարին հրամանաց ահաւորին։

քաններուն սրահին մէջ։ Արդ, դեւերը Աստուա՛ծ ընդունեցին եւ դաւանեցին Միածինը, զայն դատաւոր ամենեցուն համարելով։ Ասոր հակառակ, պիղծ Սըմբատը, այդ երկրորդ Սիմոնը, թոյլ տուաւ որ իրեն երկրպագեն որոնք նմանութեամբը դառն արմատէ բուսած իր աշակերտները, ինչպէս որ էր՝ Սամարացի մոգը եւ Մոնդանոսը եւ Պիւթագորասը՝ «անդրական» (?) հեթանոս փիլիսոփան։

Արդ, չատէն՝ քի՛չը եւ մեծէն՝ փո՛քրը միայն գրի առի ես ու կը սպասեմ այժմ թէ ի՛նչ պիտի ըսէք դուք, ասոր դէմ։ Ահա իմ առջեւս է գրուած Տիրոջ կողմէ նշանագրուած սա կանոնը. «Քու խօսքերուդ համաձայն պիտի արդարանաս դուն եւ քու գործերուդ համաձայն դատապարտուիս»։ Իսկ եթէ դուք Ս. Գրոց իրենց (հերետիկոսաց) ծանօթութեանը վրայ կը զարմանաք, ապա յայտնի է մեզ որ Սատանան ալ, Փրկչի փորձութեան օրը ամէն տեսակ սաղմոսներ կ'արտասանէր։ Արդ, չէ՞ք ուզեր դուք կրկնա՛կ անէծք եւ բազմակի նզովք կարդալ՝ անոնց նախահայր Սմբատի եւ իրենց մեւսլներու, իրենց վհկական կրօնքին ու դաւանանքին անունին։ Չէ՞ք ընդունիր որ անոնց ունեցած երեւութական լաւ բաները կրկնակ աղտեղու-

---

Արդ դեւքն՝ Աստուած գիտացին զՄիածինն եւ դատաւոր ամենայնի դաւանեցին, եւ պիղծն Սմբատ կրկին Սիմոն՝ [illegible] դառնարմատ եւ որոմնաբոյս աշակերտացն՝ զինք ետ երկրպագանել. որպէս մոգն այն Սամարացի, եւ Մոնտանոս եւ Պիւթագորաս՝ անդրական եւ հեթանոսային իմաստասէր։ — Արդ ամենեւին նուազս 'ի յոլովից եւ սակաւս 'ի բազմաց գծագրեցի եւ [illegible] լսել 'ի բանից ձերոց. քանզի առաջի է տէրունական կանոնի սահման. [illegible]։ Այլ եթէ ընդ գրաբանութիւն նոցին զարմանայք՝ գիտեմք եւ զսատանայ՝ սաղմոս ասացեալ յաւուր փորձութեան ամենափրկչին՝ Եւ արդ եթէ ոչ անէծս կրկին եւ նզովս բազմապատիկս ոչ արձանագրեցանէք նախահօրն նոցա Սմբատայ, եւ մնացորդ նոցա եւ [illegible] եւ դաւանութեան նոցա, եւ զոր բարին կերպարանին՝ կրկին կղկղանս գրէք եւ տաւել ապականութիւն փորկանիք, եւ յիմ համակիդ ոչ նշանակէք՝ որով զձեզ

թիւններ են միայն և մեծագոյն ուրացումներ։ Զե՞ք ուզեր դուք նամակ մը գրել ինծի և յայտնել թէ ինչո՛վ կարելի է սրբել զձեզ և մէջտեղէն վերացնել գայթակղութիւնը։ Զե՞ք ընդունիր և չե՞ք ըմբռներ որ ձեր բարիքի՛ն և անդորրութեան, ձեր սիրոյն համար միայն գրեցի ես ու հոգ տարի որ այդ ամուր ապաստարանը (Կճաւ վանքը) բուն իսկ իր պահապաններէն չմատնուի՛։ Այլապէս, դուք անձամբ կորսնցուցած պիտի ըլլաք ձեր սեփական փառքը։

Այդ Մուշեղը ինքզինքը (Եկեղեցւոյ) վարդապետ կը ձեւացնէ։ Այդ պարագային, ան պիտի զինուէր այն ոսոխներուն դէմ որ պարիսպներուն մէջ բացած խրամատը կը լեցնեն և ճեղքուածը կը գոցեն։ Խաւարեալներուն համար ան լոյս, աղ և ուղղիչ պիտի ըլլար, համաձայն աստուածային կարգին։ Իսկ եթէ խաւա՛ր է իր միջի երեւութական լոյսը, կը նշանակէ թէ՝ իրականին մէջ, օձեր սանձահարող այնպիսի մէկն է ան որ նոյն այդ օձերէն խածուած է ինք, այլ և անմիտ բժիշկ մը։ Վասնզի, գիտութիւն մը զոր Աստուծոյ մատը չի վարեր՝ յոռի ընտրուած ձայն մըն է որ անպատշաճօրէն կը գործադրուի։ Խաբեպատիր պատգա՛մ մըն է ան՝ որ խաղաղութիւնը կը խանգարէ։ Ո՞ւր

անարատ յարմար է առնել, և զգայթակղութեանն խէթ տարագրել. և գիտէք և իմանայք եթէ վասն ձեր բարւոյ և խաղաղութեան և սիրոյ գրեցի և հոգացա(յ). զի (եթէ) ամրոցդ այդ ապաստանի՝ 'ի պահողաց դորին նենգեսցի, ապա դուք ձեզէն պատուականութեան ձերում մատն եղէք. զի այդ Մուշեղ՝ վարդապետ զինքն գրէ, պարտ է ախոյեան զինել ընդդէմ հակառակորդին և զխրամն համել՝ կարկատել, և զթերին պատսպարել և խաւարելոյն լոյս և աղ և խրատիչ լինել, ըստ աստուածային կանոնին. ապա թէ լոյսդ կարծեալ 'ի դմա՝ խաւար է, ստուգապէս աւձահար թովիչ է և անիմաստ դեղատու, զի գիտութիւն ոչ աւժանդակեալ մատամբն Աստուծոյ, ձայն է անընդրական՝ անյարմարապէս ազդեցեալ, և պատգամ է նենգական՝ խափանիչ խաղաղութեան. Եւ արդ ո՞ւր գիտութիւն դորա՝ ասելդ, թէ Յո՞ւր Հրոյ

է հապա իր գլխաւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թէ՝ «Այդ ո՞ր գիրքէն սորված են անոնք, նզովե՛լ մէկը կամ միւսը»։ Պօղոս չքաշուեցաւ մինչև իսկ՝ կրկին անգամ նզովել այլախորհուրդ հրեշտակը, և Դաւիթ անիծեց ուրացողները, դատապարտութիւննե՛ր էին իր վերջին խօսքերը։

Տէրն ինք ևս այսպէս կը խօսի ձախակողմեան ողջ շարքին վրայ, «Հեռա՛ւ ինձմէ, դուք անիծեալներդ»։ Նմանապէս, Նիկիոյ Եկեղ. ժողովին կողմէ չար հերձուածին դէմ ուղղուած նզո՛վքը կայ որ ժամերգութեան ատեն, աւետարանէն յետոյ կարդացուող հաւատոյ հանգանակէն վերջ գրուած է։ Ապա, Պետրոսի նամակներուն Սահակի տուած պատասխանը կը սաստէ՛ քաղկեդոնական նզովքին բառերով զատուածները(179)։ (Կը յիշատակեմ նաև) Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյն բանադրանքներուն այն գլուխները որ Նեստորի դէմ ուղղուած են, և Զենոն կայսեր Հենոտիկոն-Թուղթը որ մի առ մի կը նզովէ բոլոր հերետիկոսները։ Եւ եթէ մենք օրոշապէս պիտի նզովենք այն մէկը որ մասամբ միայն կը շեղի, ո՛րչափ աւելի [նզովելու ենք] ուրիշ՝ շարքերը բազմակերպարան այս հերձուածին որ ինքզինքը միանգամայն զատա՛ծ է Քրիստոսէ և սատանայի միացած սերտիւ։

ունէին նզովել զնա — Պաւղոս և զհրեշտակն աւետարանի ոչ (°) խորհող, նզովեալ և զնոյն կրկնեալ ոչ պատկառեաց. և Դաւիթ՝ զխոտորեալսն ինքն անէծ, կըշտամբութեամբ ստորագրեաց։ Եւ Տէրն՝ զբնաւ ահեկանացն դասակարգութեանն ասէ. Երթայք յինէն անիծեալք. և զհերձուածողական չարափառութիւնն 'ի Նուագ դաւանութեանն որ զկնի Աւետարանին կանոնեալ պաշտի կրկին, նզովեալ 'ի սուրբ ժողովոյն Նիկիայ ընկալաք և ուսաք. զորչափ բանիւք պաշտօխոնեաց Պետրոս 'ի Սահակայ զորոշեալն 'ի քաղկեդոնականացն նզովիցն բանիցն ետ պատասխանի, Նա Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ գլուխք նզովականացն հաստուածոց ընդդէմ Նեստորի, և Հենոտիկոն Թուղթ Զենոնի կայսեր, որ նզովէ յանուանէ զբնաւ հերձուածողսն, զի թէ որ 'ի մասնէ ունի թերութիւն՝ պատուիրանաւ պարտիմք նզովել, ո՞րչափ առաւել զբազմահերձուած ժողովոյն ըղգասս, որ կտրեալ են 'ի Քրիստոսէ, և կապեալ միացեալ ընդ սատանայի։

Եւ արդ, Տէ՛ր Հայր, կը խնդրեմ որ չգայրանաք իմ այս գրութեանս խօսքերուն վրայ և մեր անկեղծ սէրը չհամարէք ատելութիւն։ Վասնզի, Քրիստոսի սէրն է որ կը հարկադրէ մեզ ընել զայդ։ Մեր փափագն է որ, անարա՛տ ըլլաք դուք։ Ընդօրինակել տուէք Հայր Անանիայի իմաստալից գիրքերը զորս ան խնամքով շարադրած է ընդդէմ աղանդոց։

Եւ արդ, Տէր Հայր, մի՛ դժուարիք ընդ բանս գրոյդ, և զանխարդախ սէրդ՝ ատելութիւն վարկանիք, զի սէրն Քրիստոսի ստիպէ զմեզ յայսոսիկ, և կամիմք զձեզ ամբիծս լինել. և զհայրն Անանիայի զկատարելութեամբ զմատեանսն, որ ընդդէմ հերձուածողացն՝ հոգս տարեալ գրեաց, և դուք գրել հրամայեցէք»։

Բ.

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԹՈՒԼԱՅԼԵՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԻՆ

Նոր Մանիքեցւոց մնացորդք այդ Թոնդրակեցւոց, որ եկած էին Ասորւոց (180) կաթողիկոսին քով եւ կ'ուզէին խաբել զանի (181):

Դո՛ւք որ գողցուած էք գայլ Սմբատէն ու խողխողուած անոր խաբեպատիր ու ամենաւեր, ցանկակործան հետեւորդներէն, աւաղելի՛ էք դուք ու չփոթութեան մատնուած՝ ձեր անկայուն ու անօգուտ մանրախոյզ հնարիմացութիւններէն (ձեզի՛ կ'ուղղեմ ես իմ խօսքս)։ Գօսացեալ և ծայրակտուր անդամներ էք դուք, անպտուղ որթեր՝ խաղողի այգւոյն մէջ։ Սեփական արմատէն կտրուած ծառե՛ր էք դուք, չաւցանկապատուած պարտէզէն դո՛ւրս նետուած ու փըտած փայտ դարձած ծառեր։ Այդպէս է նաև այն չար ոգին որ ծայրագոյն կորստեան առաջնորդեց զձեզ ու Թոնդրակ անուամբ բնակավայր մը ընտրեց ձեզի, որ թուխս նստի՛ք հոն։ Այդ անունն իսկ՝ ցոյց կու տայ որ վառելու համար շինուած է ան։ Ու պատշաճ ալ է իսկապէս, որ վառուի՛ն փտած փայտերը և մէկդի

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԹՂԹՈՅՆ ԹՈՒԼԱՅԵՑԵԱՑ

Մնացելոցն է նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցւոցն, որք եկեալ էին առ կաթողիկոսն Ասորւոց և կամէին խաբել զնա։

Գողացեալքդ ի գայլէն Սմբատայ, և խողխողեալքդ ի խարդաւանող խաճարատէր խոպանողացն և ցանկապատառ հետևողաց նորա, աւաղելի և տարակուսեալ տատանական անտեղի տրամախոհութեամբ անդամք գօսացեալք և խեղկեալք, որթք անպտղացեալք. և ի նետից արտաքսեցեալք, տունկք պարփակեալք, բուրաստանէ խլեալք, և այժմ փայտք փտեալք, զոր հօգին չարութեան այն, որ առաջնորդեաց ձերոյ ծայրին կորստեան, ընտրեաց. Ուրեմն զանուն տեղւոյն Թոնդրակս անուանեն, զի անուանդ այլեցման նշանակէ պատշաճ

նեխուած որթերը([182])։ Բայց՝ Սուրբ Հոգին իր աստուածային ցօղովը մարե՛ց այդ անտանելի կրակին բորբոքումը, և յիշեալ վայրը սուրբ Գէորգի անունը ստացաւ։ Ձեր այժմեան բնակավայրին անունը սակայն, եթէ ատոր ստուգաբանութեանը դիմելու ըլլանք մենք, կը նշանակէ՝ «թուլցած» կամ «թոյլ անդամներով»([183]), ինչպէս որ Յոնուսն ալ՝ խցկեալ ծակի մը կը նմանի ու խաւարը կ'իշխէ հոն([154])։

Ձեր մանկական, համբակային և լկտի նամակը առի ու կարդացի, այն որ մեր հոգիներու լուսաւորչին, Սուրբ Թադէոս Առաքեալին և իր հոգևոր որդի Գրիգորի աթոռակալին ուղղուած է (որ է՝ Հայոց Կաթողիկոս Պետրոսը, Գետադարձ կոչեցեալ)։ Ի՞նչ ծիծաղելի ծփումն էր այդ, խաբէութեան ժխորով լի։ Հնարաւո՞ր բան է միթէ որ կը կարծէք թէ համոզել կարող էք դուք կաթողիկոսական գահին այժմու աթոռակալը, որ ան ընդունի այն՝ ինչի համար որ աւելի քան տասնեհինգ քահանայապետներ (կաթողիկոսներ) զձեզ, այլ և գլխատիչ գազանին աւար դարձած ձեր չներամնե՛րը նզոված են։ Ըսէ՛ այժմ, ժպիրհ և կամովին պոկուածդ, ստինքէն ի՞նչպէս կ'ուզես որ

գոլ, և յիրաւի զփտեալ փայտից և արտակացեալ որթոց պատշաճագոյն են այրեցմունքն․ Վասն որոյ Հոգին Սուրբ չիջոյց զանտանելի հրոյն բորբոքումն ցօղովն իւրով աստուածութեամբն և անուանեցաւ յանուն սրբոյն Գէորգեայ․ Բայց դուք յոր այժմ բնակէքդ, եթէ ստուգաբանեսցէ ոք ուղղակի, Թուլայդ Թուլացուցեալ անուանի կամ Թուլացեալ յանդամոց, դարձեալ իբրև զՅոնան՝ խցկեալ և խաւարեալ և ի խորամթին բնակեալ․

Զգիր ձեր մանկական համբակօրէն հիքութեան առեալ ընթերցաք, որ առ մեր լուսաւորիչն հոգւոց՝ աթոռակալ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի և նորին որդիացելոյն Գրիգորի․ Եւ զի՞նչ էր ծաղրականս այս ծփումն յածեալ զօղանջանս ի խաբէութեամբ․ Մի՞թէ զոր աւելի հնգետասան քահանայապետից, որք նզովեցին զձեզ և զձերն չներամ հոյլսն գազանաբեկ, արդ՝ սա, որ այժմ տիրապետէ աթոռոյն, հաւանեցուցանե՞ս, զի ընկալցի․ Աղէ՛ սաս․ ժպրհեալ և քեցեալ կամաւ յայտնէ զի՞նչ կամիցիս զի հաւանեցուցե՞ս ձերոյն բազ-

ան հաւանի՛լ զիջանի ձեր թիւր ու խաւար միտքե-
րուն։ Փրկիչն ալ ի՞նչպէս պիտի հանդուրժէ որ դուք
զողնաք իր արեամբը գնուածները։ Ես լա՛ւ գիտեմ
որ Ան թոյլ չտուաւ որ Աղեքսանդրիոյ Պետրոսը հե-
տևի Արիոսի։ Վասնզի, Միածինը անոր ցոյց տուաւ
(երազին մէջ) Արիոսը՝ պատառատուն պատմուճան
մը հագին ու այնպիսի կերպարանքով մը զոր ծածո՛ւկ
կը պահէր մէջը բուն դրած վիշապը։ Այսպէս ալ, դուք
չէ՛ք կրնար համոզել (մեր կաթողիկոսը), ձեր գաղիր
և ապականեալ բարքերովը։

Արդ, եկո՛ւր դուն, վիժուած ծնունդ, եթէ մի-
այն ի վիճակի ես լսելու, ո՛չ միայն կոյր ես դուն,
այլ և կը թուի թէ խուլ ու համր ես։ Ի՞նչ, դուն կ'ու-
զես համոզել մեզ որ Եկեղեցի՞ ընդունինք զձեզ, ձեր
այդ կանոններովը։ Կը վախնանք։ Վասնզի, (օրէնքը)
կ'արգիլէ՛ բորոտները վրանէն ներս առնել, որովհետև
բորոտը մեռա՛ծ բան մ'ունի մէջը։ Ու եթէ մէկ փոք-
րիկ տեղէ բոլոր անդամները կը պղծուին, ի՞նչպէս
կրնայ ուրեմն չպատահիլ նոյն այդ բանը, երբ ամբող-
ջովին բորոտութենէ մեռածի մը կը վերաբերի խըն-
դիրը։ Ու կը տեսնես որ եկեղեցիէն դուրս կը վտա-
րեն մեղանչողները։ Նախ և առաջ ապաշխարել կու

բաղեալ և խաւարեալ խոկման. և զիա՞րդ թողցէ փրկիչն զձեզ՝ գողանալ
զգնեալսն արեամբն իւրով։ Քաջ գիտեմք, եթէ ոչ թողացուցանէ, որպէս ոչ
թողացոյցն Պետրոսի, որ յԱղեքսանդրիայ, հաւանել Արիոսի քանզի ցուցանէր
Միածինն պատառեալ զպատմուճանն իւր, և յայտնէր զծածկեալսն որ ի նմա
բունեալ վիշապին։ Այսպէս և ոչ դուք կարէք հաւանեցուցանել զազրագործ
և նեխեալ և փտեալ օրինովք ձերովք։

Ագէ՛ ե՛կ դու, վիժեա՛լ յորովայնէ, եթէ կարող ես լսել, թէպէտև կոյր
ես, սակայն խուլ ես և համր թուիս գոլ ինձ։ Հաւանեցուցանե՞լ զմեզ կա-
միս, զի նովիմբ օրինօք անօրէնութեամբ ընկալցուք զձեզ յեկեղեցի։ Եւ ահա՛
կորնչիմք. քանզի զբորոտն ոչ հրամայէ մուծանել ի խորանն. վասն զի մեռ-
եալ յինքեան բորոտն կրէ. և եթէ սակս սակաւիկ մասամբ միոյ տեղւոյ ան-
դամքն բոլոր պղծին, զիա՞րդ ոչ որ բոլորովին մեռեալն է բորոտութեամբ և

տան և յետոյ միայն [հաւատացելոց] միաբանութեան մէջ կ'առնեն զանոնք կրկին։ Ըստ որում, քահանան կ'աղօթէ որ անոնք արժանանա՛ն (այդ միաբանութեանը) և հետևեալ խօսքերը կ'արտասանէ. «որպէսզի, հոգւով առողջացած, քու եկեղեցւոյդ անդամ դառնան ասոնք»։ Կարծեմ թէ այս ամէնը ծիծաղելի կը թուի քեզի։ Վասնզի, հեշտասիրութեան ետևէ ինկած ես դուն և մահաբեր օձի թոյնէն ընդարմացա՛ծ։

Դուք մի առ մի թուած էիք առաջնոց հերձուածները և անիծա՛ծ զանոնք։ Մենք կը ծիծաղինք ատոր վրայ։ Եղկելինե՛ր։ Գիտենք որ դուք ո՛չ անէծքին արժէք կու տաք և ո՛չ ալ օրհնութեան։ Լա՛ւ գիտենք որ դուք ոչ զանի (Սմբա՞տը) կ'ընդունիք և ո՛չ ալ ոևէ ուրիշ մէկը։ Եւ սակայն, մէջտեղ չկայ և մէկ ուրիշը (առաջնորդ) որուն յարա՛ծ ըլլաք դուք։ Շատ աւելի լաւ պիտի ըլլար, եթէ պատկանէիք այն մարդոց շարքին զորս անիծած էք դուք ինքերնիդ։ Որպէսզի մենք ալ, զերծ մնալով ձեր մահացու թոյներէն, գաղտնի նետերէն և սադուկեցւոց խմորէն, այլ և ձեզմէ, գառնազգեստ գայլե՛ր, խաղաղութեամբ քնանալ կարենայինք։ Ես կը գտնեմ որ ո՛չ միայն աղանդաւորաց կը նմանիք դուք, այլ և հրէութիւն ու

եթէ որք մեղանչենն, արտաքոյ լինել հրամայեմք եկեղեցւոյն ապաշխարութեամբ և ապա միեղինաբար կցորդութեամբ յարմարին չարակացեալ, զոր քահանայն աղօթէ արժանանալ յասելն յիւրում, զի սոքա առողջացեալք հոգւով եղիցին անդամք եկեղեցւոյ քոյ. զոր կարծեմ ծաղր է քեզ այս ամենայն վասնզի զկնի հեշտախտութեան դեգերեալ գոս և թիւնիւ մահաբեր արբեալ։

Գրեալ էր ձեր զհերձուած առաջնոցն և անիծեալ զնոսա. այսոքիկ ծաղր մեզ են։ Գիտեմք եղկելի՛ք, զի ոչ զանէծսն ինչ համարիք և ոչ զօրհնութիւն։ Զայդ քաջ գիտեմք, որ ոչ զնա ընդունիք և ոչ զայլ ոք, վասն զի ի մէնջ ոչ էք. և այլ ոք ոչ երևի, եթէ յայնոսիկ հպեալ յանգեցայք։ Բայց երանի՛ եթէ յայնցանէ էիք, զորս անիծէիք. զի մեք զերծեալք ի մահացու թիւնից ձերոց և ի գաղտնի նետից և ի Սադուկեցի խմորոց և յասրազգեաց գայլոցդ, ննջէաք արդեօք խաղաղական. և ոչ եթէ միայն հերձուածողացն համեմատ

թլփատութիւն կ'ընդունիք և շատ աւելի գէշ էք քան անոնք։ Կը խնդրենք միայն, որ դուք կա՛մ ջերմ ըլլաք մեզի պէս, և կամ պաղ՝ այլանդակներուն նման, ոչ թէ գաղջ ջուրի պէս, որ պժգալի է և փսխել կուտայ։

Դե՞ղ կը խնդրէք ձեր վէրքերուն համար, թէ՞ բոլորովին անբիծ կ'երևցնէք դուք զձեզ։ Ես կ'ուզեմ խրատ մը տալ ձեզի, ո՛վ դուք չարեաց առաջնորդներ և մոլիներ. հեռո՛ւ կեցէք այդ անմեղ երախաներէն որ ցրուած են այստեղ ու այնտեղ, քրիստոնէից մէջ. թող տուէք որ գան ու մկրտութիւն ընդունին, անիծելով Սմբատը և իր յաջորդները՝ մինչև Եսու, այլ և այն չէկ շուն Ղազարը իր համախոհներովը մէկտեղ։ Թող Տէր Յիսուսը իր բերնին հոգւովը սատակէ ամէնքը մէկ (186) . . . ։

Հարիւր եօթանասուն տարի շարունակ, Մեծ Հայքի տասնևերեք ու նոյնչափ ալ Աղուանից կաթողիկոսներ յորդորած են ձեզ, նմանապէս՝ տասն հազար եպիսկոպոսներ և անթիւ քահանաներ ու սարկաւագներ։ Եւ սակայն, դուք չէ՛ք լսած անոնց։ Անոնք խօսած են ձեզի ու յանդիմանած, և սակայն՝ պատկա-

---

գտանեմ զձեզ լինել, այլ հրէութիւն և թլփատութիւն ընդունել, և եթէ այնոքիկ քան զայսոսիկ չարագոյն. միայն խնդրեմք կամ ջերմ լինել իբրև զմեզ կամ ցուրտ իբրև զայլանդակս, և ոչ եղկութեամբ, որ ործացուցիչ է և ի փսխելն պատեհագոյն։

Խնդրէ՞ք ինչ դեղ վիրաց արդեօք թէ ամենևին անարատք զձեզ երևեցուցանէք։ Եւ ահա ցուցից ձեզ, չարեացդ առաջնո՛րդք և մոլի՛քդ, ի բաց կացէ՛ք յանմեղաց մանկանցդ. և դոքա եկեալ խոստովանեսցին զյանցանս իւրեանց, և ընկալցին մկրտութիւն ի մէջ քրիստոնէից իւրաքանչիւր ուք ցրուեալքդ, և անիծեսցեն զՍմբատ հանդերձ մինչև ցԵսու որ էին, և զչէկ շունն Ղազար հանդերձ համախոհօքն իւրովք, զոր սատակեսցէ և անիծեսցէ Տէր Յիսուս հոգւով բերանոյ իւրոյ . . . ։

Զհարիւր և զեօթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց Մեծաց, նոյնչափ և Աղուանիցն և բիւր եպիսկոպոսք և անթիւ քահանայք և սարկաւագունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին և ոչ պատկառեցայք, անիծեցին և արտաքսեցին և ոչ զզջացայք, մինչև հոգին

ռանք չէ՛ք զգացած դուք: Անիծած են զձեզ և աքսորած բայց՝ դարձի չէք եկած: Մինչև որ, սուրբ Հոգին և իմ Նախահայր Ս. Գրիգորի (187) աղօթքը առաջնորդ հանդիսացան ինծի, և ես Միջագետք եկայ ու հոն հանդիպեցայ մահաբեր, մրրկայոյզ ու պղտոր գետերուն: Թոնդրակեցի անիծեալ Սմբատէն բղխելով մահ կը թափալէին անոնք, իրենց չուրջը: Մաքրելէ յետոյ զանոնք՝ ես ճամբայ ինկայ և գացի բուն իսկ ակնաղբիւրը հասայ, այնտեղ ուր իժեր և կարիճներ չարութեան բուն դրած էին: Քանդեցի զանոնք, ինչպէս որ իմ Նախահայրը Աշտիշատը քանդած էր (188): Եւ գիւղը կոչեցի անունովը (հոն գտնուող) Սուրբ Գէորգի մատուռին զոր գրաւած էր շուն Սմբատը: Եւ յուսամ ի Տէր Աստուած — ա՛յն՝ որ Քերովբէական աթոռը կը նստի — որ Ան իր ողորմութեան շնորհը ձեր վրայ ծագեցնէ իմ ձեռքովս, որպէսզի դուք մոռնաք այդ չար ախտը ու այն բոլոր վատ սովորութիւնները զորս ձեր անօրէն ու չար առաջնորդները թոյնո՛վ լեցուցին ու չարութեամբ յղացան: Ապա թէ ոչ, յոյս դրած եմ իմ Աստուծոյս զօրաւոր բազուկին վրայ՝ որ իմ ձեռքս մտնէ զձեզ: Ու եթէ դարձի չգաք դուք, Ան մէկ ո՛ւրի՛շ պահապան և ցան-

---

սուրբ առաջնորդեաց ինձ և աղօթք նախահօրն և հաւուն իմոյ սրբոյն Գրիգորի: Եւ եկեալ ի Միջագետս, հանդիպեցայ մահաբեր և մրրկեալ պղտորեալ վտակաց, որ հոսէր մահացու արտաթորեալ յանիծելոյն Սմբատայ որ ի Թոնդրկաց: Եւ մաքրեալ զայնոսիկ, խաղացի չու արարեալ մինչև յակն, յորում բուսեալ էր իժն և քարբն և վիշապն չարութեան: Եւ խլեալ զնոսա, տապալեցի, զօրօրինակ հաւն իմ զԱշտիշատն, և անուանեցի զորջորման վկայարանն սրբոյն Գէորգեայ, որ [գրաւեալն] էր ի շանէն Սմբատայ մինչև ցայժմ: Եւ յուսամ ի Տէր Աստուած այն, որ նստին ի քրովբէական յաթոռ, զի ի ձեռն իմ ծագեսցէ առ ձեզ զողորմութիւն մարդասիրութեան իւրոյ մոռանալ զչարութիւն ախտի և զամենայն սովորութեան, զոր յանօրէն և ի չար յառաջնորդաց ձերոց դեղեալք և յղացեալք զչարութիւն: Ապա թէ ոչ, յուսալի է ինձ ի նոյն զօրութիւն բազկի Աստուծոյն իմոյ, զի մտանեսցէ

կանորոգ պիտի յարուցանէ, որ մէջտեղէն բառնա՛յ զձեզ։

Բայց, ես կը պատուիրե՛մ ձեզի, թողէ՛ք որ խաղաղութեամբ ապրինք մենք և մեր երկիրը Միջագետքի մէջ, այն որ Հռոմայ սուրբ թագաւորութեան իշխանութեանը տակ կ'ապրինք։ Մի՛ ուսուցանէք և մի՛ հաստատէք ձեր չար հերձուածը — ո՛չ գիրով և ո՛չ ալ խօսքով։ Եւ թող անոնց (անմեղ նախնեա՞ց) ու ձեր արիւնը ձեր սեփական գլխուն վրայ թափի։ Թող խորտակլի՛ն ձեր անունը, ձեր խօսքը և ձեր գործը։ Ապա թէ ոչ, Աստուծոյ զօրութիւնը պիտի երեւա՛յ ձեզի, և Ան իր զայրոյթովը և խռովքովը պիտի ԼԿէ՛ զձեզ։

զձեզ ի ձեռս իմ։ Եւ եթէ ոչ զգուշասջիք, յարուսցէ զայլ ոմն պահպանող և ցանկակարկատ, զի նա բարձցէ զձեզ ի միջոյ։

Բայց պատուիրեմ ձեզ, թոյլ տո՛ւք մեզ և աշխարհին մեր Միջագետաց և ամենայն որք ընդ իշխանութեամբ Հռոմայ սուրբ թագաւորութեան. մի՛ թշթովք և մի՛ պատուիրելով զչար հերձուած ձեր ուսուցանէք կամ հաստատէք. և անա՛ արիւն այնոցիկ և ձերն ի գլուխ ձեր. տապալեցէ՛ք այսուհետև զանուն ձեր և զբան և զգործ. ապ'եթէ ոչ, զօրութիւնն Աստուծոյ երևեսցի ի ձեզ և բարկութեամբ իւրով խռովեցուսցէ զձեզ.

ՊԱՏԱՍԽԱՆ (ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ) ԱՍՈՐԻՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԹՈՒՂԹԻՆ,

Երբ ան [Մագիստրոս] «դուքս» էր Վասպուրականի (189) եւ Տարօնի (190) մէջ: Մանիքեցիները արմատախիլ ընելէ վերջ Յունաց երկրէն եւ Թոնդրակէն, այդ փճացուած ցեղին մնացորդները Ասորոց կաթողիկոսին քով գացին, խաբէութեամբ թերեւս իրենց կողմը քաշելու համար զանի: Ան ալ, առ Գրիգոր Մագիստրոս Արշակունի (191) թուղթ մը գրեց, որուն պատասխանը հետեւեալն է:—

. . . (192) Կարդացի այն գողերուն և բովանդակ կաթողիկէ Եկեղեցիէն վտարուածներուն՝ առ սուրբն կաթողիկոս Պետրոս (1019–1058) յղուած գիրը, որուն մասին ալ յայտնած ես դուն մեզ, համաձայն քու իմաստութեանդ և աստուածահաճոյ, բարեպաշտ և սուրբ վարուցդ ու քահանայապետական իշխանութեանդ, առաջնորդուելով ի Հոգւոյն Սրբոյ: Ինծի կը թուի թէ Աստուած ներշնչած է քեզ զայդ, որպէսզի այն թաքնուած չմնայ քու մաքրափայլ և վսեմական մեծութենէդ: Աստուած արժանի ըրած է քեզ այդպիսի մրցութեան և պայքարի մը, որպէսզի դուն ալ ճակատես, քու նախնի միւս հայրերէն յետոյ, աղան-

---

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԹՂԹՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՍՈՐԻՈՑ

Ի ժամանակին, յորժամ էր դուքս ի Վասպուրական և ի Տարօն. զկնի բառնալոյն զՄանիքեցիսն յաշխարհէն Յունաց, և ի Թոնդրակայ հալածելոյն նոցա խորտակեալ ազգն. չոգան առ կաթողիկոսն Ասորւոց ի քաղաքն Ամիթ, զի թերևս խաբէութեամբ հաւանեցուսցեն զնա. զոր նորա գրեալ թուղթ ի Գրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին. Եւ այս է պատասխանին.

. . . Այլ ընթերցաք զգիրս գողոցդ և արտաքսեցելոցդ ի բոլոր կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, զոր գրեալ էին ի քահանայապետն սուրբ Պետրոս. որ ըստ քում իմաստութեան և աստուածակրօն ճգնազգեաց սուրբ վարուցդ և քահանայապետական իշխանութեանդ առաջնորդեցար ի Հոգւոյն սրբոյ և ծանուցեր մեզ զայսոսիկ: Այսպէս համարիմք, եթէ յաստուածուստ երևեցաւ քեզ, զի մի՛ զանգիտեսցի զանխլանալ ի քումմէ մաքրափայլ և վսեմական պետութենէդ. քանզի պարտ էր ուրեմն յաստուածուստ արժանանալ քեզ այսպիսի մրցանաց և մարտի, զի ճակատեսցես և դու զկնի այլոց հարցն սրբոց քում

դաւորական կախարդութեան և նենգամիտ բարբանջանքներուն աստուածամարտ սուրին դէմ։ Գառնազգեստ այդ գայլերը վարժ են՝ այդ ձեւով մանուկներ յափշտակելու։ Եւ այդպէսներո՛ւն դէմ է որ կ'զգուշացնէր Փրկիչ, իր աստուածաւանդ աւետաւոր քարոզութեանը մէջ, «Զգո՛յշ կացէք այնպէսներէն որ», կ'ըսէ «գառնազգեստ են, իսկ ներքուստ՝ յափշտակող գայլեր» Առաքեալն ալ կը զգուշացնէ այդ չար մշակներէն։

Իսկ դուն, ո՛վ սուրբ քահանայապետ և յաջորդ Յիսուսի՝ այրական հաւատարմութեամբ, ա՛ռ և կարդա՛, եթէ գտնել կարող ես դուն ձեր այդ գաւառին մէջ, սուրբ և երիցս երանելի Անանիա վարդապետին այն գիրը զոր ան յօրինած է Հայաստանի Տէր Անանիա կաթողիկոսին խնդրանքով։ Կարդա՛ նաև Հայաստանի վերադիտող Տէր Յովհաննէսի գիրը որուն անունները (գրուածքին որոշ խորագիրնե՞րը) դրած ենք մենք մեր այս նամակին մէջ։ Այդտեղէն կը տեսնես դուն թէ ի՛նչ մարդ է այդ գիշատիչ գազանը, այդ արիւնռուշտ, պոռնկացեալ, վաւաշոտ, խելագար և պիղծ Սմբատը։ Այդ անիծեալը երևցաւ Տէր Յով-

---

նախնեացն ընդդէմ աստուածամարտն սրոյ աղանդաւոր դիւթութեան կեղծոյ գաղտագող բաղբաջանաց այսպիսեաց ընդ դրուանաւ խաւարային նսեմացեալ ազգիդ։ Այսպիսի սովորութեամբ սովորեալ են գայլքդ այդ հանդերձիւք ոչխարաց գողանալ մանկունս. յորոց զգուշացուցանէր Փրկիչն յիւրումն աստուածաւանդ աւետաւոր քարոզութեան. Զգոյշ կացէ՛ք, ասէ, որք են հանդերձիւք ոչխարաց և ի ներքոյ գայլք յափշտակողք. զորոց և երանելի առաքեալն զգուշացուցանէր դարձեալ ի չար մշակաց անտի։

Այլ դու ո՛վ քահանայապետ սուրբ և Յիսուսի հետևեալ բոլորն այրական սրտութեան, աղէ՛ ա՛ռ ընթերցի՛ր, եթէ գտցես յայդմ գաւառի, զսուրբ և զերիցս երանելի վարդապետին զգիրս Անանիայի, զոր ի խնդրոյ տեառն Անանիայի կաթուղիկոսին Հայոց, և զտեառն Յովհաննիսի Հայոց վերադիտողի, որ զանուանս գրեալ եմք յայդմ նամակի, թէ ո՛րպիսի չար գազանն այն արիւնռուշտն, առնամոլին և վաւաշ շամբուշ բորբորիտն, պիղծն Սմբատ անիծեալն այն երևեցաւ յաւուրս տեառն Յովհաննիսի և Սմբատայ Բագրա-

հաննէսի և Սմբատ Բագրատունիի օրերը։ Իր չար ու մոլոր վարդապետութիւնը ան ուսած էր Մըջուսիկ անուն պարսիկ բժիշկի մը քովը որ աստղաբաշխ մըն էր։

Ի՞նչ շատ բան մը պիտի ըսեմ կամ գրեմ ես քեզի, քրիստոսասէր մարդուդ։ Պիտի ուզէի՝ կարճ խօսքով մը վերջացնել, ծանօթացնելու համար քեզի տարակուսանքներուն ամբողջ աղէտը՝ ի մասին իրենց զազրելի փոփոխականութեան(193) անոնց խորամանկ խաբէութիւնը, տղայական անգիտութիւնը և անաստուած քարոզութիւնը. անձոռնի և ձոռոմ ճառերը ու անհիմն համոզումն, գիշերային ոճիրները և նոր ու զազրելի, քստմնելի ախտերը, անոնց քահանայապետի. խաւարչտին ձեռնադրութիւնը ու շնորհազուրկ մկրտութիւնը, անլոյս խաւարը և անյոյս դաւանութիւնը, աներկիւղ երկիւղածութիւնը (Աստուծմէ), խաւարասէր լուսափայլութիւնը և հրեշտականման դիւակերպութիւնը։ Այդ գառնազգեստ գայլերը, սևցած խոյերը, Հոգին մերկացած և սատանայ զգեցած այդ թշուառականները՝ աշակերտ դարձած ստութեան սպասաւոր Սմբատի՝ Առաքելոց և մարգարէից հիմերը սասանողին։

տունեայ, ուսեալ զչար մոլութիւն յումեմնէ պարսկական բժշկէ և յաստեղաբաշխէ մոգէ, զոր Մըջուսիկն կոչէք։

Եւ զի՞նչ երկարագոյն քեզ ասացից կամ գրեցից քրիստոսասէր անձինդ. այլ սակաւուք հատանել յօժարանամ. զի բոլոր աղէտ տարակուսանաց նոցա անբարի բարեձևութեան և խորամանկ խաբէութեան և զողջայաբար անուսմնութեան և անաստուած վարդապետութեան և անձոռնի ձոռոմաբանութեան և անտեղի հաւանութեան և գիշերային խեղազործութեան և նոր զազրելի և քստմնելի ախտակրութեան և անքահանայապետ քահանայագործութեան և խաւարչտին ձեռնադրութեան և անշնորհ մկրտութեան և անզամպարափայլ նսեմութեան և անլոյս դաւանութեան և աներկիւղ երկիւղածութեան և խաւարասէր լուսափայլութեան և հրեշտակակերպ դիւազգեցութեան և ատրազգեաց գայլոցդ և թխացելոց այծեաց, և մերկացելոցդ զՀոգին և զգեցելոյդ զսատանայ աշակերտելոյդ ստանուէրն Սմբատայ սասանողին հիման առաքելոց և մարգարէից սակաւ ինչ, որպէս վերագոյն գրեցաք, ծանուցից ձեզ։

Սմբատը — ինչպէս նաև իրմէ յետոյ եկող չուներ-ը-և գայլերը՝ առանց քահանայական կարգի այլ սակայն քահանայական կերպարանքով մը — Ծաղկոտն գաւառէն (194) եկաւ, Զարեհաւան գիւղէն։ Եկաւ ու բնակութիւն հաստատեց Թոնդրակ գիւղին մէջ։ Ու սկսաւ ուսուցանել ամէն տեսակ չար բաներ որ առհասարակ մարդուս գլուխը գալ կարող են, կեանքին մէջ — գործքի և հաւատքի թերութիւններ։ Ան կը քարոզէր թէ՝ վե՛րջ պէտք է տալ ամէն կարգի քահանայական արարողութեանց և մանաւանդ թէ սնոտի բաներ համարել պէտք է զանոնք։ Ըստ երևութին՝ քահանայապետի մը դիրքը կը գրաւէր անիկա և սակայն չէր համարձակեր բացայայտօրէն եպիսկոպոսներ կամ սարկաւագներ ձեռնադրել իրեն համար, և կամ՝ միւռոն օրհնել։ Ընդհակառակն, կ'ըսէր թէ անմիտ բաներ են այդ ամէնը։ Եւսակայն, ժողովուրդը խաբելու համար՝ անոնք գաղտնօրէն դասալիք եղած և կամ Եկեղեցիէն վտարուած եպիսկոպոսներուն միջոցաւ գիշերնե՛րը կը կատարեն անարժան ձեռնադրութիւնը, չքոտի բաներով (195)։ Իսկ սրբազան իւղը զոր առաջնորդը (սուրբ Հոգի՞ն, և կամ կաթողիկո՞սը) կը բաշխէ, կ'արհամարհէ՛ն և ծաղր ու ծանակի առարկայ կը դարձնեն զայն։

Սմբատն այն և որ զկնի նորա չունք և գայլք առանց քահանայութեան կերպիւ քահանայի, եկեալ ի գաւառէն Ծաղկոտնէ ի գեղջէ Զարեհաւանէ, եկեալ բնակեցաւ ի Թոնդրակս և ուսուցանել սկսաւ զամենայն չարիս բոլոր, զոր ինչ ի կենցաղումս մտածութիւն կրէ, որ ըստ գործոց և որ ըստ հաւատոց թերութեանց. Եւ քարոզէր զբոլոր քահանայական ներգործութիւնս ոչնչացուցանել, մանաւանդ եթէ սնոտի վարկանել. և նստէր բազբաղանօք իբրև զքահանայապետ. և ոչ իշխէր յայտնի եպիսկոպոսունս իւր ձեռնադրել կամ քահանայս կամ սարկաւագունս կամ օրհնութիւնս իւրոց, այլ ասէր ոչ այլ ինչ է այդ, բայց վասն խաբելոյ ժողովրդեանն. ի գաղտնի լուծելոց եպիսկոպոսացն և յարտաքսելոցն գիշերի զանարժան ձեռնադրութիւն ոչնչացելով առնեն, և զիւղն սրբազան, որ ի կատարապետոցն անուն բաշխի, խառնեալ իմն արհամարհելով զնա, և ծաղր առնելով, կատականս առնեն.

Այսպէս ահա, լի՛ են անոնք ամենայն չարագործութեամբ, յագուրդ կու տան իրենց մարմնական կիրքերուն, առանց դոյզն ինչ գայթակղելու։ Եւ յաջորդներուն աւանդելով իրենց չար աղանդը, ծածո՛ւկ կը պահեն զայն, ինչպէս որ Պիւթագորաս կ'ընէր։ Այս Θέων-ը ոչ միայն ուտել չուզեց խոշոր ոլոռները, այլ և, որպէսզի ոչինչ խօսի ստեղծեալի փառաւորութեանը մասին, ատամներո՛վը խածաւ իր սեփական լեզուն ու մեռա՛ւ ժամանակէն առաջ։ Այդպէս նաև, այս գողերը ոևէ կերպ յայտնի չե՛ն դարձներ իրենց կորստեան դարանը։ Ընդհակառակն, երբ մէկը կամ միւսը կը հարցնէ այդ մասին, անոնք բոլորովին ուրիշ տեղ մը ցոյց կու տան, մոլորեցնելով զանոնք իրենց ճամբաներէն։ Կը գտնուին խորին մոլորութեան մը մէջ ու կը հետևին այս չար աւանդութեանը — հրապարակաւ դաւանիլ, և սակայն՝ հոգւով չհաւատա՛լ։ Եւ երբ քրիստոնեաներուն ձեռքը կ'իյնան կ'անիծեն Սմբատը և իրմէ յետոյ եկողները՝ Թոդրոս, Անանէ, Սարգիս (= Սերգիոս), Կիւրեղ, Ցովսէփ, Ցեսու։ Ասոնք են ահա, որ ամուր կեցան անոր աղանդին մէջ։ Ու մինչև այժմ, աւելի քան 170 տարիներ Հայաստանեայց և Աղուանից կաթողիկոսները չարու-

---

Այսպէս ամենայն չարագործութեամբ յղփեալ, որ ըստ մարմնական ախտից յագեալք, և ոչինչ համարեալք. աւանդեն դարձեալ ոչ յայտնելով զչար աղանդ իւրեանց իբրև զՊիւթագորասին, որ ոչ եթէ Թէոնեան այն միայն զմեծ ոլոռունսն ոչ ճաշակէր, այլ և, զանճառագործութիւնսն ոչ կամելով ասել, ատամամբք զլեզուն հատեալ յառաջագոյն մեռանէր։ Սոյպէս ոչ երբէք զգողքդ այդ նշանակեալ յայտնեն զդարան կորստեանն իւրեանց. այլ յորժամ հարցանէ ոք, այլուր նշանակեն, մոլորեցուցանելով ի շաւղաց իւրեանց. յոյժ մոլորեալք են և աւանդեցին զչար աւանդութիւն իւրեանց այսպէս յայտնի խոստովանել և հոգւով ոչ հաւատալ. և յորժամ ձեռն արկանեն քրիստոնեայքն զանիծեալն զՍմբատ և որ զկնի նորա այսոքիկ՝ Թոդրոս, Անանէս, Արքայ, Սարգիս, Կիւրեղ, [Ցովսէփ], Ցեսու, այսոքիկ են, որ նորին աղանդով կացին աւելի քան զճ. և Հ. ամ մինչև ցայս, անիծեալ զնոսա բոլոր Հայաստանեաց և Աղուա-

նակարար անիծեցի՛ն զանոնք։ Անոնք (կաթողիկոսները) զգուշացուցին՝ չմերձենալ անոնց, չուտել և չխօսիլ հետերնին, ոտք չկոխել անոնց յարկը։ Վասնզի, դա՛ռն է անոնց խաղողը, և իրենց լեզուին դառնութենէն կը ճանչցուի սեփական ողկոյզը։ Սոդոմի այգիէ՛ն է իրենց որթը ու Գոմորէն՝ իրենց տունկը։ Քաղցր ու գրաւիչ խօսքերով թող երբեք չխաբեն՝ քու կուսական մտածումդ և քու մաքուր լսելիքդ։ Վասնզի, թէև անո՛ւշ խօսքերով կը սկսին, և սակայն՝ չարո՛վ կը վերջացնեն։ Խօսքերնին կակուղ են ձէթի պէս, իսկ իրենք՝ սլաքի՛ կը նմանին։ Խայծո՛վ կը պատեն մահացու կայթերնին և այդ եղանակաւ ալ կը մոլորցնեն անմեղները։

Դուն քու «աստուածային» նամակիդ մէջ գրած էիր թէ հարց ու փորձ ըրած ես անոնց (հերետիկոսներուն) քով ապրողները, և թէ ասոնք ոչինչ խոստովանած են որ դէ՛մ ըլլար քրիստոնէից օրէնքներուն։ Ես այժմ խնդիրը պիտի պարզեմ քեզի, ո՛ «աստուածային» գլուխ(196)... Գրած են հերետիկոսները՝ թէ այլք նախանձէ՛ կը հալածեն զիրենք։

նից քահանայապետացն, զգուշացուցին ոչ մերձենալ իսկ առ նոսա և ոչ ճաշակել և ոչ զրուցել և ոչ յարկս նոցա մտանել։ Զանզի խաղող նոցա խաղող դառնութեան և ողկոյզ նոցա ի դառնութեան լեղւոյ, զի յայգւոյն Սոդոմացւոց որթ նոցա և տունկ նոցա ի Գոմորայ։

Մի՛ երբէք իւրեանց քաղցրագոյն և գծնի բանիւքն խաբեսցեն զուգախոհ մտածութիւն քո և զմաքուր լսելիդ. զի գծնին քաղցրագունիւքն, բայց կատարեն ի չարն։ Եւ կակուղ են բանք նոցա քան զձէթ և ինքեանք որպէս սլաք. կարթիւք պարածածկեն զմահացու դեղս իւրեանց և հաւանեցուցանեն զանմեղս։

Գրեալ էր քո յաստուածային նամակիս յայս, թէ քննեցաք զազգան, որք մերձ առ նոսա բնակեալ են, և ամենևին ոչ խոստովանեցան գիտել ինչ զնոցա արտաքոյ օրինացն քրիստոնէից։

Ծանուցից քեզ սակս այսր, ո՛ աստուածային գլո՛ւխ...։

Գրեալ են եթէ վասն նախանձու արտաքսեն զմեզ. ո՛ ստութեանդ մանաւանդ եթէ զարմացման և սքանչացման արժանի. եթէ ի մէնջ են և մե-

Զարմացման և սքանչացման արժանի ստութի՛ւն։ Եթէ իսկապէ՛ս որ մեզմէ են անոնք ու մեր դաւանութենէն, նախանձելու ի՞նչ ունին այն ատեն, իրենց ո՞ր ճեմարանը կամ վարդապետութիւնը, ո՞ր կարկառուն դէմքերնին, ո՞ր եպիսկոպոսնին և հայրերնին, իրենց ո՞ր մեծամեծ ու խաչակրօն եղբայրութիւնները և կամ իրարու հետ սերտ համակեցութեան մը մէջ մեկուսացած խաչակրօն վանականները։ Թէ՞ քրիստոսազգեաց ճգնաւորնին և լեռները՝ քարայրերու և փապարներու մէջ ապրող իրենց մարդերը։ Գուցէ թէ իրենց երաժշտական երգեցողութիւննե՞րը և մեղեդիները։ Թէ՞ փայլուն ու բարեկարգ տօնախմբութիւնները և տեսակտեսակ բուրմունքները։ Իրենց քահանայական զարդազգեստնե՞րը, հանդիսաւոր ժողովնե՞րը քահանայութեան որ լուսափայլ կղերիկոսաց և սարկաւագաց ամէն դասերովը մէկտեղ՝ աստուածային սուրբ սեղանին չուրջը կը բոլորէ։ Թէ՞ սրբազան իւղին ուժը՝ աստուածային կոչման (մկրտութեա՞ն) ու ձեռնադրութեան համար։ Եւ կամ մաքրագոյն ու անարիւն զենո՞ւմը և ատոր նման ուրիշ բանե՞ր որ մեր քրիստոսանուէր դաւանութեանը յատուկ են։ Թէ՞ աշխարհա-

---

րովս դաւանութեամբ, զի՞նչ արդեօք պարտ է նախանձել, ընդ որո՞յ ճեմարանի կամ վարդապետութեան, ընդ որո՞ց մայրաքաղաքացեաց և եպիսկոպոսաց և հարանց և մեծամեծ և խաչակրօն միաբանական և միեղենաբար անձնացելոց խաչակրօն կրօնաւորաց, եթէ միայնաւորաց քրիստոսազգեաց և ճգնազգեաց արանց, որք ի լերինս յայրս և փապարս բնակեալ են, եթէ յերաժշտական հագներգութիւնս և ի քաղցրաձայնութի՞ւնս, եթէ ի զամպարափայլ կարգական տօնախմբութիւնս և յանուշահոտ զանազան բուրմունս, եթէ ի քահանայական զարդու զգե՞ստն և պարառաբար խմբագործութիւնս քահանայական բոլոր դասուք կղերիկոսացն և սարկաւագացն լուսափայլելոց չուրջ պար առեալ աստուածայնոյն սրբազան սեղանոյն, կամ զկատարողութիւն սրբազան իւղոյն միանգամայն աստուածային կոչմանն և ձեռնադրութեա՞նն, կամ մաքրագոյն և անարիւն զենմա՞նն և որք այլք այսմ հետեեալն քրիստոսանուէր մերն աստուածային դաւանութի՞ւնն, եթէ ըստ մարմ-

-յին իշխանութիւն և գերազանցութիւն մը։ Եւ կամ տաղանդի ու արհեստի արդասիքնե՞ր, թէ՞ հայրերէ ժառանգած ազնուականութիւն մը։ Հարուստ են գանձերո՞վ, և կամ ուրոյն ա՞զգ մըն են՝ սեփական լեզուով, սեփական թագաւորով և քահանայապետով։ Չէ՞ որ մեզմէ զատուած են իրենք, ինչպէս նաև վը-րացի՛ք մեզմէ զատուած են, իսկ ոմանք ալ՝ ձեզմէ. օրինակի համար՝ Նեստորականք և այլք։

Անգամ մը հարցուր դուն քու սուրբ ձայնովդ և տե՛ս, առհասարակ պիտի պատասխանե՞ն քեզի։ Հաստատ գիտեմ որ հա՛մր պիտի մնան։ Ու թէև բանակա՛ն արարածներ են, բայց՝ պիտի հաջեն շուներուն պէս և պիտի ղօղանջեն պղինձի նման, իրենց անմիտ և անպատշաճ ձայնովը։ Իսկ եթէ դուն ճանչնալ կ'ուզես իրենց ուրացութեան մութ պատճառը և իրենց չարանենգ խոկումները, այն ատեն (գիտցիր որ) ի վաղուց անտի անյուսութեան մէջ կը դեգերին իրենք թէ կորստեան որդին պիտի յայտնուի իրենց առաջնորդ։ Թող Յիսուս Քրիստոս խափանէ՛ զանի, իր բերնին հոգւովը։

Հակառակ որ այդ մարդիկ բացարձակօրէն կը խօս-

նոյ իշխանութեա՞ն և գերազանցութեան, եթէ ըստ շնորհի և ըստ արհեստի մակացո՞ւ եւոյ, եթէ ըստ հայրենեաց սեփականազոյն ազնուականութեա՞ն, եթէ գանձի՞ւք յղփացեալ, եթէ ա՞զգ ոմանք ուրոյն և լեզու և թագաւոր և քահանայապետ, և այս ի մէնջ արտաքո՞յ եղև որպէս Վերիացւոցն ի մէնջ, կամ ի ձէնջ ոմանք իբրև զնեստորականսն և զայլս ոմանս։

Աղէ՛ հարցի՛ր քոյդ աստուածազան բարբառովդ. տացե՞ն արդեօք պատասխանի առ այս բան մի։ Բայց գիտեմք, եթէ կարկեալք լինին. և բանականք այն ղօղանջեն իբրև զշուն կամ իբրև զպղինձ հնչեն, որոց ձայնն աննշանական և անյարմարական։ Բայց եթէ կամիս զխորթնի խորթութիւն նոցա և զխարդաւանութեան խոկումն նոցա չար, ի վաղնջուց հետէ յուսոյն կասկածելով կարապետ լինել ինքեանց որդւոյն կորստեան, զոր խափանեսցէ Յիսուս Քրիստոս իւրով բերանով հոգւով։

Այդոքիկ, որք զայսոսիկ յայտնի խոստովանեալ առաքեն առ քահանա-

տօվանին այդ բանը, այնուամենայնիւ՝ (դեսպաններ) կը ղրկեն մեր քահանայապետին քով և յոյժ կ'ուրախանան այդ բանին համար։ Վասնզի, մենք մեր սեփական աչքով տեսած ենք և մեր սեփական ականջներով լսած՝ — մինչ, իրենք գաղափար անգամ չունէին որ մենք հմուտ ենք Ս. Գրոց — թէ ի՛նչպէս անոնցմէ շատերուն բերնէն հայհոյութի՛ւն կ'ելլէր եպիսկոպոսներուն և ժողովրդեան բազմութեան առջև, բաներ մը՝ որպիսիք մենք չե՛նք կարդացած աստուածային ամէն գիրքերուն մէջ, և այսպէս ալ՝ չենք լսած ուրիշ հայհոյիչ լեզուներէ։ Կըսէին անոնք, «Մենք պաշտող չենք նիւթի, այլ՝ Աստուծոյ։ Մենք ոչի՛նչ կը համարենք Խաչն ու Եկեղեցին, քահանայական զգեստն ու պատարագի զոհը, այլ՝ արժէք կու տանք անոնց ներքին իմաստին միայն»։ Եւ ուրիշ շատ մը բաներ։

Ու երբ կ'ըսեն այս ամէնը, քրիստոսատուր մեր աւանդութիւններէն մէկը կամ միւսը չէ՛ միայն որ անարժէք բան կը համարեն ատով, այլ՝ իրենց աչքին հեքեաթ ու բարբանջանք է ամբողջութի՛ւնն իսկ։ Այնպէս ինչպէս որ իրենցմէ մին, յայտնապէս սուտ քահանայ մը, մերիններուն հետ ունեցած վէճի մը ատեն՝ կ'ըսէր ամբողջ ժողովին առջև, «Ո՛ անոտի յոյսն

յապետն մեր, հոգւով յոյժ ուրախանան քանզի մերովին իսկ ականջօք լու-եալ և աչօք տեսեալ զբազումս ի նոցունց, որք ոչ կասկածինն գիտել մեզ զգիրս սուրբս. առաջի եպիսկոպոսաց և բազմութեան ժողովրդեանն հայհոյութիւն ել ի բերանոյ նոցա, զորս ոչ եմք ընթերցեալ ի բոլոր մատեանս աստուածեղէնս և ոչ յայլոց հայհոյիչ լեզուաց։ Որք ասէին, եթէ մեք ոչ եմք նիւթապաշտք այլ աստուածապաշտք. և զխաչ և զեկեղեցի և զզգեստ քահանայի և զպատարագագործութիւն՝ զայսոսիկ ոչինչ համարիմք, այլ զխորհուրդ նոցա, և այլ բազումս։

Բայց զայսոսիկ ասելով, ոչ եթէ մի և մի ինչ չհամարին ի մերոց քրիստոսաւանդ դաւանութեանցս պատշաճ գոլ, այլ առասպելս և բանջաղմունս իմն, զորս ոմն ի նոցունց յայտնապէս սուտ քահանայ հակառակեալ ընդ մերոց, ասէր բազմութեան ժողովոյն. Ո՛ անոտի յոյսք քրիստոնէից. արդեօք

քրիստոնէից։ Ի՞նչ յոյս ունիք դուք այդ»։ Եւ մերին-ները կը պատասխանէին, մեզի պատշաճ ձևով մը։ Իսկ ան, առնելով խմորը ու ձև տալով անոր իր ձեռքին մէջ և գինիին մէջ թաթխելով զայն՝ կ'ըսէր, ամբարիշտ լեզուով մը, «Ահա՛ քրիստոնէից խաբէութիւնը»։ Այդ ըսողը Կիւրեղն էր, Թոնդրակեցւոց անիծեալ առաջնորդը։ Շատ մը ուրիշ հայհոյութիւններ ալ՝ (կը լսենք անոնց մասին) ընդդէմ Կոյս Աստուածածնին և ընդդէմ ամենայն տնօրինութեանց (197)։

Գիտենք սակայն, որ եթէ դուն այս ամէնը յիշե՛ս այն պիղծերուն առջև, անոնք պիտի սկսին նզովել և երդնուլ բոլոր ուժով ու անիծել։ Վասնզի, ուխտած են այդ ընել ու սովո՛ր ալ են այդպէս խաբել, այդ սամարացի շուները և պուշները։ Օրէնք չի՛ն ճանչնար, ոչ ալ թոյլ կու տան որ ուրիշները զիրենք Քըրիստոսի հաւատոյ հնազանդութեանը բերեն։ Այժմ, դառնանք այդ Ղազարին որ կոյրերուն առաջնորդութիւնը ստանձնած է. ա՛ն որ ինք կոյր է և տարիներէ ի վեր՝ հոգւով մեռած, այդ չորեքօրեան՝ զոր ո՛չ իսկ Քրիստոս պիտի յարուցանէ, այլ Նեռին կարապե՛տը միայն, որպէսզի անհետ կորսուի ան մեր «պը-

զԻ՞նչ յոյս ունիք դուք։ Եւ նոքա պատասխանի տուեալ ասեն զպատշաճագոյնսն մեր։ Իսկ նա ասէր ամբարիշտ բարբառով. առեալ խմոր կոզոփս առնէր ձեռամբն և թացեալ ի գինի արտաքս ձգէր և ասէր. Այդ է խաբէութիւն քրիստոնէից։ Եւ այս էր Կիւրեղ անիծեալ առաջնորդն Թոնդրկաց։ Եւ այլ բազում հայհոյութիւն ի սուրբ կոյսն Աստուածածին և յամենայն տնօրէնութիւն։

Այլ գիտեմք, զի յորժամ զայսոսիկ յիշատակես առաջի պղծոցն, նոքա նզովել սկսանին, չարաչար երդնուլ և անիծանել. քանզի զայս ուխտ եդեալ է նոցա և այնու սովորեալ են խաբել սամրացի շունքն այն և չամբուշ առանց օրինաց, չամոքեալք ի հնազանդութիւն հաւատոցն Քրիստոսի։ Ղազարն այդ, որ այժմ, զառաջնորդութիւն կուրացդ կոյր հաւանեալ է, բազմամեայ մեռեալն հոգւով, զոր ոչ Քրիստոսի է յարուցանել զդա չորեքօրեայ, այլ Նեռինն կարապետ, զի կրկնակի կործանեալ կորիցէ դա ի մերոյ պըռաստանցէ

ռաստնոց»—էն (παράστας?) և մեր թեմէն։ Օ՛ն, մարդիկ ղրկէ դուն մեր գաւառը, սուրբ միայնակեցներուն և աշխարհականներուն, Աստուծոյ քրիստոնէական համայնքին քով (և պիտի իմանաս), թէ ի՛նչ մեծ աղէտ ու փորձանք մը հասցուցած է ան Եկեղեցւոյն։ Ես կ՚ուզեմ քեզի սակաւ ինչ միայն հաղորդել, վասնզի, գիտեմ որ լսած ես թէ ինչպէս ես, երբ Միջագետք եկայ, այդ երկրէն արմատախիլ ըրի անոնց սերմանած որոմը։ Իսկ երբ տեսայ թէ աւելի ու աւելի կը պղտորէր մաքուր ջուրը, այն ատեն գացի գետն ի վեր՝ մինչև ակնաղբիւրը, և հասայ Թոնդրակի ատրուշանին, հո՛ն ուր որ Սադուկեցւոց խմորը թաղուած էր և ուր որ չարութեան անթեղ ածուխը կը բորբոքէր։ Այն ատեն, Աստուծոյ զօրութեամբը և մեր սուրբ քահանայապետին ու մեր Նախահայր Լուսաւորչին աղօթքովը, այլև հրաման առնելով տիրոջմէ՝ ես մաքրեցի չարութեան և պղծութեան բովանդակ որոմը, սուրբ և քրիստոսասէր, ինքնակալ արքայ (կայսր) Կոստանդին Մոնոմախոսի օրովը։

Անոնք եկան ու խոստովանեցան իրենց սեփական, այլև իրենց անաստուած առաջնորդներուն չարութիւ-

---

և ի թեմէ։ Ադէ՛ առաքէ ի գաւառն մեր ի միայնակեցսն սուրբս և յաշխարհն ի քրիստոնեայ ժողովուրդն Աստուծոյ։ Եթէ օ՞րպիսի աղէտ տարակուսանաց հասոյց դա եկեղեցւոյ, և ահա սակաւ մի յայտնեցից քեզ։ Զանզի գիտեմք, եթէ լուեալ է քո, եթէ ի գալն իմում ի Միջագետս օ՞րպիսի չարութիւն սերմանեալ զորոմն դոցա բարձի յաշխարհէ անտի։ Եւ ապա տեսեալ իմ զպղտորումն մաքրագոյն ջրոյն, որ ծաւալէր, և հետևեալ մինչև ցակն աղբերն, հանդիպեցայ ատրուշանին Թոնդրակայ, յորում թաղեալ կայր խըմորն Սադուկեցւոց և բորբոքէր թաղեալ անթեղն չարութեան, զոր զօրութեամբն Աստուծոյ և աղօթիւք մերոյ սուրբ քահանայապետին և Լուսաւորչին և նախահօրն հրաման ընկալեալ ի Տեառնէ յաւուրս մերոյ սուրբ և քրիստոսասիրեալ ինքնակալ արքային Կոստանդեայ Մոնոմախին մաքրեցի զամենայն որոմն չարութեան և պղծութեան։

Որք եկեալ խոստովանեցան զյանցանս իւրեանց և զմոլութիւնս իւրեանց

նը, յանցանքը և մոլութիւնը, դուրս ժայթքելով դաւնութեան մաղձը և յուսահատութեան տարակուսանքները։ Այն ատեն, մեր սուրբ եպիսկոպոսները, որոնցմէ մին էր և Բջնւոյ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը, ի մէջ այլոց՝ հրամայեցին որ մկրտութեան աւազան մը կանգնեցուի մէջ տեղը և արժանի՛ ըլլան անոնք, սուրբ Հոգւոյն յայտնութեանը։ Եւ այսպէս, անոնք դրոշմուեցան սրբազան իւղովը, որպէսզի Երրորդութեան դաւանութեան երանաւէտ ձայնին շնորհիւը մերկանա՛ն հին մարդը և զգենուն նոր մարդը։ Ու հրաման տրուեցաւ, որ այլ ևս չծառայեն այն աղանդին։ Տէրունեան նշանը կանգնեցին անոնց մէջ և աստուածային խորհուրդը մատուցին իրենց, աստուածային և անարիւն զոհին միջոցաւ։ Իսկ մկրտուողներուն թիւը հազարէն աւելի էր։ Տակաւին, չէին ալ դադրեր գալ և լուսաւորուիլ, խոստովանիլ իրենց յանցանքը և չար աղանդը բոլոր անոնց՝ որ կ'ուսուցանէին անմեղներուն։

Այս բոլոր դէպքերէն առաջ արդէն, իրենց սուտ քահանաներէն երկու հոգի պատճառ դարձան այս փըրկութեանը, անով որ՝ անոնք խոստովանեցան իրենց բոլոր դիւթութիւնները և չար աղանդը։ Անոնք շատ

և զանաստուած առաջնորդաց իւրեանց չարութիւն, արտաքս ժայթքեալ զմաղձն դաւանութեան և զանյուսալի տարակուսանսն։ Հրամայեցին սուրբ եպիսկոպոսունք մեր, յորոց մի էր Եփրեմ արքեպիսկոպոսն Բջնւոյ, և այլք կանգնեցին ի մէջի նոցա աւազան մկրտութեան և արժանի արարին զնոսա եռանձնեան երանաւէտ ձայնին դաւանութեան՝ ի բաց դնել նոցա զհին մարդն և զգեցեալ զնոր մարդն. հրամայեցին այլ մի՛ ևս ծառայել նոցա. կանգնեցին զնշան տէրունեան ի մէջի նոցա և ի ձեռն աստուածային և անարիւն զենման հաղորդեցուցին աստուածային խորհրդոյն. Իսկ որք մկրտեցանն, էին աւելի քան զհազար. և տակաւին ոչ դադարէին գալ ի լուսաւորութիւն, խոստովանեալք զյանցանս իւրեանց և զչար աղանդն նոցա, որք ուսուցանէին անմեղաց։

Իսկ նախքան զայսոսիկ պատճառ այսմ փրկագործութեան եղեն երկու ոմանց ի նոցունց կերպարանօք քահանայից, խոստովանեալ զամենայն դիւ-

լաւ կը ճանչնային իրենց չար ու պիղծ առաջնորդը ու անոր կը ծառայէին՝ իր խրճիթին, գիշատիչ գազաններու այդ որջին մէջ։ Անոնք բառ առ բառ պատմեցին մեզի իրենց հերձուածին մասին, այնպէս ինչպէս որ կա՛յ ներկայիս։ Անոնց չարութիւնը միշտ նոր ի նորոյ կը կերպաւորուէր։ Արդ, երրեակ ձեւով մը կ'արտայայտուի անոնց վարդապետութիւնը։ Անո՛նք որ՝ կատարելագործուած են չարութեան մէջ և ի վիճակի են ընդունելու մահացու թոյնը, այդպէսներուն կը քարոզեն տեսակ մը անյուսութիւն և անաստուածութիւն, ինչպէս՝ եպիկուրեա՛նց վարդապետութիւնը։ Ուրիշներուն կը քարոզեն Մանիքեցւոց նմանութեամբը, զորս կ'անիծեն թէև, բայց կ'ընեն միևնոյնը ինչ որ անոնք։ Դարձեալ ուրիշներուն՝ կ'ուսուցանեն ըստ երևութին համաձայն քրիստոնէական աւանդութեան զոր սակայն բնաւ իսկ չեն ճանչնար իրենք։ Բայց, մինչև անգամ այդ կը կատարուի այնպիսի եղանակաւ մը որ օտա՛ր է քրիստոնէից ամէն կարգերուն ու բարքերուն։ Եւ վերջապէս, յայտնի է որ ուրացող են անոնք, այս ու այն կողմ կը շրջին անեպիսկոպոս ու անքահանայ՝ սա՛պէս ձևացնելով ինքզինքնին, «Մենք Արամեան ցունդէն ենք (այսինքն՝

թութիւն և զչար աղանդ իւրեանց. քանզի հմուտ էին չար և ամենապիղծ առաջնորդին իւրեանց. և պաշտօնեայք էին նորա յորջացեալ գազանային պղծանոց խրճթին. որք կարգաւ զաղանդոյն նոցա, որ այժմ է, պատմեցին մեզ։ Քանզի միշտ յաճախէր չարութիւն նոցա. և քարոզութիւն նոցա յերիս ձևս նշանակեալ ցուցանէ։ Որք ի չարն կատարելագոյնք են և կարող են ընդունել զմահացու դեղն, այնոցիկ քարոզեն իբրև անյուսութեան ամենևին և անաստուածութեան իբրու զեպիկուրեանցն. իսկ ոմանց նմանութեամբ Մանիքեցւոցն, զորս անիծեն, բայց զնոյն գործեն. իսկ զոմանս իբրև քրիստոնէական աւանդութեամբ ուսուցանեն առ երես և ինքեանք ամենևին ոչ խոստովանեն, բայց զայն ևս այլանդակ իմն կարգաց և կրօնից քրիստոնէից։ Եւ ահա յայտնի է, զի որոշեալք են և անեպիսկոպոսունս և անքահանայս շրջին և ասեն բանիւք, եթէ մեք յԱրամեան գնդէն եմք և հաւատով համե-

ճշմարիտ Հայեր) ու միևնոյն հաւատն ունինք ինչ որ անոնք (Հայք)»։ Եւ սակայն, երբեք ալ նոյնը չե՛ն, ընդհակառակն, դէմ են (մեզի) և միայն անունն է նման, ինչպէս՝ շուն և շուն և շուն(198)։ Եւ ի՞նչ համեմատութիւն կարելի էր ընել բնութեան այսպիսի զանազանութեան մէջ։

Այժմ, ծանօթացնեմ քու սրբութեանդ մեր գրութիւնը որ գրուած է այդ վարդապետութեան առթիւ։ Հրամայեցին՝ ամենևին չմօտենալ այդ մարդոց, չխօսիլ հետերնին և խոստովանութեան կամ մկրտութեան չընդունի՛լ զանոնք։ Ու հաստատուած ալ են այդ որոշումները։ Ես սակայն, ողորմութեան և մարդասիրութեան դուռ մը բացի անոնց առջև, վստահելով Աստուծոյ ներողամտութեան և մեր սուրբ Լուսաւորչի հրամանին։ Վասնզի, հասարակ ժողովուրդը մեղք մը չունի՛ բարկութեան այն մահաբեր թոյներուն համար զորս պատրաստած են իրենք (աղանդապետները)։ Մինչ՝ ծածուկ պահելով այժմ իրենց թոյները, այդ զազիր նախանձայոյզները քերականագէտներո՛ւն յատուկ խօսքով մը (այսինքն անշուշտ՝ գիտական ոճով մը) կ'ուղղեն մեզի։ Կարծէք թէ, մենք ծանօթ չըլլայինք ատոր։ Բան մը որ մինչև իսկ մանկանց աչ-

---

մաս նոցա։ Բայց ոչ են համեմատ ոչ և միով իւիք, այլ հակառակ և նշանակեալ միայն զհամանուն ձայնն, որպէս շուն և շուն և շուն։ Եւ զի՞նչ արդեօք յայսոսիկ համեմատութիւն բնութեան։

Արդ ծանուցանեմ սրբազնութեան քո զգիրս մեր, որ յաղագս դոցա գրեալ է։ Հրամայեցին ոչ ամենևին հուպ լինել և ոչ խօսիլ և ոչ ընդունել ի խոստովանութիւնս կամ ի մկրտութիւն. և այսպիսի օրինադրութիւն հաստատեցին։ Բայց իմ համարձակեալ ի ներողութիւն Աստուծոյ և ի հրաման մերոյ սուրբ Լուսաւորչին, բացի նոցա դուռն ողորմութեան և մարդասիրութեան. վասն զի խուժադուժ ազգն այն անմեղք էին յայսպիսի մահաբեր թիւնից սրտմտութեան բաժակոյ նոցա։ Իսկ այժմ այդպիսի դժնեայ խանձայոյզք բաղբաղեալ թագնի զթոյնս իւրեանց, գրեն առ մեզ բան գրամարտիկոսաց, իբր եթէ ոչ գիտեմք զայս, զոր մանկանց է ծաղրական և ոչ եթէ մերոց ի-

քին ծիծաղելի է և ոչ թէ՝ մեր իմաստուններուն ու գպիրներուն։ Մեզ ուսուցանել կամենալով՝ անոնք հերթով կը թուեն աղանդաւորներուն խումբերը և կը պնդեն թէ՝ «մենք անոնցմէ չե՛նք»։ Ի վաղուց անտի զատուած են անոնք Եկեղեցիէն և արտաքսուած անկէ (199)։ Որպէս զօսացեալ անդամներ կամ թափած մազեր, որպէս արմատախիլ եղած ոստ և կամ մէկդի նետուած յարդի շիւղ մը հրապարակ եկած են ատոնք, ոմանք՝ սուրբ Եպիփանի ժամանակէն առա՛ջ։ Ատոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ ան, իր սրբազան մատենին մէջ զոր Պարունակացն (Panarium) կ'անուանեն։ Անկից ետք սուրբ Կիւրեղ, ուրիշներ ալ՝ աւելի ուշ, որոնց մասին յայտնած են մեզի մեր այլ հայրեր։

Եւ ինչպէս որ յիշեալ հայրերը խօսած են իրենց ժամանակի աղանդաւորներուն մասին, նոյնն ըրած են նաեւ մեր սքանչելի քահանայապետ սուրբն Յովհաննէս և Անանիա վարդապետ՝ ներկայ օրերուս աղանդաւորաց մասին, գրի առնելով չարափառ եւ սարսափելի հերձուածութիւնները։ Եւ միայն մէկ կամ երկու բանի մը մէջ չէ՛ որ կը մեղանչեն անոնք, այլ՝ իրենց բովանդակ օրինադրութեամբը դուրս կը գտնուին հին եւ նոր օրէնքէն։ Ինչպէս որ մեր ուղղա-

---

մաստնոց և գպրաց, ուսուցանել կամելով զմեզ, զհոյլս հերձուածողաց համարեալ չարամանեն և ասեն, եթէ մեք ոչ եմք յայսցանէ. այն վաղագոյն լուծեալք արտաքսեցան յեկեղեցւոյ իբրև զանդամս զօսացեալս կամ եթէ զհերս հիւանդացեալս կամ իբրու զորմն հոսեցեալ կամ զյարդ մեկուսեալ երեկին, որք մինչև ցաւուրս երանելւոյն Եպիփանու, զորս յիւրում սրբազան մատենին յիշատակէ, զոր Պարունակացն անուանեն, և զկնի նորա ի սրբոյն Կիւրղէ, և զարձեալ որ զկնի նորա երևեալք՝ յայլոց հարցն մերոց։ Իսկ զոսա որպէս և այնք զայնոսիկ, այնպէս և այսօրիկ զայսոսիկ յայտնեցին մեզ։

Երանելի քահանայապետն մեր սուրբն Յովհաննէս և վարդապետն Անանիա գրեալ զչարափառութեան նոցա զսարսափելի հերձուած, զի ոչ եթէ ի մինն միայն մեղանչեն կամ յերկուս, բայց ի բոլոր օրինադրութիւնս իւրեանց ամենևին արտաքոյ են հին և նոր օրինաց։ Եւ զորօրինակ ուղղափառութեան

հաւատ վարդապետութիւնը եւ աւանդութիւնը՝ հետեւելով մեղուներու օրինակին՝ բոլոր վարդերուն եւ ծաղիկներուն բուրումնաւէտ ու նուրբ մասերը ի մի ժողվեր են եւ ինքնատիպ առաքինութիւն մը կազմեր անոնցմէ։ Ինչպէս նաեւ բժիշկները ամէն տեսակ դեղերու օգտակարագոյննե՛րը կը խառնեն իրարու հետ կերպ-կերպ, որպէսզի այդ եղանակաւ մարդկային սեռին քաջառողջութեան եւ կամ հիւանդը բուժելու համար ճար մը պատրաստեն։ Դարձեալ, ընդհակառակն, ինչպէս որ մահաբեր թոյներ պատրաստել ուզողներ ամէն տեսակ դժնեայ ու չար բաներէ բազմազան նիւթեր կը ժողվեն իբրեւ իժի թոյն, որպէսզի զայն ընդունողը վայրկենապէս հրաժեշտ տայ կեանքին ու բաժնուի իր սեփական մարմնէն որուն հետ ա՛յնպէս մօտէն ու սերտօրէն կապուած է ինք, — ա՛յդպէս է ահա եւ այդ աղանդը։ Ան՝ ո՛չ միայն մէկ կամ երկու եւ կամ երեք աղբիւրներէ, այլ ընդհակառակն, ամէ՛ն կարգի ամբարշտութիւններէ, դիւթութիւններէ, հմայութիւններէ, կախարդութիւններէ, երդմնեցուցչութիւններէ, մոգութիւններէ և անհաւատութիւններէ ի մի ժողված է տեսակ-տեսակ դժնեայ թոյներ եւ մէկտեղելով այդ ամէնը՝ հեր-

---

մեր ուսմունս և աւանդութիւն զօրէն մեղուի ի բոլորն վարդից և ի ծաղկանց զփոշետեսակն և զանուշահոտն ի մի վայր հաւաքեալ յարմարեցին առաքինութեան նոր տեսակս։ Եւ զօրօրինակ բժիշկ յամենայն դեղոց զօգտակարագոյնսն յօդնատեսակ խառնուածօք մարդկային սեռի պատրաստեն հնար քաջողջութեան կամ եթէ զհիւանդացեալսն վերստին ի նոյն արծարծել յառաջին բնութեան։ Իսկ որք մահացու դեղս կամիցին պատրաստել, յամենայն ի խըրտագոյն և ի չարագոյն դեղոց իբրև զթոյնս իժից հաւաքեն բազմատեսակ զնոսա, զի որոց տացեն, առժամայն ի կենցաղոյս հրաժարիցեն և յընտանի մարմնոյս և յազգակից արտաճանեալ մղեսցեն։ Այսպէս ոչ եթէ հերձուած գոցա միոյ պատճառի է կամ երկուց կամ երից այլ յամենայն չարափառացն, ի կիւսոյ, ի դիւթութենէ, ի հմայից, ի կախարդութեանց, յանհաւատութեանց յամենեցունց զթոյնս չարութեան ի մի վայր ժողովեալ հերձուածս, հաւանե-

ձուած մը նիւթեր է անոնցմէ։ Եւ (այդ հերձուածին հետեւողները) հաւանութիւն տուեր են՝ որ այդ աստուածամարտ, այդ ուրացող եւ գլխամոլ, այդ անօրէն Սմբատը օրէնքներ սահմանէ իրենց համար, ինչպէս գրեցի վերը։ Եւ այսպէս, անոնք լքեցին լուսոյ շաւիղը եւ կուրօրէն դէպի անխուսափելի կորուստ առաջնորդող շաւիղին հետեւեցան՝ աչքերնին կամովին փակելով արեգական ճառագայթներուն առջեւ։ Այնպէս որ, խաւարամա՛ծ մնացին բնութեան ստեղծած տեսողութեան գործարանները։ Իսկ իրենք, գրածին համաձայն, մոլորութեան եզրը հասան։

Այո, ո՛չ միայն եզրը, այլ և՝ խաւարի իշխանին գործատեղւոյն անդունդը հասած են իրենք։ Եւ այդպէսով ալ, ուսած են անոր գործքերը զորս և կը կատարեն անպատկառ եղանակաւ մը։ Ա՛յս են ահա այդ անաստուածներուն չարագործութիւնները։ Ոչ պահք պահել գիտեն — եթէ ոչ՝ վախէն միայն —, ոչ ալ արանց և կանանց միջև տարբերութիւն մը կը դնեն, անգամ ընտանիքին հանդէպ՝ ոչ։ Հակառակ որ, չեն համարձակիր հրապարակաւ (այդպէս վարուիլ)։ Ոչինչ կը պատուեն — ո՛չ աստուածային և ո՛չ ալ ստեղծուած բաներէն. այլ ընդհակառակն, կը ծաղրեն ամէն

ցան այնմ աստուածամարտ և ցանկապատառ գլխամոլի անօրէնին Սմբատայ օրէնս դնել, որպէս վերագոյնդ գրեալ է, զլուսաշաւիղ Թողեալ ճանապարհ, հետևեցան կուրաշաւիղ կորստական կորստեան ուղեգնացութեան, կամաւ կափուցեալ զաչս յարեգակնային ճառագայթից և զլուսանցս բնութեանցն յարփիական նշուլիցն նսեմացեալք և ըստ գրեցելոյն հասեալք ի յափն մոլորութեան։

Իսկ սոքա ոչ միայն յայն, այլև յատակս անդնդոց գործունեայք խաւարասէր իշխանին. վասն որոյ զգործս նոցա ուսեալք անպատկառ գործեն։ Եւ այս ինչ են անօրէնութիւնք չարագործացն այնոցիկ. ոչ պահք նոցա, եթէ ոչ երկնչին, յայտնի և ոչ խտրութիւնք արանց և կանանց և ոչ ընտանեաց, թէպէտև ոչ յայտնապէս համարձակին, և ոչ պատուեն և ոչ զմի ինչ ոչ յաստուածայնոց և ոչ յեղելոց. այլ զամենայնն ծաղր առնեն՝ զհին և զնոր օրէնս.

լինչ՝ ինչպէս հին օրէնքը, այնպէս ալ՝ նորը։ Իսկ երբ կը պատահի որ հրապարակաւ կը հարցուին, այն ատեն՝ կ'անիծեն ուժգնօրէն, կ'ուրանան զանոնք եւ կ'երդնուն։ Իսկ թէ ի՛նչ խաբէութիւններ կան ատոր տակը, այդ ամէնը անծանօթ չէ՛ մեզի։

Ահաւասիկ այդ Պօղիկեանները որ Պօղոս Սամօսատացիէն առած են իրենց թօյնը։ Երբ հարցափորձել կը սկսինք զիրենք, սա՛պէս կը պատասխանեն. «Քրիստոնեայ ենք մենք»։ Աւետարանը եւ Առաքեալը չարունակ բերաննուն մէջ ունին։ Եւ երբ հարց կուտանք իրենց՝ «Հապա ինչո՞ւ մկրտել չէք տար դուք զձեզ, ինչպէս որ Քրիստոս և Առաքեալը հրամայած են զայդ», կը պատասխանեն. «Դուք չգիտէ՛ք մկրտութեան խորհուրդը։ Մկրտուելու պէտքը չունի՛նք մենք, վասնզի՝ Մկրտութիւնը մա՛հն է։ Եւ Քրիստոսի խօսքը (վերջին) ընթրեաց միջոցին՝ ոչ թէ պատարագի զոհին, այլ՝ ամէն մէկ (պարզ) սեղանի ամէն մէկ հացի սեղանի) կը վերաբերի»։ Կ'ըսեն. «Մենք կը սիրենք Պօղոսը և կ'անիծենք Պետրոսը։ Մովսէսն ալ տեսած չէ զԱստուած, այլ՝ սատանան միայն»։ Այսինքն սատանան կը համարին երկինքի և երկրի, այլ և մարդկային բովանդակ սեռին ու բոլոր ստեղծուածներուն արարիչը։ Եւ իրենք զիրենք

և յորժամ յայտնի հարցեալք լինին. անիծանեն սաստիկ, ուրանան և երդնուն. և այսպիսի խաբէութեան ոչ եմք տեղեակ. աւադիկ Պօղիկեանքդ, որք ի Պօղոսէ Սամոստացւոյ դեղեալ. յորժամ ձեռնարկեալ հարցանեմք, ասեն եթէ քրիստոնեայք եմք, զաւետարանն և զառաքեալն սաղմոսեն յամենայն ժամ. և յորժամ հարցանեմք, եթէ ընդէ՞ր ոչ մկրտիք, զոր հրամայեաց Քրիստոս և առաքեալն. ասեն, Ոչ գիտէք դուք զխորհուրդ մկրտութեան. մեզ ոչ է փոյթ մկրտել. քանզի մկրտելն մահն է, և Յիսուս ոչ ասաց յընթրիսն վասն պատարագի, այլ վասն ամենայն սեղանոյ։ Եւ ասեն. զՊօղոս սիրեմք և զՊետրոս անիծեմք. և Մովսէս զԱստուած ոչ ետես այլ զսատանայ. և ասեն արարիչ երկնի և երկրի զսատանայ և ամենայն մարդկային սեռի և ամենայն

քրիստոնեայ կը համարեն։ Ահա և ուրիշնե՛րը, պարսկական մոգեր, Զրադաշտ մոգէն (ծագող)։ Եւ կամ ներկայիս՝ ատոնցմէ թունաւորուած Արևապաշտները զորս Արևորդիք կ'անուանեն։ Ատոնցմէ շատ կան ձեր գաւառը. ատոնք ևս հրապարակաւ քրիստոնեայ կ'անուանեն իրենք զիրենք։ Իսկ թէ ինչ մոլորութեան մը մէջ և ի՛նչպիսի անառակ կեանքով մը կ'ապրին իրենք, այդ մասին, գիտենք, անտեղեակ չես դուն։ Թոնդրակեցւոց այդ անիծեալ ազգէն ոմանք Կաշեցիք կ'անուանեն իրենք զիրենք (բնակիչներ Կաշէի)։ Անոնք ևս չարութեան արմատներ են։ Խնուն եղող Թոնդրակեցիք պատրուակ մը կը գտնեն՝ Քրիստոսը հայհոյելու համար, այսինքն՝ կը պնդեն թէ թլփատեալ է Քրիստոս։ Իսկ Թուլայլեցիք կը ժխտեն (առարկելով). «Մենք չենք խոստովանիր թլփատեալ զԱստուած»։ Եւ սակայն, յայտնի ըլլայ թող քեզի՝ որ անոնք իրենց սիրտին մէջ ո՛չ թլփատեալ և ո՛չ ալ անթլփատ կը խոստովանին զԱստուած, այլ պատրուակ միայն կը բռնեն զայդ, ծաղրելու համար զմեզ։

Այս յարակցութեամբ, հետևեալը կ'ուզեմ ես յայտնել Քու Սրբութեանդ։ Ա՛յն քահանայք որ եկան

ստեղծուածոց. և ինքեանք զինքեանս անուանեն քրիստոնեայս։ Ահա և այլ ոմանք ի Զրադաշտ մոգէ՝ մոգպարսկականք. և այժմ ի նոցունց դեղեալ արեգակնապաշտք, զոր Արևորդիսն անուանեն. և ահա՛ են յայդմ գաւառի բազումք և ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն։ Բայց եթէ ո՞րպիսի մոլորութեամբ և անառակութեամբ վարին, գիտեմք, զի ոչ ես անտեղեակ։ Են ոմանք անիծեալ յազգէդ Թոնդրակեցւոց, որք անուանեն զինքեանս Կաշեցիք. և այն են չարութեան արմատ. և արդ գտանեն պատճառս ինչ հայհոյութեան ի Քրիստոս Թոնդրակեցիքն, որք ի Խնուն են և գրեն վասն Քրիստոսի, եթէ թլփատեալ է. իսկ Թուլայեցիքդ հրաժարեն, եթէ մեք թլփատեալ Աստուած ոչ խոստովանիմք. և յայտնի լիցի քեզ, զի ոչ թլփատեալ խոստովանին զնա Աստուած և ոչ անթլփատ ի սրտի իւրեանց, բայց միայն պատճառանօք կատականս ի վերայ մեր գնեն։

Ծանուցից քում սրբութեանդ յայսմ տառի. այնք քահանայք, որք եկ-

ու խոստովանեցան իրենց հերձուածութիւնները, մը-
կրտուեցան ալ ամենէն առաջ ու մէկը Պօղիկարպոս
իսկ միւսը Նիկանորա անունը առին իրենց վրայ, ա-
նոնք հաղորդեցին մեզի՝ թէ զանազան գաւառներէ
անօրէն առաջնորդ Յեսուի անունով ստացուած նա-
մակները ամէնն ալ, այն պղծութեան խրճիթին մէջ
կը գտնուին։ Ահա՛, ո՛վ և կարդա՛ (կ'ըսէին անոնք)
ու անոնց մէջ դուն պիտի գտնես այդ դիւակերպ
մարդոց աղճատանքը»։ Յիրաւի ալ, մենք որոնեցինք
և գտանք զանոնք, կարդացինք ու տեսանք թէ ո՛ր
աստիճան լի էին կախարդութեամբ և հայհոյութեամբ,
թէ ինչպէս, ի մէջ այլոց, ձեր գաւառէն ալ տըր-
տունջներ յայտնուած են մեր դէմ։ Եւ շատ ուրիշ
չար բաներ։ Այդ շնավանքին մէջ (κυνος χωρα!), վա-
նականի հագուստներով կը բնակէին այրեր ու բազ-
մաթիւ բոզ կիներ։ Ու մենք հրամայեցինք հիմնայա-
տակ կործանել և հրդեհել անոնց բնակարանները,
բնակիչներն ալ դուրս վտարել մեր սահմաններէն։ Եւ
սակայն, ո՛չ իսկ մարմնական պատիժ հասցուցինք
մենք, թէպէտ և օրէնքը կը հրամայէ՝ ամենէն խիստ
պատիժը տալ անոնց. ինչպէս որ մեզմէ առաջ, իս-
կապէս որ շատ մը զօրավարներ և իշխանաւորներ

եալ խոստովանեցան, որք մկրտեցան նախ, որ և անուանեցան մինն Պօղի-
կարպոս և միւսն Նիկանորա, նշանակեցին մեզ, եթէ յայնմ պղծանոցի խրճթին
զթուղթսն առ անօրէն առաջնորդն Յեսու եկեալ յիւրաքանչիւր գաւառաց
աղէ՛, առ ընթերցի՛ր և գտցես ի նոսա զաղճատանս ձուներոցն դիւական։ Եւ
խուզեալ մեր գտեալ ընթերցաք՝ լի չարաչար կախարդութեամբ և հայհոյու-
թեամբ նաև յայդմ գաւառէ զմէնջ տրտունջ բարձեալ, և բազում չարու-
թեան բանս։ Եւ բնակեալք էին ի Շնավանսն այն արք հանդերձիւք կրօնա-
ւորաց և կանանց բազմութիւն բոզից, որոց հրամայեցաք տապալել զհիմունսն
յարկացն և հրձիգ առնել և զնոքեանս հանել ի սահմանաց մերոց, այլ ոչ
զոք վնասեցաք մարմնական պատուհասիւք, թէպէտև յօրէնսն հրամայէ զվեր-
ջին պատուհասն կրել նոցա. որպէս և նախքան զմեզ բազում զօրավարք և
պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա և անողորմաբար ոչ խնայեցին ի

սուրի մատնած են զանոնք ու մանուկներ սպաննած անողորմաբար։ Եւ այդպէս ալ արժա՛ն էր ընել իրենց։ Մեր կաթողիկոսներն ևս աղուէսադրոշմ խարանել տուած են անոնց երեսը։ Վասնզի, գողերու և խաղողի այգիները ապականողներու կը նմանին անոնք, ինչպէս որ իմաստունը (Սողոմոն) կ'ըսէ։ Ոմանց ալ, աչքերը փորել հրամայեցին։ Կոյր էք, կ'ըսէին, հոգևոր բաներուն հանդէպ, ուրեմն հարկ է որ դուք զգայարանականներէն ևս զրկուիք։ Բայց և այնպէս, ի վիճակի չեղա՛ն վերջ տալու անոնց հնչտասիրութեանը և ոչ ալ՝ նորէն օրինականութեան սահմաններուն մէջ առնել անոնց ոճրային զգայարաններուն թոյլ և սանձարձակ կենցաղավարութիւնը։ Ընդհակառակն, սնոտի կեղծաւորութեամբ մը, անոնք իւրացուցին քահանայական բառերը և սուտ նշանները, տեսակ մը կամուրջ դարձնելու համար զանոնք, տեսակ մը յարմարագոյն առաջնորդ՝ դէպի կորուստ։ Եւ կամ տեսակ մը մեքենայ, թաչնոց որոգայթ կամ ծուղակ մը՝ անդունդ նետելու համար անմեղները։

Այդ պատճառաւ ալ ահա, կը զգուշացնենք Քու Սրբութիւնդ; որ դուն պաշտպանուի՛ս անոնց սադուկեցիական խմորէն և զազիր կերակուրներէն,

---

ծերս և ի մանկունս որպէս արժանն էր, նաև մեր քահանայապետք ի կիզումն դիմաց և ի դրոշմ աղուեսակերպ, քանզի իբրև զաղուէսս զողս ապականիչ այգեաց, որպէս ասէ իմաստունն. և զոմանց հրամայեցին փորել զաչս. կոյրք, ասէ, էք մտօք առ յիմանալիսն, ի զգալեացս ևս պարտ է ձեզ զաղարել. և ոչ կարացին զհեշտախտութեան հոլովումն դոցա նահանջել և ոչ զչամբուշ և զամենի զկեանս իւրեանց անօրէնութեամբն դարձեալ ըստ օրինօքն պարագրել, այլ սնոտի կեղծաւորութեամբ բանս իւրեանց և զսուտ նշանակութիւն զգոյացեալ քահանայութեան իբրև կամուրջ իմն առ ի կորուստն յարմարագոյն կամ մեքենայք և որոգայթք թռչնոց կամ ծուղակ, զի զանմեղսն կորուսցեն վինս.

Զոր զգուշացուցանեմք զքոյդ սրբազնութիւն զգուշանալ ի խմորոյ Սադուկեցւոց նոցա և ի զազիր կերակրոցն և ի բանից, զի մի՛ արասցես զնոսա արժանի տեառնագրել ի գագաթն նոցա կամ եպիսկոպոսունք կամ քահանայք

որ արժանի չընէ՛ս տեառնագրելու անոնց գագաթը (հոգևորակա՞ն ձեռնադրելու և կամ դուցէ նաև մկրտելո՞ւ զանոնք)։ Քու (եկեղեցական–վարչական) վիճակիդ մէջ գտնուող եպիսկոպոսները և քահանաները ալ (պէտք չէ՛ որ ընեն զայդ), որպէսզի հարց անիծից տակ չիյնան անգիտապէս։ Իսկ անոնք որ կը խոստովանին իրենց չար գործքերն ու կախարդութիւնները և կը հրաժարին իրենց չար մշակներէն ու երէցներէն, այդպէսները Դուն մեր քո՛վ ղրկէ Քու հրամանովդ (յանձնարարական թուղթովդ) մէկտեղ, որպէսզի գան ու խոստովանին իրենց յանցանքն ու մկրտութիւն ընդունին։ Այլապէս, դուն պիտի չողորմիս իրենց, հաղորդութիւն չունենա՛ս հետերնին և տեսութեան արժանի չընես զիրենք։ Ընդհակառակն, Քու համախոհ հարցդ ու եղբարցդ օրինակին հետևելով՝ դուն ամէն անգամ պիտի անիծէ՛ս երբ յիշես զանոնք։ Այդ մասին այսչափս . . . .

որք ի քոյդ վիճակի, զի մի յանէծս հարցն ըմբռնիցին անգիտացեալ, այլ որք խոստովանին զչար գործս իւրեանց կախարդութիւնս և հրաժարին ի չար մշակաց իւրեանց և յերիցանց, հրամանաւ քո առաքեա՛ առ մեզ, զի եկեալ ընկալցին զմկրտութիւն, խոստովանեալ զյանցանս իւրեանց. ապա եթէ ոչ, մի՛ ողորմեսցիս նոցա և մի՛ միաբանեսցիս և մի՛ արասցես արժանի տեսութեան, այլ իբրև զհամախոհ հարսն և զեղբարսն քո անէ՛ծ զնոսա յամենայն ժամանակի, յորժամ յիշեսցես զնոսա. և այս՝ այսքան։

ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԳԱՒԹԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Ան (Մագիստրոս) հետեւեալը եւս գրած է Մանիքեցւոց վրայ

Մոլորուելով իրենց սնոտի հնարիմացութիւններէն՝ շատեր երեւակայական միտքեր կը սնուցանեն եւ խելքերնին եկած տարակուսանքներէն զրաբանութիւններ կարկտելով՝ կռապաշտութիւն կ'անուանեն մեր աստուածպաշտութիւնը։ Կարծէք թէ մենք, Խաչին նշանը եւ սրբոց պատկերները պատուողներս, դիւապաշտութեան մէջ սուզուած ըլլայինք տակաւին։ Ու ոմանք հրապարակային քարոզներու միջոցաւ եւս կ'ուսուցանեն զայն, որպէս անհաւատութեան եւ չարութեան խմոր մը։ Անոնցմէ ոմանք, մինչեւ իսկ ձեռք կը բարձրացնեն եկեղեցւոյ եւ անոր ամէն կարգի քահանայագործութեանց, ինչպէս նաեւ աստուածային մարմնոյն եւ արեան ահաւոր ու հրաշալի խորհուրդին դէմ։ Այդ ամէնը կը ծագի Մանիքեցւոց՝ Աստուծմէ հրաժարեալ եւ յարութեան յոյսը կորսնցուցած աշակերտներէն՝ այսպէս անուանեալ Թոնդրակեցիներէն։

Դուն սակայն, դուն որ քրիստոնեայ ես եւ սուրբ

ՑԱՂԱԳՍ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ ՍՐԱՀԻ ԳԱՒԹԻ

Գրեաց [illegible] Մանիքեցւոց

Բազմաց մոլորեալ ի սնոտի մտածութեան իւրեանց յածման բաղբաղեն ի խորհուրդս իւրեանց, կասկածանս բերեալ կարկատեն զրաբանութեամբ, կռապաշտութիւն զմերս պաշտօն համարելով իբր եթէ պատուողացն զնշան խաչին և զպատկերս սրբոցն. Տակաւին դիւապաշտութեամբ հաւանեալ զմեզ ասեն և զայսոսիկ, ոմանք յայտնապէս վարդապետութեամբ ուսուցանեն, և ոմանք ի խորհուրդս իւրեանց բաղբաղեն իբրու զխմոր անհաւատութեան և չարութեան, նաև ոմանք ի նոցունց յեկեղեցի եւս ձեռնարկեն և յամենայն քահանայագործութիւնս և ի խորհուրդն սարսափելի և ահաւոր աստուածային մարմնոյ և արեան. Նա այսոքիկ բնաւին որոշելոցն յԱստուծոյ և յուսոյ յարութեանն ոչ ունողացն, որք ի Մանիքեցւոցն ուսեալք անուանելոցն Թոնդրակեցիք.

Այլ դու որ եսդ քրիստոնեայ, արժանացեալ կոչման և լուսաւորութեան

աւազանին միջոցաւ կոչման պայծառակերպութեան արժանացած, դուն որ կը հաւատաս յարութեան յոյսոյն ու կը պաշտես սուրբ երրորդութիւնը, երբ դուն կը տեսնե՛ս Խաչին նշանը՝ երկրպագե՛ս պէտք անոր, յիշելով քեզի համար խաչուած Յիսուս Քրիստոսը։ Միևնոյն ատեն, դուն ինքզինքդ խաչուած պէտք զիտես Անոր հետ միասին։ Այլ և, մէկդի պէտք դնես դուն երկրային բոլոր մտածութիւնները և մաքուր շրթունքներով ողջունելով զայն՝ (այսինքն համբուրելով խաչը) ըսես. «Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ, ողորմեա ինձ Քու սուրբ Նշանիդ միջոցաւ, ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ։ Եւ յիշէ որ քու արեամբդ գնուած ենք մենք։ Վասնզի, դուն քու խաչիդ միջոցաւ փըրկեցիր մեզ»։ Իսկ սրբոց պատկերները պէտք պատուե՛ս դուն և՝ աղօթքի ատեն յիշելով անոնց չարչարանքներն ու մարտիրոսական մահը՝ օրինակ պէտք առնես դուն զանոնք քեզի համար։ Ճշմարիտ Աստուծոյ առաջ՝ զանոնք բարեխօս պէտք ընդունիս, որպէսզի Ա՛ն որ չի ննջեր, ի տես իր ծառայ մարտիրոսին՝ քու հաւատքիդ համաձայն ողորմի քեզի, մարտիրոսաւէրիդ։

Արդ, ես կ'ուզեմ քու չար մտածութիւններդ ու

սրբոյ աւազանին, և հաւատացեալ յուսոյ յարութեան, և երկրպագեալ սրբոյ Երրորդութեանն, յորժամ տեսանես զնշան խաչին, երկրպագցես, յիշելով, որ վասն քո խաչեցաւ Յիսուս Քրիստոս, և տեսցես զքեզ ընդ նմա խաչակցեալ, և ի բաց դիցես զամենայն կենցաղական մտածութիւնս, ողջունեսցես զնա շրթամբք և ասասցես այսպէս. Քրիստոս Որդի Աստուծոյ ի ձեռն սրբոյ նշանին քո ողորմեա ինձ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ և յիշեա՛, զի գնեալ արեան քո եմք, զի ի ձեռն խաչի քո փրկեցեր զմեզ։

Իսկ զպատկեր սրբոցն պատուեսցես և կացցես յաղօթս, զմտաւ ածելով զչարչարանս և զնահատակութիւնն նոցա։ Ուսուցիչ քեզ հաւանեա՛ և զազգակիցն քո վկայ ճշմարտութեանն, բարեխօս առ ճշմարտութեանն, բարեխօս առ ճշմարիտն Աստուած կալցես, զի այն, որ ոչ ննջէն, ըստ հաւատոց քոց ի ծառայ նորա իրրու մարտիրոսի մարտիրոսասիրիդ ողորմեսցի։ Կամիմ զի, զչար

թաքնուած բանդագուշանքներդ դէպի ուղիղ ճամբայ առաջնորդել ու մաքրել զանոնք։ Եւ որովհետև դուն հակամէտ ես արուեստական և աղճատեալ բան մը համարելու այդ դաւանութիւնը, այդ պատճառաւ ալ՝ կ'ուզեմ ծայրէն սկսիլ ահա և համառօտիւ ներկայացնել ճշգրիտը։ — Ի սկզբան, դրախտին մէջ կենաց ծառը պատուըւեցաւ...(200), այլ և ամէն այն նշանները ու հրաշքները որ Յեսուայ ձեռքովը ու տապանակին միջոցաւ գործուեցան։ Քննէ՛ զանոնք հիմնովին, որ տեսնես թէ ո՛չ Հին Կտակարանին կը հաւատաս դուն և ոչ ալ Նորին։ Ոչ աստուածատես Իսրայէլացիի մը ըլլալուն արժանի ես դուն, որդի Աբրահամու մը, — այն որ Աստուծոյ հաւատաց և որուն արդարութիւն համարեցաւ իր սեփական հաւատը—, ոչ ալ մին ես դուն մեզմէ, հեթանոսներէս, որոնց լոյս ծագեցաւ։ Ընդհակառակն, խաւարի մէջ կը բնակիս դուն տակաւին, կոյր և անառաջնորդ։ Բայց ատոր հակառակ, դուն կոյր կը համարես զմեզ ամէնը որ հնազանդ ենք Աստուծոյ ու կը պահե՛նք Անոր օրէնքները, որ կ'ենթարկուինք իր պատուիրանին։ Դուն գաղտնօրէն կը ծաղրես ու կը զրպարտե՛ս զմեզ։ Եւ եթէ չես համարձակիր հրապարակ գալ

կարծիս քո և գրագրագանս թաքուցեալ, սակաւուք յուղղութիւն ածեալ մաքրեցից։ Կամի՞ս դու զայսոսիկ դաւանութիւն հնարանս և աղճատեալ իմն կարծել. սկիզբն առնել սկզբանն կամիմ և կարճառօտ հատանել։

Պատուի նախուստ ի դրախտին փայտն կենաց և գիտութեան..., և ամենայն նշանք և արուեստք, որ անդր ի ձեռն Յեսուայ և տապանակին գործեալ։

Քննել ձեռնարկես, զի իմասցիս, եթէ ոչ հաւատան բնաւին ոչ հնոյ կտակարանաց և ոչ նորոյս, և ոչ Իսրայէլացի աստուածատես լեալ, արժանանաս որդի Աբրահամու, որ հաւատացն յԱստուած և համարեցաւ յարդարութիւն։ Եւ ոչ ի հեթանոսացն, որոց լոյս ծագեաց, այլ տակաւին ի խաւարին բնակիս. կոյր՝ ոչ ունելով առաջնորդ, կոյր զմեզ կասկածելով զամենեսեան զհնազանդեալսն Աստուծոյ, և զպատուօղս օրինաց նորա, հրամայեալ հպատակս բամբասեալ հեգնարանե՞ս։ Եւ եթէ ոչ յայտնապէս համարձակիս, սա-

յայտնապէս, հիւանդ ես թաքուն ու խաւար միտքերուդ մէջ։ Մոլար ճամբաներուն վրայ կը գտնուիս դուն և անհաւատութեան մէջ կը դեգերիս։ Լսէ՛ ինծի այժմ. դուն լուսաւորէ՛ քու հոգւոյդ աչքերը, քալէ՛ ճանապարհովը նախահարց և նահապետաց, մարգարէից և առաքելոց, մարտիրոսաց և եկեղեցւոյ սուրբ վարդապետաց։ Ականջ դիր Մովսէսի (որ կ'ըսէ). «Քու տանը մէջ պիտի չգտնուին մեծ ու պզտիկ կշռաքարեր։ Ամէն ինչ բաց ու յայտնի պիտի ըլլայ մեր ու մեր զաւակաց առջև ու ծածուկ՝ Տէր Աստուծոյ առջև»։ Արդ, պինդ բռնենք մեր յուսոյ խոստովանութիւնը և՝ լուսաւորուած անոր լուսովը՝ ընթանանք լոյսին մէջ, որ ծագի իր մարդասիրութեան ողորմութիւնը, և մենք ննջենք ու արթննանք յուսով. որ զուարթերես ելլենք Տիրոջը առջև՝ ամպերուն վրայ, եթերին մէջ. և որ փառաւորենք զՔրիստոս Աստուած, յոյսը մեր յարութեան՝ ընդ Հօր եւ ընդ Սրբոյ Հոգւոյն. որում փառք, պատիւ և զօրութիւն եւ իշխանութիւն, յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն։

Կայն ի ծածուկ խաւարին և աղջամղջին խորհրդովք հիւանդացեալ գնիս, կուրաշաւիղ ճանապարհ ստացեալ և յանհաւատութեան միգի մոլորեալ։ Լուր ինձ այժմ և լուսաւորեա՛ զաչս հոգւոյ քո և ե՛րթ զճանապարհ նախահարցն և նահապետաց, մարգարէիցն և առաքելոցն, մարտիրոսացն և վարդապետաց սրբոց և լո՛ւր Մովսէսի։

Մի՛ եղիցի ի տան քո կշիռ մեծ և փոքր, և յայտնիս մեզ և որդւոց մերոց և ի ծածուկն Տեառն Աստուծոյ։ Արդ պինդ կալցուք զխոստովանութիւն յուսոյն մերոյ և լուսաւորեալք լուսով եռեաց նորա, գնասցուք ի լոյս, զի ծագեսցէ ողորմութիւն մարդասիրութեան նորա և ննջեսցուք յուսով և զարթիցուք, զուարթերեսս հանդիպելով ամպովք ընդառաջ Տեառն յօդս։ Եւ փառաւորեսցուք զՔրիստոս Աստուած յոյսն յարութեան մերոյ ընդ Հօր և ընդ սրբոյ Հոգւոյն, որում փառք պատիւ և զօրութիւն և իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։

Մագիստրոս նոյն այդ խնդրին կ'անդրադառնայ և իր «առ սարկաւագ տեառն» (կաթողիկոսին) Պետրոսի» նամակին մէջ(201), հետևեալ խօսքերով. «կ'ուզեմ քեզի մէկ քանի բան գրել մեր երկնային և փրկարար կրօնքի քակման աղէտին առթիւ: Վասնզի Մանիքեցւոց և շատ մը ուրիշ աղանդոց չար կախարդութեան յուզած յոռի ապստամբութեան հետևանքով՝ այս երկիրը բրտութեան ու խաւարի մէջ ընկղմած է ու թանձր ամպերով պատած...»:

Ապա, ան [Մագիստրոս] «Շապուհ անուն կրօնաւորի մը մասին» խորագրով իր նամակին մէջ (202), կշտամբելով զանի որ ինքզինքը իմաստուն կը համարի, կը գրէ այդ առթիւ. «Կարծէք թէ դո՛ւք միայն իմանայիք եկեղեցւոյ մասին, թէ՝ պայքար ու ժողով կը նշանակէ այն: Ո՞վ չգիտէ զայդ: Եւ սակայն, նոյն այդ եկեղեցին միևնոյն ատեն՝ նաև վայրն ու պատճառն է փրկութեան, այլ և գործարանը ամենայն տնօրինական ներգործութեանց՝ մեզի հանդէպ: Ու նման ուրիշ բաներ... Թէ մեծ մասով զրպարտութիւն և ստութիւն է այդ ամէնը, ինչպէս որ դուն կը գրես արդէն, գիտեմ ես: Եւ սակայն, փոքրիկ խոտորումն անգամ ուղիղ ճանապարհէն՝ կրնայ շատ հեռուները տանիլ:

Այս Նամակները մասնաւոր շահեկանութիւն մը

... Կամիմ եթէ սուղ ինչ գրեցից առ քեզ յաղագս աղէտի քակման, և երկնային երանելի կրօնից մերոց ներհակք չար յուզեցեալ յանօրէն և ի չար կիւսոյ Մանիքեցւոցն և յայլոց բազմաց աղանդոց խրթնացեալ և նսեմացեալ միգապատ կուրութեամբ աշխարհս այս։

... Ձեզ միայն իմանալ յաղագս եկեղեցւոյ, եթէ մարտս է և ժողովս. Եւ ո՞ ոք զայս ոչ իմասցի, բայց և զեկեղեցի իբրև տեղի և պատճառ փըրկութեան և ամենայն տնօրինական ի մեզ ներգործութեանն գործարան և այլն որք այսմ հետևին.... բաւական է այս իբրև գրեալ է քո, քաջ գիտեմք եթէ բազմապատիկն զրպարտութիւն է և ստութիւն. բայց և սակայն խոտորեալ յուղիղ գնացից բազում տարագրութիւն ծնանի։

կը ներկայացնեն այն տեսակէտէն որ, կը վկայեն թէ ինչ աստիճան յուզուած էին միտքերը այն ատեն: Սակայն, ցարդ ուշադրութեան չեն առնուած անոնք նաև հայերու կողմէ: Պատճառն այն է որ, «Թոնդրակեցի» անունը ուղղակի չի յիշատակուիր անոնց մէջ: Մենք այդ անուան կը հանդիպինք ուրիշ նամակի մը մէջ, ուղղուած «առ վարդապետն Սարգիս» (203): Մագիստրոս այդտեղ կը թուէ իր մատուցած ծառայութիւնները ու կը բացագանչէ այդ առթիւ. «Ըսէ՛ ինծի, սիրելիս, թէ Աստուծոյ ողորմութիւնը և մեր Լուսաւորչին ու նախահօր աղօթքը ինչպէս իմ նուաստութեանս ձեռքովը քակեց Մանիքեցւոց՝ որ է Թոնդրակեցւոց կանգնած արձանը, անոնց որ աւելի քան 200 տարի շարունակ ապականած էին ամբողջ երկիրը և բարձրացուցած արդէն, իրենց վաւաշ պղծութեան ատրուշանը: Մինչդեռ, հովիւներ ու հովուապետներ, թագաւորներ ու իշխաններ և գրեթէ ամէն մարդիկ լքած էին Քրիստոսի հօտը: Այլ և՝ թէ ինչպէս իմ ձեռքովս տարածուեցաւ իր աստուածութեան լոյսը»:

. . . Ասա՛ ինձ, ո՛վ սիրելի, զՄանիքեցւոցն որ է Թոնդրակեցեացն, որ աւելի քան զերկերիւր ամ ապականեալ զաշխարհս ամենայն, արձանացուցին զայնպիսի ատրուշան իւրեանց վաւաշ մոլութեանն և անհոգաբարձ եղեալ հօտին Քրիստոսի ի հովուաց և ի հովուապետաց յարքայից և յիշխանաց և ի բոլոր գրեթէ ի մարդկանէ. զի՞րդ ողորմութիւնն Աստուծոյ և աղօթք մերոյ Լուսաւորչին և նախահօրն ի ձեռն իմոյ նուաստութեան զայնպիսին քակեաց արձան և լուսաւորեաց լուսով աստուածութեանն իւրոյ. . . .

Գ.

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՈՑ ՉԱՐ ԱՂԱՆԴԻՆ ՎՐԱՅ. ԱՅՆ ՈՐ ԵՐԵՒԵՑԱՒ ՀԱՐՔ (204) ԳԱՒԱՌԻՆ ՄԷՋ ԵՒ ՅՈՒԶԵՑ ՇԱՏ ՄԸ ՄԻՏՔԵՐ։ (Գլ. ԻԲ. եւ ԻԳ. Արիստակէս Լաստիվերտցւոյն պատմութեան) (205)։

Ոմն Յակոբոս եպիսկոպոս որ Հարքայ եկեղեցիներուն վերակացուն էր, երեւութապէս առաքինի էր պաշտօնավարութեան սկիզբը։ Բուրձի հագուստ մը ունէր վրան և եանդով պահք կը պահէր ու բոպիկ ոտներով կը շրջէր։ Ան իրեն համար մէկ քանի քահանաներ ընտրեց, որոնք շարունակ իր հետը կը շըրջէին։ Կոշտ զգեստներ կը հագնէին ամէնը, և շատ ժուժկալ կեանք մը կը վարէին։ Կը հրաժարէին ընտիր կերակուրներէ և շարունակ սաղմոսերգութիւններով կը զբաղէին։ Ան հիացք պատճառեց շատ շատերուն, իր այս երեւոյթովը։ Այնպէս որ ամէն ոք կը ցանկար տեսնել զայն։ Մինչև իսկ, անոնք որ իրենց իշխանական գիրքին հանգամանքովը չափէն աւելի ամբարտաւան էին, ատոնք ևս այն աստիճան*

Վասն չար աղանդին Թոնդրակեցւոց որ երեւեցաւ
ի գաւառն Հարքայ և [illegible]

Յակոբոս եպիսկոպոս ոմն որ ունէր զվերակացութիւն եկեղեցեաց տանն Հարքայ, սա ի սկզբան իւրոյ իշխանութեանն առաքինական կերպարանս յանձին ցուցանէր. բրձազգած, պահեցող, բոկագնաց. և ընտրեաց իւր քահանայս, որ յար ընդ ինքեան շրջէին, խոշորազգեստ և անպաճոյճս, հատեալս ի հեշտալի կերակրոց, և միշտ սաղմոսական երգոցն պարապէին։ Եւ այսու կերպարանօք ի զարմանս շարժեաց զհեռաւորս և զմերձաւորս, և ամենայն ոք ցանկայր զնա տեսանել. և որք յոյժ վերացեալք էին ամբարտաւանութեամբ վասն իշխանութեան, այնքան եկուն ի հնազանդութիւն նմա զանձինս, որ թէ և

հնազանդ կը ցուցնէին իրենք զիրենք անոր հանդէպ, որ եթէ հրամայելու ըլլար հանե՛լ անոնց հոգիները, դարձեալ ոչ ոք պիտի ընդդիմանար և կամ բերանը բանար ու ձայն հանել համարձակէր։

Բայց, կեղծաւորութիւն էր իր ըրածը և ոչ թէ ճշմարտութիւն։ Վասնզի, պտո՛ւղն է որ կը յատկանշէ ծառը, ինչպէս որ արդէն լսած ենք մենք Տիրոջմէ։ Առաքեալն ալ, համաձայն ատոր՝ կը գրէ սա խօսքերը. «Մինչև իսկ սատանա՛ն կ՚առնու իր վրան լուսոյ հրեշտակին կերպարանքը»։ Ի՞նչ զարմանք ուրեմն որ իր ծառաներն ալ՝ Քրիստոսի առաքեալներուն ձևը կ՚առնուն։ Ինչպէս որ մահաբեր թոյները սովորական կերակուրներու մէջ խառնուած ատեն, զանոնք ընդունողները կը բռնուի՛ն այդ մահացու թոյներէն, և կամ ինչպէս որ կարթընկէցները խայծով կը պատեն իրենց կարթերը, որպէսզի անոնցմէ հրապուրուելով ձուկը՝ կարթին վրայ բռնուած մնայ, նոյն այդ կերպ կը վարուին նաև անարդարութեան այդ ծառաները։ Անոնք չեն համարձակիր մէկու մը իրենց կորստեան վիհը բացայայտ կերպով մը ցուցնել։ Վասնզի, որչափ ալ պարզամիտ ըլլալ ուզեն իրենք, երբէք հաճոյք պիտի չզգան ինքզինքնին վիհը

զհոգիս հանել հրամայէր՝ չէր ոք որ ընդդիմանայր, և կամ իշխէր բանալ զբերանն և ճիկ հանել։ Բայց կեղծաւորութիւն էր այն, և ոչ ճշմարտութիւն. քանզի պտուղն է ծառոյն ծանուցիչ՝ որպէս ի տեառնէ իսկ լուաք։ Նաև Առաքեալ նմին համաձայն գրեալ, ասէ, թէ «Եւ սատանայ իսկ կերպարանի ի հրեշտակ լուսոյ». զի՞նչ թէ և պաշտօնեայք նորա կերպարանին ի ձև առաքելոցն Քրիստոսի։ Զի զոր օրինակ զմահացու դեղսն յընտանի կերակուրսն խառնեն, և որք առնուն՝ իբրև զկերակուր ճաշակեն, և ի մահացու դեղոցն ըմբռնին. այսպէս և կարթընկէցք կերովք թաքուցանեն զկարթսն, զի ի կերոյն խաբեալ՝ ձուկն ի կարթի ըմբռնեսցի, նոյնպէս և անօրէնութեան մշակքն. քանզի իւրեանց կորստեան վիհն չհամարձակին յայտնի ցուցանել ումեք. վասն զի և ոչ իսկ հաւանէր այնմ թէ և կարի ի մտաց անկած էր, խորասուզիլ կամօք ի խորխորատ, յորմէ չիք հնար ելանել. վասն այնորիկ մերով բարե-

նետելու, ուսկից դուրս գալը հնարաւոր բան չէ այլ ևս։ Ահա այդ պատճառաւ ալ, անոնք կը ծպտին մեր բարեպաշտ կերպարանքին տակ՝ խաբելու համար պարզամիտները, ու կը պատրեն անմեղներուն միտքը քաղցր խօսքերով։ Իրենց այդ խօսքերը կը ճարակեն որպէս քաղցկեղ։ Եւ ինչպէս որ դժուարին բան է բուժել այդ ախտը, այդպէս ալ՝ անոնցմէ բռնուածները հազիւ կրնան ուշքի գալ նորէն։

Բուն իսկ ատոնց մասին է որ Տէրն մեր կը հրամայէ իր կենարար աւետարանին մէջ. «Զգո՛յշ եղէք սուտ մարգարէներէն որ գառան հագուստով կուգան ձեզ մօտ, և սակայն՝ յափշտակող գայլեր են ի ներքուստ»։ Առաքեալն ալ նոյնը կ'ուսուցանէ Փիլիպպեցւոց, իրեն խրատ առնելով Տիրոջ հրամանները. «Զգոյշ եղէք այդ շուներէն, զգոյշ եղէք չար մշակներէն»։ Քանզի, դիւրին է զգուշանալ արտաքին թշնամիներէն, բայց դժուարին է զերծ մնալ ազգականներո՛ւ փորձութիւններէն, ինչպէս որ նման բան մըն ալ (օրինակի համար) Աբէլի և Յովսէփի պատահեցաւ։ Արդ, եթէ օտարալեզու ցեղէ մը եղած ըլլային ատոնք (հերետիկոսները) — հարկ չէ՛ թէ որ մէկէն —, այն ատեն դիւրին պիտի ըլլար մեզի զգուշանալ անոնցմէ։ Ու սակայն, ինչպէս որ երա-

---

պաշտ կրօնիւք կերպարանին առ ի զպարզամիտսն խաբելոյ, և քաղցրական բանիւք պատրեն զմիտս անմեղացն. քանզի բանք նոցա իբրև զքաղցկեղ ճարակին. զի որպէս ախտն այն դժուարին է առ ի բժշկել, այսպէս և ի նոցանէ ըմբռնեալքն հազիւ կարեն կալ յակաստանի։

Վասն նոցա իսկ պատուիրէ տէր մեր ի կենարար իւրում աւետարանութեանն. «Զգոյշ լերուք ի սուտ մարգարէիցն որ գան առ ձեզ ի հանդերձս գառանցն, և ի ներքոյ են գայլք յափշտակողք»։ Նաև Առաքեալն զնոյն ուսուցանէ Փիլիպպեցւոցն, խրատեալ ի տէրունական հրամանացն. «Զգոյշ լերուք ի շանց անտի, զգոյշ լերուք ի չար մշակաց անտի»։ Քանզի յարտաքին թշնամեաց զգուշանալ դիւրին է. բայց ի ցեղակցութենէ պատերազմացն դժուարին է ապրել, որպէս Հաբելի և Յովսեփայ դիպեցան իրքն. արդ սոքա թէ յայլալեզու ցեղից էին, յորմէ՛ և էին, մեզ զգուշանալ դիւրաւ էր. բայց

-նելին Յովհաննէս կը գրէ՝ «Մեր մէջէն ելան անոնք, և սակայն՝ ո՛չ ամէնքը մեզի հետ էին», — այսպէս ալ՝ դիւրին չէ մեզի համար, վերահասու ըլլալ անոնց։

Համալեզու և համացեղ (ենք մենք և անոնք), միևնոյն ակնաղբիւրէն բղխած քաղցր և դառն ջուր մը։ Թէպէտ և Սուրբն Յակոբ անհնարին կը համարէր զայս, բայց և այնպէս՝ մեր օրերուն տեղի ունեցաւ այդ․ (այդ ալ) ա՛յն քաղցր աղբիւրէն զոր մեր փառապանծ առաջնորդը — երբ անի իր տասնևհինգամեայ քրտնալից աշխատանքովը երկրին խորքերը իջաւ և հոն փորել սկսաւ — բղխել տուաւ հոս, յորդահոս կերպով, Եզեկիէլի տեսիլքին մէջ եղածին պէս՝ ականակիտ ու վճիտ, ուր մուտ գործել չկարացին աղանդներուն աղտոտ առուները։ Վասնզի, մինչև այս վերջին ժամանակներս, ճշմարտութեան պատուարը ամրապինդ հաստատուած էր հաւատոյ վէմին վրայ։ Ան ինքն իսկ, մեր Լուսաւորիչը, իր մարգարէական հոգւովը տեսած էր թէ ի՛նչպէս գառները եղան գայլ ու արեան գետեր հոսեցուցին ([207])։ Այդ պատահեցաւ երբ մարդկային անօրէնութիւնը բազմացաւ աշխարհիս վրայ, և երբ ննջած էր ընտիր սերմ ցանող բարի

որպէս գրէ երանելին Յովհաննէս, թէ «Ա․ ի մէնջ ելին, այլ ոչ էին ամենեքեան նոքա ի մէնջ»․ և այսմ գիտուն լինել դժուարին է։ Համալեզուք և համացեղք, ի միոյ յականէ բղխեալք քաղցր ջուր և դառն․ թէպէտ սուրբն Յակոբ յանհնարինս առաց զայս, բայց սակայն առ մեօք եղև այս․ ի քաղցր ականէս յայսմանէ՝ զոր գերափառ առաջնորդն մեր հնգետասանամեայ քրտնալից աշխատութեամբ իջեալ ի խորս երկրի, և ի խորութենէ փորուածոյ բղխեցոյց մեզ աղբիւր յորդախաղաց ուղխիւք, ըստ Եզեկիէլի տեսողութեանն ականակիտ և յստակ, յոր հերձուածողական ժանգաբուղխ առուքն ոչ կարացին մուտ առնել։ Քանզի պատուար ճշմարտութեանն ի վերայ վիմի հաւատոյ հաստատապէս ամրացեալ էր, մինչև ի ժամանակս վերջինս․ զոր և ինքն իսկ Լուսաւորիչն մեր մարգարէական հոգւովն տեսեալ, զի գառինքն գայլք եղեն և արեան ծագաղիս հանէին․ և այս եղև ի բազմանալ անօրէնութեան մարդկան ի վերայ երկրի, և ի ննջել բարի տանուտեառն որ ցորենոյն էր սերմա-

տանուտէրը։ Ահա այդ ժամանակ, Թշնամին ազատ զգաց ինքզինքը և որոմ ցանեց ցորենին մէջ, համաձայն աւետարանի առակին։ Այսպէս նաև՝ դառնութեան մրուրը խառնուեցաւ կենսատու ջուրին մէջ, որ Տիրոջ տունէն կը բղխէր։ Բայց, Եկեղեցւոյ վարդապետները կանո՛ւխ լուր առին այդ մասին եւ արմատախիլ ըրին մեր հաւատոյ դաշտէն, դառնութեան մրուրն ալ ողողեցին և դուրս թափեցին։ Այդպէսով, անոնք առողջարար ջուր պատրաստեցին ճըշմարտութեան աղին միջոցաւ, որպէս երբեմն Սուրբն Եղիսէ։ Այսչափը կը բաւէ այս մասին։ Ժա՛մ է որ այժմ մեր պատմութեան սկզբնաւորութեանը դառնանք մենք, հաստատելու համար մեր ըսածը։

Արդ, ամէն չարեաց հօր գլխաւոր օգնականը եւ համախոհը երբ տեսաւ որ երկրային ուժով զօրացա՛ւ իր կեղծաւորական բարի համբաւը զոր կը տարածէին իր մասին անմիտ մարդիկ, այն ատեն սկսաւ նշանակէտ մը դարձնել մեր հաւատը իր նետերուն համար որ կաղնիի ածուխէն պատրաստուած կրակի մէջ դարբնուած էին։ Ճարտարախօս մըն էր այդ մարդը։ Ան իր ճարտար լեզուովը կը „կախարդէր շատերուն ա-

---

նոց. ապա՛ թշնամւոյն ճարակ գտեալ, ցանեաց որոմն ի մէջ ցորենոյն ըստ աւետարանական առակին, խառնեցաւ և դառնութեան մրուրն ընդ կենդանաջրոյն որ ի տանէ տեառն աղբերանայր. բայց կանուխ յայտնեցաւ վարդապետաց եկեղեցւոյ, որք զորոմն վնասակար արմատաքի խլեցին ի յանդէ հաւատոյս մերոյ, և զմրուրն դառնութեան ռամեալ ի բաց պարզեցին՝ առողջացուցանելով զջուրսն աղիւն ճշմարտութեան, ըստ սրբոյն Եղիսէի կանխայարդար յարմարման. Եւ այսոքիկ այսքան. բայց ժա՛մ է ի գլուխ ճառին դարձուցանել զբանս, որպէս զի հաւատարիմ լիցի մեզ ասացեալս.

Արդ անդրանիկ որբանեակն և համաշունչ հօրն ամենայն չարեաց՝ յորժամ յաւուր յուժի զօրացաւ կեղծաւորական բարի համբաւն՝ զոր համբաւեցին զնմանէ անմիտ մարդիկ, սկսաւ այնուհետև ի նպատակ հաւատոյն մերոյ նետաձիգ լինել, որոյ սլաքքն մխեալ էին կայծակամբք կաղնւոյ. քանզի յոյժ խօսնակ էր այրն, և ճարտարալեզուութեամբ կախարդէր զբազմաց լսելիս.

կանջը։ Ատանկ միջոցներով ալ, ան սուրբ Եկեղեցին հիմէն տապալել կը կարծէր...(208)։ Արդ, տե՛ս իր խորամանկ մեքենայութիւնները, թէ ինչպէս տեսակ մը օձային արուեստով՝ հաւատով առողջներուն վրայ ան թափել կը ջանար ապականիչ թոյները։ Ամենէն առաջ, ան սկսաւ ընտրութիւն ընել քահանայից մէջ՝ իրենց արժանիքին համաձայն։ Միևնոյն ատեն, ան լռութեան կը դատապարտէր անարժանները։ Եւ երբ ինք այդպէսով հաճոյ թուեցաւ շատ մը մարդոց, հիմակ ալ՝ ուրիշ բան աւելցուց ատոր վրայ։ Արժանաւորներուն ալ հրամայեց այժմ, տարեկան միայն երե՛ք անգամ պատարագ մատուցանել։ Ոչինչ գտնալ կ'ուզէր Նիկիոյ կանոններուն մէջ գրուածի մասին, թէ՝ որչափ ալ շատ մեղաւոր ըլլայ մէկը, դարձեալ ընդունիլ պէտք է իր խոստովանութիւնը եւ զինքն ալ հաղորդակից ընելու է Տիրոջ մարմնոյն և արեանը։ Արժանի ընելու է զանի և՛ պատարագին և՛ քրիստոնէական բոլոր կարգերուն։

Ատոր հակառակ, ան կ'ուսուցանէր թէ՝ երբ մէկը չ'ապաշխարէր իր սեփական անձովը որով մեղք գործած է ինք, այն ատեն՝ ո՛չ յիշատակները կրնան օգ-

---

և կարծէր այնու հիմամբ տապալել զեկեղեցի սուրբ. Արդ տե՛ս դու զնորա մեքենաւոր խորամանկութիւնն, թէ ո՛րպէս օձաձև խարդախանօք հնարէր հեղուլ զապականիչ թոյնսն յառողջսն հաւատով։

Զառաջինն՝ ընտրութիւն սկսաւ առնել ի մէջ քահանայից ըստ արժանաւորութեան, և անարժանիցն ասաց լռել. և իբրև այսու հաճոյ թուեցաւ բազմաց, ապա ի վերայ սորին և այլ միւս ևս յաւել. քանզի արժանաւորացն հրամայէր ի տարւոջն երիս միայն մատուցանել պատարագս. և զի ի Նիկիական կանոնսն գրեալ է, թէպէտ և յոյժ մեղաւոր իցէ, պարտ է զխոստովանութիւնն ընդունել, և տէրունական մարմնոյ և արեանն հաղորդեցուցանել, և պատարագաց և ամենայն քրիստոնէական կարգաց արժանացուցանել. զայն նա բնաւ և յականջալուրս ոչ ընկալաւ. Այլ այսպէս ուսուցանէր, թէ որ ինքն իւրով անձամբն՝ որ մեղաւն և նովիմբ չապաշխարեաց, նմա ո՛չ յիշատակք օգնեն և ոչ պատարագք. և իւր կամարարօքն ի հենգն արկեալ ծիծաղէին,

նել իրեն, և ո՛չ ալ զոհերը(209)։ (Ըսել է՝ իսկական նախավերանորոգի՛չ մը)։ Իր հետեւորդներն ալ, ծաղրի ու հեգնանքի առարկայ կը դարձնէին զոհի կենդանիները։ Առաջ կը քշէին զանոնք, մէջտեղ կը կեցնէին և կ'ըսէին. «Ա՛յ դուն, խեղճ չորքոտանի, ա՛ն է մեղանչած իր ողջութեանը ու այժմ մեռած է. ի՞նչ է ուրեմն քուկի՛ն մեղքը որ դուն ես ստիպուած ես մեռնիլ իրեն հետ»։ Ասոր վրայ, երկու կուսակցութեան կը բաժնուէին համայնքները։ Ոմանք հաւանութիւն կու տային այդ բանին, ոմանք ալ՝ ոչ։ Եւ այսպէս, շփոթութեան ու կասկածանքի մէջ ինկան ամէնը ու ելք մը կը փնտռէին իրաց այդ վիճակէն։ Իսկ անոնք որ այդ ժամանակ անապատներու և քարանձաւներու մէջ իրենց առանձնական ապաշխարութիւններովը Աստուծոյ հաճելին կը կատարէին միշտ, անոնք ալ, առ բարերարն Աստուած կ'աղօթէին խոր հառաչանքով մը ու պաղատալից արտասուքներով Անոր օգնութիւնը կը խնդրէին։

Մինչ այս մինչ այն, երկու նուազ ժողով գումարեցին բազմաթիւ հայրեր ու եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու ժողովրդեան անթիւ բազմութիւններ։ Բայց որովհետև տեղւոյն բոլոր իշխանները կապ-

---

և զանասունն բերեալ առաջի կացուցանէին, և այսպէս ասէին. Ա՛յ տառապեալ չորքոտանի, թո՛ղ թէ նա զիւր ժամանակն մեղս արար և մեռաւ, դու զի՞նչ մեղար որ ընդ նմա մեռանիս։ Եւ առ այս և յերկուս բաժանեցան ժողովուրդք, յոմանց ընկալեալ եղև այս, և յոմանց ոչ. և իբրև ամենայն մարդ ի ծուփս և ի տարակուսանս անկեալ կայր, և խնդրէին զելս իրացն իմանալ. Նաև որք ի ժամանակին յանապատս և ի քարանձաւս առանձնական ճգնամբք միշտ զհաճոյսն Աստուծոյ կատարէին, մեծաւ հառաչմամբ և արտասուալից պաղատանօք խնդրէին այցելութիւն ի բարերար տեառնէն։ Այլ և երկիցս ժողով եղև բազում հարց և հայրապետաց և քահանայից և խառնիճաղանճ բազմութեանց՝ որոց ոչ գոյր թիւ. բայց զի իշխանք գաւառին իբրև ամենքեան ի նորա կեղծաւորական կերպարանաց իբրև շղթայիւ կապեալ էին, խոստա-

կըպուա՛ծ էին անոր (Յակոբոսի) կեղծաւորական կեր-պարանքովը, այնպէս որ կարծէք թէ շղթայով կապ-ուած ըլլային, այդ պատճառաւ ալ կ՚ուխտէին՝ աւելի շուտ պատերազմի ելլալ ու մեռնիլ անոր համար, քան եթէ ժողովին ձեռքը մատնել զանի։ Իսկ ինք, տունը նստած էր և տեսակ մը նոր Նեստորի նման՝ սուրհանդակներու միջոցաւ և խիստ յանձնապաստա-նօրէն պատասխան կուտար ժողովին, յոյսը ո՛չ թէ Աստուծոյ, այլ իշխաններո՛ւն վրայ դնելով... (Իսկ Աստուած ուղի՛ղը սահմանած էր)։

Կարին (Էրզրում) գաւառէն, Եսայի անունով մէկը որ բարեպաշտ տոհմէ մը կը սերէր և իր լաւ համբա-ւին համար անոր (Յակոբոսի) յարած էր, երբ տեսաւ որ քննութիւններ և հարցումներ կ՚ըլլան անոր մա-սին՝ սկսաւ ուշադրութեամբ հետևիլ այդ ամէնուն։ Վասնզի, շատ իմաստուն մարդ մըն էր ինք։ Եւ ո-րովհետև խիստ մտերմութիւն մը կը ցուցնէր անոր, այդ պատճառաւ ալ, կը կարծուէր թէ անոր անձնա-նուէր մարդոցմէն մին էր։ Իսկ երբ վերահասու եղաւ [Եսայի] և իմացաւ թէ ո՛րպիսի «մծղնէ» մըն է ան, անյապաղ գնաց և ամէն ինչ պատմեց սուրբ հայրա-պետ Սարգիսի (992–1019)։ Լսելով այդ բանը և վե-

---

նայլին պատերազմի օրինակաւ մեռանել յառաջ՝ քան թէ զնա ի ձեռս ժողո-վոյն տալ։ Եւ նա Նեստորաբար ի տան նստեալ մեծաւ խրախուսանօք ի ձեռն պատգամաց՝ տանէր ժողովոյն պատասխանի, յուսացեալ յիշխանացն օգնակա-նութիւն և ոչ յԱստուած . . .

Կրօնաւոր ոմն անուն Եսայի ի Կարին գաւառէ՝ ի բարեպաշտ տոհմէ, որ վասն բարի համբաւոյն երթեալ յարեալ էր ի նա, յորժամ այսպիսի յոյզս և խնդիրս զարթեան ի վերայ նորա, նա ուշադրութեամբ ուշ եդեալ՝ դէտակն կալաւ ի վերայ. քանզի յոյժ իմաստուն էր այրն, յոյժ մտերմութիւն ցուց-եալ առ նմա՝ մի ի հաւատարմացն նորա ցուցանիւր. և տեսեալ և տեղեկաց-եալ նորա մծղնեայ կրօնիցն, անյապաղ երթեալ պատմեաց սուրբ հայրապե-տին Սարգսի։ Որոյ լուեալ, և ի վերայ հասեալ գործոյն, կոչէ առ ինքն քաղց-րական բանիւք գթշուառական անձն, և ըստ արժանւոյն հատոյց նմա. քան-

րահասու ըլլալով ատոր, ան մեղմ խօսքերով իր քովը կանչեց այդ թշուառական մարդը և հատո՛յց իրեն ըստ արժանւոյն։ Այսինքն՝ լուծեց անոր քահանայական կարգը, աղուէսադրոշմ խարանեց անոր երեսը և մունետիկին միջոցաւ (այս ու այն կողմ պտտցուց) պոռալ տուաւ իր քովը։ «Ով որ Սուրբ Լուսաւորչի հաւատը կ'ուրանայ և մարդոց թշնամի գազաններուն՝ Թոնդրակեցւոց փարախը կը մտնէ ու անոնց կը միանայ, այդպիսին նոյն այս դատաստանի՛ն պիտի արժանանայ»։ Ատոր վրայ, ան հրամայեց բանտ նետել այդ ամենաթշուառ մարդը։ Կ'ուզէր որ թերևս զղջար ու պատրաստակամութիւն յայտնէր հրաժարելու այն պիղծ աղանդէն։ Վասնզի, ան շա՛տ կը խղճար կորուսելոյն վրայ։

Բայց որովհետև, խօսելով Երեմիայի հետ, ոչ կրա՛կը կրնայ այրելէ հրաժարիլ, ոչ հնդիկը իր սև գոյնէն և ոչ ալ յովազը իր խայտերէն, այդպէս ալ՝ չարը չի՛ կրնար հրաժարիլ իր չարութենէն։ Եւ այդպէս, ան գիշերով դուրս ելաւ բանտէն ու փախա՛ւ։ Անցաւ Յունաց աշխարհը և եկաւ Թագաւորանիստ Կոստանդնուպօլիս քաղաքը հասաւ։ Ան հոն գրպարտեց մեր հաւատը ու ջանաց զինքը մկրտել տալ ա-

---

զի ի քահանայական կարգէն լուծեալ, և աղուեսադրոշմ կերպարանօք խարան յերեսս նորա եդեալ, քարոզն առ նմին աղաղակէր, Թէ Որ ի սրբոյ Լուսաւորչին հաւատոյ սողոսկեալ յանօրէն Թոնդրակեցաց՝ ի մարդադէմ գազանաց փարախն մտեալ միաբանի, դատ և իրաւունս զայս կրեսցէ։ Եւ հրամայէ ի բանտի արգելուլ զամենաթշուառ անձն, քանզի կամէր թէ զղջանայ թերևս, և խոստովանի ի բաց կալ ի պիղծ աղանդոյն. զի յոյժ ողորմէր կորուսեալ անձինն։

Այլ քանզի ըստ Երեմիայի բանիցն՝ ոչ հուրն զայրելն մոռանալ կարէ, և ոչ հնդիկն զսևութիւնն, և ոչ ինձ զխայտութիւնն, այսպէս և ոչ չարն զիւր չարանալն. քանզի ի գիշերի հատեալ զբանտն և փախստական եղեալ, անցանէ յաշխարհն Յունաց՝ և հասանէ ի Թագաւորանիստ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս. և չարախօս լինի զհաւատոյս մերոյ, և խնդրէ մկրտել ըստ նոցա

նոնց կարգովը։ Եւ սակայն, երբ անոնք ճի՛շդը տե-ղեկացան իրենց իմաստութեամբը, և երբ վերահասու եղան գործին, չտուին իրենց հաւանութիւնը (որ յոյն ծէսով մկրտուի ան)։ Ընդհակառակն, ըսին. «Ո՛վ որ հաւատոյ մասին խոտելի և անարգ համարուած է Հայոց կողմէ, այդպիսին մենք ալ չենք ընդունիր մեր մէջ»։ Եւ երբ չյաջողեցաւ իրեն այդ բանը, ան հեռացաւ հոնկէ ու Ապահունիք գաւառը՝ սատանային այդ որջը մտաւ, աստուածուրաց ժողովը և գազան-ներուն գառագեղը որ Թոնդրակ կը կոչուի։ Մի առ ժամանակ, ան գաղտնի որջացաւ հոն։ Բայց կը պատ-մուի թէ անոնք ևս չեն ընդունած զայն, չափէն ա-ւելի իր պղծութեանը համար։ Այդ պատճառաւ ալ, Խլաթայ սարը գնաց ան, գիւղերը և հեռաւոր տեղեր գտա՛ւ իր մարդոցմէն մէկ քանին ու կանգ առաւ ա-նոնց քով։ Այժմ ալ, հոն անցընելէ ետք իր օրերը, ան չարունակեց իր ճամբան ու չար մահով մը մե-ռաւ Մուհարկին քաղաքը . . . ։

կարգացն։ Իսկ նոքա ըստ իւրեանց իմաստութեանն տեղեկացեալ, և ի վերայ հասեալ գործոյն՝ ոչ առնուն յանձն. այլ ասեն, թէ Զոր Հայոց խոտեալ և ա-նարգեալ վասն հաւատոյ՝ և մեք չընդունիմք։ Եւ իբրև չյաջողեցաւ նմա այս, ելեալ գայ անցանէ ի գաւառն Ապահունեաց ի բնակարան սատանայի՝ յաստուածուրաց ժողովն և ի գազանաց գառագիղն, որ կոչի Թոնդրակս. և անդ առժամանակ մի գանխլաբար որջացեալ. բայց ասեն՝ թէ և նոքա չըն-կալան զնա վասն առաւել պղծութեանն. վասն որոյ ելեալ ի լեառն Խլաթայ՝ և անդ յիւրայոցն գտեալ յագարակս և ի բացագոյն տեղիս, առ նոսա դա-դարէ. և անցուցեալ անդ զաւուրս իւր, երթեալ չարաչար մեռանի ի քա-ղաքն որ կոչի Մուհարկին . . . ,

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ՄԱՆԱՆԱՂԻ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻՆ ՄԷՋ ՄՈԼԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՐԴԵՀԸ ԲՈՐԲՈՔԵՑԱՒ։

Կունծիկ չնանուն աբեղայ մը կը բնակէր Շիրի բերդաքաղաքին մօտերը գտնուող ագարակի մը մէջ որ մինչև այսօր ալ՝ իր անունովը կը կոչուի։ Այդ մարդը որ զառամեալ տարիքին մէջ կը գտնուէր արդէն, պղծութեան խմորը ունէր իրեն մէջ, զոր իր կարգին՝ չնաբարոյ ուրիշ վանականէ մը ընդունած էր։ Այս վերջինս, իր իսկ ըսածին նայելով, Աղուանից երկրէն կը ծագէր։ Սատանայի անդրանիկ ծընունդն էր, շտեմարանը անոր խորհուրդներուն։ Իր բերնէն շարունակ գեհենական հնոցին ծուխը կը բարձրանար։ Ու շատեր թունաւորուեցան ատկից և մեռան։

Արդ, որպէս ժիր մշակ մը սատանային, այդ Կունծիկը իր կարթին մէջ առած էր Հրանոյշ անուն կին մը որ մեծ ու նշանաւոր տոհմէ մըն էր և անոր սահմանակից ագարակին տէրը։ Երբ այդ կինը աբեղային մահաշունչ թոյնովը լեցուեցաւ արդէն, ան այլևս չգոհացաւ իր սեփական կորստեամբը, այլ շատ ուրիշ-

---

ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԵՒ Ի ՄԱՆԱՆԱՂԻՈՅ ՍԱՀՄԱՆՍՆ ԲՈՐԲՈՔԵՑԱՒ ՀՐԴԵՀ ՄՈԼՈՐՈՒԹԵԱՆՆ՝ ԱՍԵԼԻ Է

Կունծիկ ոմն չնանուն աբեղայ որ բնակէր մօտ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Շիրի, որ դեռ ևս այսօր ագարակին զնորայն անուն կոչեն. սա հնագոյն գոլով աւուրբք, ունէր յինքեան զպղծութեան խմորն. քանզի ուսեալ էր ի չնաբարոյ աբեղայէ ումեմնէ՝ որ համբաւէր զինքենէ՝ թէ յԱղուանից է. բայց նա անդրանիկ էր սատանայի, և շտեմարան խորհրդոց նորա, ուստի ծուխ հընոցի գեհենոյն մշտաբորբոք ընդ բերան նորա ելանէր, յորմէ բազումք դեղ առեալ սատակեցան։ Արդ այս Կունծիկս ժիր մշակ գոլով սատանայի՝ որսացաւ զկին ոմն, որում Հրանոյշ կոչէր. որ էր ի գլխաւոր և յընտիր ազգէ և տէր ագարակի և սահմանակից նորա. և իբրև լցաւ ի նորա մահաշունչ թիւնիցն՝ ոչ շատացաւ իւրով կորստեամբն այլ զբազումս սատարս իւրոց խաբեցն յարդարեաց։ Եւ նաև առաջին զերկու կանայս, որ էին նորա տոհմակիցք.

ներ եւ գրաւեց իր կողմը, զանոնք իր խաբեբայութեան սատարիչները դարձնելով։ Ատոնց կարգին, առաջին տեղը կը բռնէին իր երկու ազգականուհիները․ մէկին անունն էր Անի, միւսինը Կամարայ։ Ցիրաւի՛ ալ, այս վերջինս կամարարն (կամքը կատարող) էր սատանային։ Հարազատ քոյրեր էին երկուքը։ Ու սատանային քարոզչուհիները դարձան, իրենց պոռնկական մոլեգին ախտովը ու կախարդական արուեստովը․ բան մը որ սովորական է արդէն այդ փարախին մէջ․․․ Զարկին ու մահացու վէրքեր հասցուցին շատ մը անմեղ հոգիներու։ Իրենց հայրենի ժառանգութիւն ունենալով երկու գիւղեր՝ մէյ-մէկ արջի կայանի վերածեցին զանոնք, կամակոր վիշապ օձին համար․․․

Վրվէռ անուն իշխան մը, եղբայրը այդ վհուկ կիներուն, ատոնց օրինակին հետեւեցաւ։ Առաջ, երբ առողջ էր ան իր հաւատքովը, այն ատեն աչքի կ'իյնար բարեպաշտական գործքերով որ, իր ժառանգական կալուածքին մէջ վանք մը շինեց ու ճգնաւոր եղբայրներ ժողվեց հոն, ընդարձակ հողեր նուիրեց վանքին ու այդպէսով անկարօտ կեանք մը ապահով-

---

որոց անուանքն կոչին այսոքիկ, միումն Անի եւ միւսումն Կամարայ, որ էր արդարեւ կամարար սատանայի, եւ երկոքեան սոքա քորք հարազատք. սոքա պոռնկական մոլեգին ախտիւն, որպէս օրէն է նոցին փարախին, եւ կախարդական արուեստիւ՝ վարդապետք եղեն սատանայի, յորս զօրացաւ հայրն ամենայն չարեաց. որք «Սրեցին որպէս սուսեր զլեզուս իւրեանց, ըստ սաղմոսական երգոյն, եւ լարեցին զաղեղունս իւրեանց յիրս դառնութեան»՝ նետաձիգ լինել յուղիղս սրտիւք. որք հարին եւ կարեվէր սատակմամբ վիրաւորեցին զբազում անմեղ ոգիս։ Եւ քանզի ի հայրենի ժառանգութենէ ունէին գեօղս երկուս, զնոսա կաղապս եւ հանգրուանս պատրաստական արարին վիշապ օձին կամակորի․․․։

Իշխան ոմն Վրվէռ անուն՝ սոցին ջամուկ կանանցս եղբայր կամարար եղեալ, սա յառաջ գոլով առողջ ի հաւատս յառաջադէմ էր ի հանդէս բարեպաշտութեան, մինչ զի կրօնաստան շինեաց յիւրում ժառանգութեանն՝ ճգնաւոր եղբարս ժողովեալ ի նմա. եւ ընդարձակ սահմանօք՝ անկարօտ պահէր զկեանս նոցա որոց առաջնորդն Անդրէաս անուն ճանաչի յոյժ անուանի ի կրօ-

ցուց անոնց համար։ Անդրէաս անուն իրենց վանահայրը մասնաւոր հռչակ մը կը վայելէր իր կրօնաւորական վարժութիւններովը։ Ամէն տարի, քառասնորդաց պահքին, հոն կուգար իշխանը և մասնակից կ'ըլլար հանդէսին, մինչև մեծի պասեքին օրերը։ Այլապէս ալ, ան շատ մը բարիքներ ըրաւ, անոնց մատուցած իր ծառայութեամբը։ Աղքատները խնամելով և քահանայից հանդէպ ցոյց տուած իր հնազանդութիւնովը ևս աչքի կ'իյնար ան, աւելի՝ քան շատ ուրիշներ։

Հիմակ ալ, չարը այս մէկը կարթեց, յիշեալ կիներուն ձեռքովը։ Ու պոռնկեցան ասոնք անոր հետ, իրենց ապականիչ ախտերովը և հակառակ արեան մերձաւորութեան... Եւ այսպէս, թակարդ իյնալով, այն ողբալի Վրվէռը կորսնցուց իր պարկեշտութիւնը, ինկաւ հաւատքէն ու թշնամի դարձաւ Աստուծոյ, այլ և անոր սուրբերուն։ Լքեց Տէրը որ մկրտութեան սուրբ աւազանովը վերստին ծնած էր զինքը։ Մոռցա՛ւ զԱստուած որ սնած էր զանի իր մարմնովը եւ արիւնովը։ Պոկուելով իր սեփական ընտանիքին գիրկէն ու վար իյնալով իր պատուաւոր դիրքէն, ան մոռցաւ աստուածային ուխտը ու դադրեցաւ ճգնա-

---

նաւորական մրցմունս։ Առ սոսա գայր իշխանս այս յամենայն ամի ի պահս քառասնորդացն, և հանդիսակից լինէր նոցա մինչև յաւուրս մեծի պասեքին. և բազում այլ գործս բարեաց ցուցանէր ի սոցա սպասաւորութիւն։ Նաև յաղքատասնութիւնս և ի քահանայից հնազանդութիւնս՝ քան զբազումս յառաջադէմ ցուցանիւր՝ զսա կարթեալ չարին ի ձեռն կանանցս այսոցիկ, որք ապականագործ ախտիւ պոռնկեցան ընդ նմա անխտրապէս, ոչ ածեալ զմտաւ զարեան մերձաւորութիւնն...։

Այսոքիւք թակարդեալ ողբալին այն Վրվէռ, մերկացաւ զպարկեշտութիւն, անկաւ ի հաւատոց, եղև թշնամի Աստուծոյ և սրբոց նորա. եթող զտէրն՝ որ սուրբ աւազանաւն ծնաւ զնա, մոռացաւ զԱստուած՝ որ մարմնով և արեամբ իւրով կերակրեաց զնա։ Ելեալ ի տանէ, անկեալ ի պատուոյ, մոռացաւ զուխտն աստուածեղէն, հեռացաւ ի ճգնաւորական կարգացն հաղորդու-

ւորական կարգերուն մասնակցութիւն բերել։ Ու այն վայրը որ կրօնաւորներու ժողովատեղի մը եղած էր առաջ և զոր մեծամեծ ծախքերով ու աշխատութիւններով շինած էր ինք, հո՛ն ուր սաղմոսասացներուն դասերը և Աստուծոյ սպասաւորներուն շարքերը իրենց քաղցրաձայն երգերովը երկնային զօրաց հետ մէկտեղ զԱստուած փառաբանած էին միասիրտ, հոն այսօր՝ լռած են ձայները, աւեր ու անմարդաբնակ է այդ վայրը։

Իսկ ի՞նչ եղաւ, այդ ամենէն վերջ։ Թշուառականը գնաց ու միաբանեցաւ այն սատանայական կիներուն հետ։ Յետոյ, անոնք իրենց հաղորդութեան մէջ քաշեցին ամէն բնակիչներն այն գիւղերուն որ իրենց սեփականութիւնը կը կազմէին, ինչպէս որ ըսինք քիչ առաջ։ Այդ գիւղերուն անուններն էին՝ Կաշէ և Աղիւսոյ։ Եւ այդպէս, տեսակ մը դիւական կատաղութեամբ ընդարմացած, անոնք աւերեցին այն եկեղեցիները որ հինէն ի վեր շինուած էին իրենց օձաբնակ վայրերուն մէջ։ Արտերը եղած մեր փրկութեան նշանն ևս(210) կ'ոչնչացնէին միշտ անպատկառօրէն, ուր որ յարմար առիթ մը կը ներկայանար իրենց... Եւ որովհետև Խաչին յիշատակութիւնը ըրի,

---

թենէ, և որ երբեմն կրօնաւորաց ժողովարան էր տեղին՝ զոր մեծամեծ ծախիւք և աշխատութեամբ շինեալ էր, ուր դասք սաղմոսասացաց և պարք պաշտօնէից քաղցրաձայն երգովք ընդ վերին զօրսն միաձայնութեամբ զԱստուած օրհնէին, այսօր լռեալ են ձայնքն, յաւեր յանմարդի է տեղին։ Եւ յետ այսորիկ զի՞նչ. երթեալ Թշուառականն միաբանեցաւ ընդ չարագև կանայսն, և գաղարակսն՝ որ իւրեանց բնական տեղիք էին, զոր յառաջ ասկաւ մի յիշեցաք, որոց անուանքն կոչին միումն Կաշէ և միւսումն Աղիւսոյ, զբնակիչ տեղեացն զամենեսեան ընդ ինքեանս միաբանեցին. և ապա դիւական կատաղութեամբն մոլեալ, զեկեղեցիսն՝ որ յիւրեանց օձաբնակ տեղիսն ի վաղնջուց շինեալ էին, զայն ի խոպան դարձուցին։ Եւ յանդատանացն՝ ո՛ւր ի դիպող ժամ հանդիպէր նոցա, զփրկութեան մերոյ զնշանն խորտակէին անամօթաբար,

կ'ուզեմ հրաշագործ զրոյց մը ևս աւելցնել իմ այս պատմութեանս վրայ։ Ամէն լսողաց՝ սարսափ պիտի ազդէ այն։

Պախրայ լերան լանջերուն վրայ — ա՛յն որ Գայլախազուտ կը կոչուի այժմ — նախահարք աւան մը ունէին՝ Բազմաղբիւր անունով։ Հոն կանգնած էին աստուածային նշան մըն ալ, մեծապայծառ և շքեղ։ Այդ պատճառաւ ալ, փոխեցին աւանին անունը և կոչեցին Խաչ, ինչպէս որ այսօր ալ կ'անուանեն զայն։ Արդ, Հոգեգալստեան մեծ օրը զոր Նոր Կիւրակի կ'ըսեն, սատանային կամակատար մշակները (վերոյիշեալ հերետիկոսները) գիշերով եկան ու մուրճով փշրեցին աստուածային նշանին թագը, գետին նետեցին զայն և իրենք ալ իրենց օձաբնակ որջերը քաշուեցան գաղտնաբար։ Զարմացաւ այդ բանին վրայ երկինքը վերէն։ Ողջ երկիրն ալ դողաց սարսափէն։ Ողբա՛ց արուսեակը այդ դէպքը և սգա՛ց զայն խոր աղջամուղջը։

Այդ օրը առաւօտեան վաղ, առաջին հաւախօսին հետ միասին, սովորականին պէս տեղէն վեր ելաւ քահանան ու Խաչին քո՛վ եկաւ՝ մեծ Կիւրակէին ժա-

---

Բայց արժանեաւ զխաչն յիշեցի, ածից ի պատմութիւնս և այլ սքանչելեաց գրոյցս, որ ամենեցուն սարսափումն բերէ լսողաց։

Ի հաստուածս լերինն Պախրայ որ այժմ կոչի Գայլախազուտ, առաջին հարցն աւան ինչ էր զոր Բազմաղբիւր կոչեն. ուր զԱստուածային նշանն բազմապայծառ վայելչութեամբ կանգնեալ էին, որ և զանուն գեղջն ի նոյն փոխեալ՝ Խաչ անուանեն մինչև ցայսօր։ Յաւուր մեծի Պենտեկոստէին ի գիշերին եկեալ՝ որ Նոր կիւրակէն կոչի, կամարար մշակքն սատանայի, մրճով հարեալ զԹագ Աստուածընկալ նշանին՝ մանրեալ յերկիր ընկեցին, և ինքեանք զանխլաբար յօձաբնակ որջս իւրեանց երթեալ մտանէին. ընդ որ հիացան երկինք ի վերուստ, և երկիր առհասարակ զարհուրեալ գդողի հարկանիւր. զայն արտասուած ողբայց արուսեակն, և սգայց երեկորեայն խրթնի։ Արդ ըստ սովորական կարգաց ի հաւախօսի ժամուն յարուցեալ երիցուն՝ եկն առաջի խաչին, զմեծի կիւրակէին պաշտօնն կատարել. և տեսեալ զսքանչելի տեսութիւնն՝

մերգութիւնը կատարելու համար։ Բայց երբ ան նկատեց այդ տարօրինակ տեսարանը, ձեռքը օձիքը տարաւ, պատառեց հագուստը ու բարձրաձայն աղաղակելով՝ գիւղ վազեց և տեղւոյն բնակիչները տեսարանին վայրը ժողվել տուաւ։ Երբ անոնք տեսան այդ տարօրինակ բանը, սկսան կուրծք ծեծել և տուն վերադառնալ։ Ամէնը մէկ, այր թէ կին, ծեր թէ երիտասարդ, ողբացին և հառաչեցին միաձայն։ Ու մինչդեռ խումբի մէջ կը գտնուէին ամէնքը, յանկարծ միտք մը ծագեցաւ մէջերնին, անճառ իմաստութեամբն Աստուծոյ։ Նոյն այդ գիշերը, երբ պատահած էր դէպքը, ձիւն եկած էր անսպասելի կերպով ու ծածկած երկրին երեսը։ Եւ քալելով ոճրագործներուն հետքերովը, հասնիլ կրցան անոնց որջերը։ Կատարուածին մասին անմիջապէս զեկուցին երանելի Սամուէլ եպիսկոպոսին։ Այդ լուրին վրայ, ան հոն եկած էր անմիջապէս, շատ մը հետեւորդներով միասին։

Եւ իր շուրջը հաւաքելով քորեպիսկոպոսները, քահանաները և հայրերը, ան գնաց ու հրդեհեց, աւերեց անաստուածներուն որջերը։ Միևնոյն ատեն, նզովեց անոնց ինչքերը և ստացուածքները, ինչպէս որ Յեսուն ըրած էր հին ատեն՝ Երիքովի վերաբեր-

ձեռն զօձեօք արկեալ պատառէր զհանդերձն, և բարձրաձայն կանչիւք զբնակիչս տեղւոյն ընդոստ առժամայն ի նորա տեսիլն հաւաքէր. որոց տեսեալ զմեծամեծաց զարմանսն, զկական բարձեալ բախէին զկուրծս և դառնային. և էր ամենեցուն յայնժամ արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց միաձայն մի ողբ հառաչանաց։ Եւ մինչդեռ նոքա յայս տագնապի կային, յանկարծակի ծագեաց ի նոսա գիտութիւն՝ ըստ Աստուծոյ անճառ իմաստութեանն. ի գիշերին՝ յորում այն գործեցաւ, յանկարծակի ձիւն անկեալ, զերեսս երկրի սպիտակացուցանէր, որ զհետ անօրինացն կալեալ՝ տարեալ ի նոցա կաղաղան կացուցանէին. Եւ առժամայն ազդ արարեալ երջանիկ հայրապետին Սամուէլին, որով լուեալ բազում ժողովով անդր հասանէր. և զգաւառի եպիսկոպոսն և զերիցունս և զհարսն առ ինքն հաւաքեալ, երթեալ նոքօք՝ զանօրինացն զկաղաղան կիզեալ ապականեաց, նզովելով զինչս և զստացուածս նոցա, որպէս

մամբ։ Այնպէս որ, ոչ ոք համարձակեցաւ բան մը վեր առնել։ Յիշեալներէն վեցը ձերբակալել տուաւ եպիսկոպոսը։ Պատմածներուն նայելով, ուսուցիչներ էին ատոնք չար ու պիղծ վարդապետութեան։ Ատկէ ետք, ան ամենուն հետ միասին՝ Ջերմայ գիւղաքաղաքը եկաւ։ Ու հրամայեց աղուէսադրոշմ խարանել անոնց երեսը, որպէսզի յաւիտենական նշան մը ըլլայ իրենց համար, դիւրաւ ճանաչելի՝ ամէնուն։ Այնպէս որ, ոչ ոք յարաբերութեան մէջ պիտի մտնէր հետերնին, անզգուշաբար։ Ընդհակառակն, բոլոր մարդիկ պիտի հալածէին զանոնք, որպէս չար գազաններ։ Վերջէն, եպիսկոպոսը օրհնեց ժողովուրդը որ գործակից եղած էր իրեն. ապա թէ, ազատ արձակեց խաղաղութեամբ։

Ամրան սկիզբը, Թագաւորը (յոյն կայսրը) Եղիա անունով մէկ դատաւոր ղրկեց երկրին համար։ Երբ Եկեղեաց գաւառը (այժմ՝ Երզնկա) հասաւ ան, իրեն ընդ առաջ ելաւ չար Վրվէռը ու գանգատ ըրաւ մեծարգի «հայրապետ» Սամուէլէն և իրեն հետ եղած մէկ քանի եպիսկոպոսներէն։ «Իմ տունս (ըսաւ ան) աւարի տուին և իմ գիւղս աւերեցին ու հրդեհեցին»։

Յետոյ յառաջինն զերիւքովայն, զի մի ոք իշխեսցէ առնուլ ինչ. և վեց ի նոցանէն՝ զորս վարդապետս ասէին լինել չար և պիղծ կրօնիցն, զնոսին ձերբակալ արարեալ, գայ ժողովով ի քաղաքագեօղն որ կոչի Ջերմայ. և աղուէսխարանօք զդէմս նոցա դրօշմել հրամայէ, զի եղիցի այն նոցա նշան յաւիտենից՝ յայտնի և ճանաչելի ամենեցուն զի մի՛ ոք անխտաբար հաղորդեսցի ընդ նոսա, այլ իբրև զչար գազան հալածական լիցին յամենայն մարդկանէ։ Յետ այնորիկ օրհնեալ զժողովուրդն՝ որ աշխատակից նմա եղեն, արձակէ ի խաղաղութիւն։

Իսկ ի գալ ամարայնոյն առաքի ի Թագաւորէն դատաւոր իրաւանց աշխարհին, որում անունն էր Եղիա. որոյ հասեալ ի գաւառն Եկեղեաց, ընդ առաջ երթայ նմա ամենաչարն Վրվէռ. և ամբաստան լինի զմեծարգի հայրապետէն Սամուէլէ, և զայլ եպիսկոպոսացն որ ընդ նմա էին, եթէ Զիմ տունն յաւարի տարան, և զգեօղն աւերեալ հրդեհ արարին։ Եւ բազում զանձուց և

Այդ ըսելով՝ իր շատ մը գանձերու և ստացուածքներու կորստեան պատասխանատուութիւնը անոնց վրայ բարդեց ան։ Լսելով այդ ամէնը՝ դատաւորը խիստ զայրացաւ ու մարդիկ ղրկեց որ շատ շուտով սուրբ եպիսկոպոսները իր առջև բերեն։ Երբ զինուորները տեղ հասան, գլխաւոր եպիսկոպոսը շրջաբերական մը կը գրէր իր թեմի եկեղեցիներուն, քահանաներուն և միաբանակեացներուն, որ իրեն մօտ հաւաքուին անվարան։

Լուրն առնելուն պէս, փութով — կարծես՝ աստուածային տեսչութեամբ — ժողուեցան շատ մը մարդիկ. ոչ միայն քահանաներ, այլ նաև աւելի թիւով աշխարհականներ, որոնց ամէնուն բազմութիւնը կարելի չէ գրի առնել։ Ու առաջ խաղալով բոլոր այդ բազմութիւնները, եկան ու հասան Եփրատ գետին ափը (այն տեղը), ուր Մանանաղին մէջը կը խառնուի։ Այդ միջոցին, խիստ շատ անձրև եկած էր։ Եփրատն ալ, անձրևի հեղեղէն յորդած, առաջ կը վազէր գալար-գալար։ Զինուորները նաւ մը բերին եւ կ'ուզէին ծերունի Սամուէլ եպիսկոպոսը ու իր եղբօրորդի Թէոդորոսը փութով գետին միւս ափը՝ Կոթէր

ընչից պարտս ի վերայ նոցա կացուցանէր։ Զոր իբրև լուաւ դատաւորն՝ առաւել ևս ի բարկութիւն բրդեալ, առաքէ զինուորս բերել ստիպաւ զերանելի եպիսկոպոսունսն առաջի իւր։ Իսկ ի գալ զինուորացն, գրէ գլուխ եպիսկոպոսացն հրովարտակս առ վիճակաւորս եկեղեցւոյ, առ երիցունս և առ անապատաւորս, զի առանց իրիք ինչ զմտաւ ածելոյ առ նա ժողովեսցին։ Եւ ի հասանել համբաւոյն, որպէս թէ յԱստուծոյ տեսչութենէն ազդ լինի առ ամենեսեան. առանց յապաղանաց բազմութիւն մարդկան ի մի վայր ժողովեցան, ոչ միայն քահանայից, այլ առաւել աշխարհականաց՝ զորս ոչ ունիմ զհամարոյ նոցա զչափ ընդ գրով արկանել. և երթեալ ժողովոյն բազմութեամբ մինչև յեզր գետոյն Եփրատայ, ուր Մանանաղի ի նմա խառնի։ Եւ լինի յայնմ ժամու եկք անձրևի. և ի յորդութենէ անձրևին զարթեաւ Եփրատէս և գայր լի գալարս և գալարս, իսկ զինուորքն բերեալ նաւ՝ փութացուցանէին անցուցանել զծերունի եպիսկոպոսն զՍամուէլ և զնորին եղբօրորդին զԹէոդորոս յայն-

ւանը փոխադրել։ Վասնլի, հոն էր դատաւորը։ Բայց, ժողովուրդը պինդ բռնեց եպիսկոպոսները ու չէր ուզեր զինուորներուն ձեռքը տալ զանոնք։ Զինուորները կ'ըսէին. «Նախ և առաջ զանոնք կ'անցընենք միւս ափը և յետոյ՝ ժողովուրդը»։ Այդ խօսքին վրայ, ստացան ժողովուրդին հաւանութիւնը։ — Հետերնին առին եպիսկոպոսները ու նաւով միւս ափը բերին։ Ցամաք հասնելուն պէս, եպիսկոպոսները բանտը դրին։ Ժողովուրդը շատ շուտ իմացաւ կատարուած խորամանկութիւնը, քանի որ այլևս յետ չբերին նաւը, ինչպէս որ խոստացած էին։ Հոն հաւաքուածները սկսան քաջալերել զիրար բարձր ձայնով և մխիթարական խօսքերով։ Որոշեցին, մինչև իսկ մահուան վտանգը աչքերնին առած, աւելի շուտ գետը մտնել և անցնիլ միւս ափը ոտքով, քան եթէ լուտանքներ լսել հաւատոյ առաջնորդներուն դէմ։

Եւ որովհետև, մինչ այս մինչ այն, իրիկունը վրայ հասած էր արդէն և արեգակն ալ իր վերջին ճառագայթները կը ժողուէր մայր մտնելու համար, անմիջապէս առաջ անցան քահանայք։ Անոնք ջուրը կը ճեղքէին ոչ թէ Մաչին խորհրդանշանովը (տապանակ ուխտ), այլ՝ բուն իսկ Տիրոջ յաղթական նշանն

կոյս յուանն որ կոչի Կոթէր, քանզի և դատաւորն անդ իսկ էր. բայց ժողովուրդն բուռն հարեալ զեպիսկոպոսացն, ոչ ետուն ի ձեռս զինուորացն. իսկ նոքա ասեն. Նախ զսոսա անցուցանեմք, և ապա զժողովուրդդ. և այսու բանիւ հաւանեցուցեալ զնոսա, առեալ զեպիսկոպոսունսն հանդերձ նաւօքն անցուցին յայնկոյս։ Եւ դադարեցուցեալ զնաւն, եդ ի բանտի զեպիսկոպոսունսն։ Զոր իմացեալ ժողովոյն զխորամանկութիւն նոցա, զի ոչ դարձուցին զնաւն ի նոսա՝ որպէս խոստացան, բարձր ձայնիւք և յորդորական բարբառով զմիմեանս քաջալերէին, մեռանել անցանել ի ջուրսն, քան թէ յառաջնորդսն հաւատոյ լուտանաց բանս լսել։ Եւ քանզի երեկոյացեալ էր ժամն, և արեգակն զցնցուղս ճառագայթից իւրոց ծրարեալ ի մայրն դառնայր՝ համարձակութիւն տալով երկնակամար արփւոյն, յայնժամ դասք քահանայիցն յառաջ մատուցեալ, ո՛չ խորհրդով խաչին զջուրսն բաժանէին, այլ զնոյն իւրն զտէրունական զյաղ-

իրենց ձեռքին մէջ ունենալով և ուսերուն վրայ կը-
րելով: Ու այսպէս, հաստատ հաւատով մը կը ճեղ-
քէին բարձր կոհակները ջուրին, որ խստերախ նժոյգի
մը կը նմանէր, եւ սակայն, ճմլելով սանձէն, ան
տեղի կուտար ժողովրդեան առջև և կը թելադրէր որ
գետին միւս կողմը անցնի ան, առանց որ այդ անհա-
գին բազմութենէն մէկը կամ միւսը վնաս մը կրէր:
Երբ միւս ափը հասան, սկսան գոհացողական երգե-
րով զԱստուած փառաբանել: Եւ այսպէս, ամբողջ
գիշերը շարունակ, մինչև լոյս, իրենց պարագլուխ
ունենալով անարատ Մարիամը, որ է սուրբ եկեղեցին...

Դատաւորը երբ լուր առաւ Աստուծոյ խնամա-
տարութեանը և յիշեալ սքանչելի հրաշքին մասին,
ատով իսկ՝ ան վերահասու եղաւ որ Տէրը հոգ կը
տանի մեր ժողովրդեան համար: Զարհուրանքէն դո-
ղահար՝ ան աղօթքի մէջ գտաւ իր ապաւէնը և օգ-
նութեան կանչեց զԱստուած: «Ըլլայ թէ, Տէ՛ր, ան-
գիտաբար խոտորի՛մ քու իրաւունքէդ»: Ու Կիրակի
առտու մը վաղ, ան եպիսկոպոսարան կ'երթայ, այս-
պէս անուանուած Փրրխս: Հոն, օրինական դատի կը
նստի ան և ժողովին գլխաւորները իրենց իրաւանց
մէջ մտնել կը հրաւիրէ: Կը հրամայեն որ անարժան

թութեան նշանն ունելով ի ձեռս՝ և բարձեալ ի վերայ ուսոց, քաջապինդ-
հաւատովք հարկանէին զբարձրակոհակ կոյտս ջուրցն, յորմէ որպէս խստերախ
ձի ի սանձից ճմլեալ տեղի տայր անցի ժողովրդեանն, ոչ ոք վնասեալ յայն-
քան բազմութենէն և ոչ մի: Որք իբրև անցին, զգոհացողական գերգսն զցայգն
ամենայն Աստուծոյ նուագէին, առաջնորդ պարու իւրեանց ունելով զանարատն
Մարիամ, որ է Եկեղեցի սուրբ....:

Իսկ դատաւորն յորժամ լուաւ զաստուածային տնտեսութիւնն և զհրաշս
սքանչելեացն, ծանեաւ՝ թէ այցելութիւն առնէ Մերոյ ազգիս Տէր. ի սաստիկ
հիացմանէ ի դողման եղեալ՝ յաղօթս ապաւինի և զԱստուած յօգնականու-
թիւն կարդայ, զի Մի ագիտաբար, ասէ, խոտորեցայց յիրաւանց քոց Տէր:
Եւ ի լուսանալ աւուրն, քանզի Միաշաբաթ էր, երթեալ յեպիսկոպոսարանն
որ Փրրխն կոչի, և գիրաւացի դատաստանն եդեալ՝ ի դատ և յիրաւունս կա-

և յանցապարտ Վրվէռը գայ և դատաստանին ներկայանայ։ — Ի դէպ. կենդանի մը կայ զոր սեպեան կ՚անուանեն. ատոր մասին կը պատմեն թէ՝ ամէն տեսակ գոյն կը փոխէ ան, որ այդպէսով զերծ մնայ որսորդներէն։ Այդպէս ալ ահա, այդ մարդը։ Երբ զօրացաւ ճշմարտութիւնը, և ան տեսաւ որ ինք չի կրնար այլ ևս դէմ երթալ անոր — վասնզի, լոյսը ծագելուն տեղի կուտայ խաւարը, և երբ երևան կու գայ ճշմարտութիւնը՝ վե՛րջը կը հասնի ստութեան —, ի՞նչ կը կարծէք թէ ըրաւ ան, ի՞նչ հնարիմացութիւններ անցուց իր միտքովը։ Հաւա՛մ դառնալ կը խոստանայ ինք։ Ու հոգեորդի՛ն կ՚ըլլայ Եպիփառատ անուն (յոյն) եպիսկոպոսին, զայն կաշառքով իր կողմը քաշելով։ Արդ, այդ յոյն եպիսկոպոսը ատեան կու գայ, և աղերսանքով կը խնդրէ որ իրեն, իր պատուի՛ն շնորհեն զայն։ Դատաւորը կուտայ իր համաձայնութիւնը։ Վասնզի, անաստուածին եղբայրը՝ իշխանական պատուով և քաջասիրտ անձ մը Թագաւորին ընտրեալներէն ու մտերիմներէն էր, և անոր հանդէպ մեծ ակնածութիւն մը ունէր դատաւորը։ Այդ պատճառաւ ալ, ան եպիսկոպոսին յանձնեց զայն, որ անոր երաշխաւորը ըլլայ, ինչպէս որ խնդրած էր արդէն։ Իսկ

ցուցանէ զգլխաւորս ժողովոյն. և հրամայեն անարժանին և պարտաւորելոյն Վրվեռայ գալ ի հանդէս իրաւանց։ Եւ. քանզի է կենդանի ինչ, զոր սեպեան կոչեն, զորմէ ասեն թէ զամենայն գոյն փոխէ, զի յորսորդացն ապրեսցի. նոյնպէս և նա ի զօրանալ ճշմարտութեանն՝ տեսեալ եթէ ոչ կարէ զդէմ ունել, քանզի ի ծագել լուսոյն՝ սպառի խաւարն, և ի յայտնել ճշմարտութեանն՝ կորնչի ստութիւնն. և ապա զի՞նչ առնէ, և որպիսի՛ հնարս իմանայ. Հաւամ խոստանայ լինել, և լինի յորդեգիրս եպիսկոպոսին՝ որոյ անուն Եպիփառատ յորջորջիւր՝ կաշառով գողացեալ զմիտս նորա։ Որոյ եկեալ առաջի ատենին՝ աղերսիւ խնդրէ զնա իւր ի շնորհս, և դատաւորն զնոյն կամի. քանզի եղբայր անօրինին իշխանական պատուով և քաջասիրտ արութեամբ յընտրելոց և ի ծանօթից Թագաւորին էր, յորմէ յոյժ ակնածէր դատաւորն. ուստի և տայ զնա յեպիսկոպոսն յաւանդ, որպէս և խնդրեաց։ Իսկ զայլսն զորս և գտին ի

իր միւս ընկերները, որ չափով որ գտան զանոնք ամէնը մէկ պատժեցին, խիստ մը ծեծելով։ Ապա թէ, արտաքսեցին զանոնք ու աւերեցին տուներնին։ Անոր վրայ, ժողովը օրհնեց դատաւորը ու ցրուեցաւ խաղաղութեամբ։

Բայց, Աստուծոյ դատաստանը չ'ուշ մը հասաւ անոր (Վրժէռի) վրան։ Ու թէպէտև ան զերծ մնաց պատիժէն, բայց չազատեցաւ Ամենագէտին ձեռքէն։ Տապէն՝ յանկարծակի փտեցա՛ւ իր ողջ մարմինը, ինչպէս երբեմն Հերովդէս։ Այնպէս որ, իր ձեռքերուն չորցած մատները ի վիճակի չէին այլևս, սընունդ հասցնելու մարմինին։ Տառապանքով ճաշակած կերակուրն ալ . . . ։ Բայց և այնպէս, զղջումն չունեցաւ ու չյիշե՛ց իր երբեմնի բարեպաշտութիւնը։ Ընդհակառակն ան չարունակեց դիւական միևնոյն հերձուածովը ապրիլ, մինչև որ ինք վերցուեցաւ այս կեանքէն։ Սեփական մարմինին տանջանքները իրեն չարունակ յիշել կուտային դժոխքը, ուր դեռ պիտի չարչարուէր ինք։

Մենք անպատշաճ համարեցանք գրի առնել հերետիկոսներուն «մծղնէական» գործողութիւնները։ Վասնզի չափէն աւելի աղտոտ բաներ են անոնք։ Այլ

նորին ընկերացն՝ մեծամեծ հարուածովք և գանիւ տանջեալ, հալածական արարին աւերելով զտունս նոցա. և ժողովն օրհնեաց զդատաւորն, և արձակեցան խաղաղութեամբ։

Բայց դատաստանքն Աստուծոյ կանխեալ ի վերայ նորա, որ թէպէտ ի պատուհասից զերծաւ, այլ ի ձեռաց ամենագիտին ոչ կարաց ապրիլ. քանզի յանկարծակի փտեցաւ մարմին նորա տապով՝ որպէս զՀերովդէին, և մատունք ձեռաց նորա չորացեալ՝ ոչ կարէին առ կերակուրս նպաստաւորել մարմնոյն. այլև կերակուր զոր ճաշակէր տառապանօք . . . ։ Բայց նա ոչ եկն ի զղջումն, և ոչ յիշեաց զիւր զառաջին բարեպաշտութիւնն. այլ նովին դիւական աղանդովն վարեցաւ՝ մինչև բարձաւ ի կենաց. և տանջանք մարմնոյն միշտ յուշ առնէին զյիշատակ գեհենին յոր տանջելոց էր։

Բայց զնոցա մծղնէ զգործն անպատշաճ համարեցաք ընդ գրով արկանել, քանզի կարի աղտեղի է. և զի ոչ ամենայն ոք պնդակազմ է լսելօք բազ-

և այն պատճառով, որ ո՛չ ամէն ոք տէր է ուժեղ լսելեաց։ Այնպէս-որ, նման մեղքերու յիշատակութի՛ւնն անգամ՝ խղճմտանք կ'առաջացնէ շատ մը լըսողաց մէջ և մինչև իսկ գործի կը դրդէ զանոնք։ Այդ պատճառաւ ալ, ես խոյս տալի ատկէ։ Իսկ այն ամէնը ինչ որ յայտնի է անոնց մասին և մենք ալ ի վիճակի ենք յայտնելու, հետևեալն է. բնաւ չեն ընդունիր եկեղեցին և եկեղեցական կարգը, այսինքն՝ ո՛չ մկրտութիւնը և ոչ ալ պատարագի զոհին սարսափելի խորհուրդը. ո՛չ Խաչը և ո՛չ ալ պահոց կարգաւորութիւնը։ — Մենք սակայն, Սուրբ Երրորդութեան ճշմարիտ հաւատացեալներս, մենք հաստա՛տ կը մնանք սուրբ հայրերէն ընդունած անսասան յուսոյ խոստովանութեանը։ Մենք երես կը դարձնենք աստուածուրաց ժողովէն՝ անէծք տեղալով անոնց վրայ։

մաց մեղացն յիշատակ՝ ի խղճմտանս ձգէ զլսօղսն, և ի կատարումն գործոյն իսկ ածէ. վասն այսորիկ և ես խոյս ետու յայնմանէ։ Այլ որ յայտնի է ի նոսա, և մեզ ասելի է՝ այսոքիկ են. Զեկեղեցի և զեկեղեցւոյ կարգաւորութիւն բնաւ ոչ ընդունէին. ոչ զմկրտութիւնն, և ոչ զմեծ և զսարսափելի խորհուրդ պատարագին, և ոչ զխաչ և ոչ զկարգաւորութիւն պահոց։ Այլ մեք ճշմարիտ հաւատացեալքս սրբոյ Երրորդութեանն՝ պինդ կալցուք զխոստովանութիւն անշարժ յուսոյն, զոր ուսաք ի սուրբ հարցն. և ի նոցա աստուածուրաց ժողովոյն ի բաց դարձուսցուք զերեսս, անէծս ի վերայ նոցա առաքելով։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) Georgii monachi, dicti Hamartoli chronicon—ed. E. de Muralt. Petropoli 1853։ (*Արտատպած ի* Migne - Patr. Graec. 110)։

(2) Contra Manichaeos - Migne 102։

(3) Historia Manichaeorum — ed. Gieseler - Gottingae 1846 (Migne - 104)։

(4) *Լոյս է տեսած ի* Goettingen 1849 *թ.։*

(5) *Հմմտ. Նոյնտեղ, Նախաբան։ Երկու հեղինակներուն հաւասարապէս յատուկ միևնոյն՝ Պետրոս անուան վրայ է հիմնուած անշուշտ, այդ տեսութիւնը։*

(6) *Հմմտ. Կիզըլէրի* (Gieseler) *ծանօթագրութիւնը Պետրոս Վանահօր (Հեգումէնի) հրատարակութեան մէջ (էջ* 66)*։ Ան կը կարծէ թէ այդտեղ մէկ բառ մը,* ἄνω, *դուրս ինկած է և առաջ կը բերէ մէկ քանի օրինակներ, պարզելու համար այստեղ մէջ բերած նախադասութեան ճշգրիտ իմաստը։*

(7) *Այս թուարկութեան մէջ կը պակսի անունը։ Եւ սակայն կրկնութեան ատեն կ'երևայ որ ան Գենեսիոս* (Genesios) *կը կոչուէր։ Բայց, հայկական անուն մը չէ՛ այդ, եթէ ի հարկէ մենք մեր առջև չունինք թերևս շատ մը աղաւաղուած ու յունական եղանակով ձևափոխուած անուն մը։*

(8) *Աչքի կը զարնէ որ այդ անունը կը պակսի նաև երկրորդ թուարկութեան մէջ նոյն այն տեսուչներուն որոնք կը յիշատակուին որպէս մասնաւոր մեծարանքի առարկայ, Պաւղիկեանց կողմէն։ Եւ սակայն, յախուռն պիտի ըլլար, ատոր վրայ հիմնուելով, իրաւունք տալ Փոտի որ կ'ըսէ թէ հերետիկոսներուն մէկ մասը կը մերժէր ճանչնալ այդ Զաքարիան։ Վասնզի, Հեգումէն (Պետրոս Վանահայր) կ'ըսէ որոշապէս* (§ V)*, թէ բոլոր եօթն տեսուչներն ալ հաւասարապէս կը մեծարուէին։*

(9) *Կիզըլէր գրչութեան սխալ մը կը համարի զայդ, քանի որ ատոր փոխարէն՝ Փոտի քով* Μανάναλις *նշանակուած է։ Արդէն, իր կարծիքով Փոտ եղած է նախատիպը այս՝ իբր*

Սիկիլիացիէն հեղինակուած գրուածքին։ Իսկ եթէ հակառակն է իրողութիւնը, այն ատեն՝ Μαν գրութեան ձևը մենք պէտք է գիտենք որպէս վրիպում մը։ Նոյնն է չարունակութեան մէջ պարագան նաև κοινοχωρῖται բառին զոր ան Κυνοχ սրբագրել կ'ուզէ։

(10) Անոնք ատով հաւանօրէն բացայայտել ուզած են թէ ինչ մարմին առած է Ան, ի՛նչպէս և ո՛ւրկէ ու ե՛րբ յայտնուած է աշխարհիս վրայ։ Իսկ թէ Ան երկնից մէջ ծնած էր արդէն, ըսել է թէ՝ կարիք չունէր այլևս երկրաւոր մօր մը։

(11) Աղբիւրներու քննութեան տեսակէտէն, ինչպէս որ ես կ'ըմբռնեմ զայն, անարժէք պիտի չըլլար հետազօտել նաև միւս գիրքերը։ Եւ սակայն, մէկ քանի նկատումներով ես ըստիպուած եղայ հրաժարիլ այդ միտքէն։

(12) Էնկէլհարտ (Engelhardt), «Պաւղիկեանք» (Neues Kritisches Journal), հատոր VII, 1827։ Հրատ. Վինէր (Wiener) և Էնկելհարտ։ - Կիզըլէր՝ «Պաւղիկեանց մասին» (Studien und Kritiken, 1829)։ — Հերկենռէօթէր, (Hergenroether) «Փոտ պատրիարք Կ. Պոլսոյ», հատոր III.։

(13) Համմտ. Շրէօք՝ (Schroeckh) «Եկեղ. Պատմութիւն» XX, էջ 364 հետ։

(14) Համմտ. Քրումպախէր՝ (Krumbacher) «Պատմութիւն Բիւզանդական մատենագրութեան», էջ 229։ — Մէօլլէր՝ (Moeller) «Եկեղ. Պատմ.» II. էջ 23 և այլք։

(15) Panoplia — Tit. 24 (Migne 130, էջ 1189)։

(16) Նոյնտեղ, էջ 1199։

(17) Թէ արդեօք մեզի հասած երեք գիրքերո՞ւն մէջ որոնելու է զայն, այդ մասին չեմ կրնար կարծիք յայտնել, քանի որ բաղդատած չեմ միմեանց հետ։ Բովանդակութիւնը, սակայն, ինչպէս որ Հերկենռէօթէր ներկայացուցած է զայն (Փոտ, III. էջ 143 հետ.), երկբայելի կը դարձնէ այն հարցը թէ՝ հեղինակը արդեօք առհասարակ Պաւղիկեաննե՞րը աչքի առջև ունեցած է։ Ձե՞ն պատկանիր թերևս այն Մետրոփանէս Զմիւռնացիին որուն կը վերագրուին բոլոր չորս գիրքերը, հին գրչագրի մը մէջ (համմտ. Նոյնտեղ)։

(18) Թէ ան հաւանօրէն այս վերջինս [Վանահայրը] ունեցած է աչքի առջև, այդ կ'երևայ և անկից — չհաշուած ար-

դէն մէկ քանի փոքրիկ գիծեր — որ Գէորգի առաջ բերած ժամանակասահմանումը կը պակսի անոր քով։

(19) Հմմտ. Կիզըլէր՝ Stud. und Kritiken, 1829 թ. էջ 85։

(20) Երկու աղբիւրներուն և Գէորգի աղերսի մասին՝ հմմտ. Հերկենռէօթէր՝ «Photius», III. էջ 150 հետ.։

(21) Այսպէս՝ Կիզըլէրի հրատարակութեան մէջ։ Մոռնալու չէ նաև որ Migne-ի քով ալ (104), վերջին նախադասութիւնը ճիշտ ու ճիշտ նոյն բառերը կը պարունակէ, թէև առաջինը քիչ մը կը շեղի։ Այդ բանը վկայութիւն մըն է իր արժանավստահութեան։

(22) Ան կը մոռնայ, ի մէջ այլոց, ի նկատի ունենալ նաև ὡς կարճ բառը։

(23) Febvrel - Des Pauliciens, Thèse presenté à la Faculté de Theologie protestante de Strassbourg (էջ 4 հետ.), 1868 թ.։

(24) Cyrillus Hieros.— Catech. VI :

(25) Իմ կարծիքովս՝ (այդ մասին տ. Հատուած Երրորդ), ան ծանօթ եղած է իր նախագաղափարին հանգամանքին։

(26) Հմմտ. Anna Kumnena - Alexiada; էջ 451 հետ. (Migne 131)։

(27) Որովհետև Արևելքի մէջ դևերը յաճախ օձի կերպարանքով կը պատկերացուին, ուստի և «այծ արածել» բացատրութիւնը կարող է թերևս նշանակել, գործածուած՝ պատկերաւոր ոճով մը։

(28) Հայերէն ձևն է Վամամ, որ իբրև հասարակ անուն կը նշանակէ ասպար, վահան։

(29) Հմմտ. Եւթիմէոս Զիգաբենոս (Euthymius Zygadenus)— Κατὰ Βογομίλων ed. Gieseler և ուր.)։

(30) Ատոր փոխարէն սակայն՝ անշուշտ «Formula receptionis Manichaeorum» (Tollius-Insignia Itinerarii Italici 1696)։ «Որ չորք են» բառերը թերևս այստեղէ՞ն մուծուած են Փոտ Բ.ի մէջ։

(31) Stud. and Krit. 1829 թ. էջ 115 հետ.։

(32) Հմմտ. Հերկենռէօթէր — «Փոտ պատրիարք Կ. Պոլսոյ», հատ. Գ. էջ 144։

(33) Եւ սակայն, մութ կը մնայ այն կէտը թէ ի՛նչ չափով կայսրերը իրենք մասնակցութիւն մը ունեցած են հալածանքին, և թէ արդեօք հալածանքը սկսած է առաջինին ու վեր-

չացած երկրորդի՛ն օրով, թէ՞ հրամանը Լևոն միայն արձակած է։

(34) Հմմտ. Հիրշ (Hirsch) — Byzantinische Studien, էջ 167։

(35) Տես հրատ. Carl de Boor, էջ 488, 22 և 495,1։

(36) Byzantinische Studien էջ 8։

(37) Հմմտ. Քրումպախէր Krumbacher — Geschichte der Byzantinischen Literatur էջ 108։

(38) Հմմտ. Krumbacher, էջ 125 և 131։

(39) Byz. Studien, էջ 118 հետ.։

(40) Փոտ Բ.ի քով իսկապէս որոշ չէ ժամանակը՝ թէ երբ երևան եկած է Կարբէաս. այնպէս որ, իր տեղեկատուութիւնը համաձայնեցնել կարելի է այստեղ պատմուածին հետ, եթէ մենք այնտեղ մօտք աւելցնենք մէկ նոր հալածանք, Թէոտորայի օրով։

(41) Շրէօք՝ (Schröckh) — Եկեղ. Պատմութիւն, XX, էջ 371

(42) Migne — Patr. Graec. 94։

(43) Նոյնտեղ, ծանօթ. 72, էջ 776։

(44) Հայ կաթողիկոսութեան օրկանը, որ կը հրատարակուի Էջմիածին։

(45) Աւանուած՝ Nicephori patriarchae — Antirheticus III 84 (Migne 100)։

(46) Contra Paulicianos — Opera, ed. Aucher. Վենետիկ 1834 (բնագիրը և լատիներէն թարգմանութիւնը)։

(47) Աննա Կոմնենան բնականաբար չի կրնար այստեղ նըկատողութեան առնուիլ, որովհետև մենք անոր քով հասարակ պատմուածք մը միայն կը գտնենք, որուն քննական հետազօտութեան պէ՛տքն իսկ չկայ։ (Տե՛ս հատուած երրորդ)։

(48) Tollius — Insignia Itinerarii Italici — 1696 էջ 126 հետև.։

(49) Պատմութիւն Մեծի Հայոց, Գիրք Բ. Գլ. 66։ (Գերմ. թարգմ. Lauer-ի։ Ֆրանսերէնը՝ Langlois-ի Collection des historiens de l'Arménie հրատարակութեան Բ. հատորին մէջ)։

(50) Նոյնտեղ, Գիրք, Գ. գլ. 57։ «Եւ երթեալ ի գաւառն բնակի»։

(51) Խօսքը կը վերաբերի Թէոդոսիոս Բ.-ի։ Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, թարգմանութիւնը [խօսքը գերմաներէն թարգմանութեան մասին է ի հարկէ] կատարած եմ անկախա-

բար։ Վերջին միայն, զայն բաղդատած եմ Lauer-ի թարգմանութեան հետ։

(52) Գիրք Գ. գլ. 58։

(53) Հմմտ. ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Լանկլուայի քով, նոյնտեղ՝ հատ. Բ., էջ 11։

(54) Բանի որ որոշ է թէ այդ անուամբ յունարէն βορβορος բառը կը հասկցուի։

(55) Ներկայիս կը կազմէ մէկ մասը Նախիջեւանի գաւառին (Երեւանի Նահանգ), Երասխի ձախ եզերքը։

[Յայտնի է որ Գողթն գաւառը այժմեան բաժանումով՝ Խորհրդային Ազրբէջանի ենթակայ «Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան» մէջ կը մնայ] (Թրգմ.)։

(56) Մ. Խորենացի, Գիրք Գ., գլ. 47։ Հմմտ. ծանօթ 6, առ Լանկլուա. նոյնտեղ։

(57) Հաւանօրէն՝ Սաորին Կուրի աջ եզերքը։

(58) Աւելի արեւմուտք, հին Ուտի նահանգին մէջ։

(59) Սահմանային երկրամասը Հայաստանի և Վրաստանի միջեւ։

(60) Հմմտ. Աւգերեանի Հայերէն — ֆրանսերէն բառարանը, Վենետիկ 1817, այդպէս և այլուր։

(61) Մէկ մասով տպուած են Չամչեանի «Հայոց Պատմութիւն» և Աբէլ Արքեպիսկոպոսի [Մխիթարեանց] «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն» (Վաղարշապատ, 1874 թ.) աշխատութեանց մէջ։ Եւ սակայն, երկուքին քով ալ՝ ոչ լրիւ։ Այդ պատճառով ալ, ես կ'օգտուիմ Պերլինի Արքայական մատենադարանին Petermann թ. 34 գրչագրէն։

(62) Այստեղ, ինչպէս և յաջորդին, ես ստիպուած եղայ գոհանալ տարեթիւերը առաջ բերելով ըստ Չամչեանի, թէև մեծ մասով արժանավստահ չեն անոնք։ Ձեռագրին մէջ՝ Ցաղկերտի թագաւորութեան 16-րդ տարին ըսուած է, իսկ Աբէլ Արքեպիսկոպոսին քով՝ 26-րդ տարին։

(63) Այսպէս կը կոչուէին տոհմային իշխանները որ գրեթէ բոլոր հողերը իրենց մէջ բաժնած էին, որպէս բացարձակ սեփականութիւն։ Անոնք միմիայն արտաքին քաղաքականութեան մէջ կ'ենթարկուէին թագաւորին։

(64) «Ոստան» բառին իմաստն է՝ մայրաքաղաք։ Իսկ անկից բարդուած «ոստանիկ» բառին իմա՞ստը։

(65) Նթ. տհ. Haer. 80։

(66) Mai — Patrum novum bibliotheca, VIII, T. 3, p. 184։

(67) «Ueber die Euchiten.» --- Zeitschr. der Kirchengeschichte 1888. p. 511 հետ.։

(68) Mansi II p. 1096 հետ.։

(69) Haer. fab. IV, 11 և h. e. IV, 10։

(70) Համմ. Մէօլէր (Möller), Kirchengesch. I. էջ 377 հետ. և այլուր։

(71) Περί Αἱρέσεων π' (Migne 94)։

(72) Վերջէն յայտնի դարձաւ ինծի, որ Եփեսոսի Տիեզ. ժողովը (431 թ.) ևս զբաղած է Մեսալեաններով, և թէ Mansi IV թ. 1477 թուղթին մէջ «Definitio sanctae et oecumenicae synodi Ephesinae contra impios Messalianitas, qui et Euchetae et Enthusiastae quoque appelantur» հետևեալ նախադասութիւնը կը գործածուի, «Unde ad haec placuit, librum pollutum illius haereseos qui dicitur Asceticon, anathematizari»։

(73) Արդեօք ջիղերը կտրելուն պատիժը նպատակ չէ՞ ունեցած՝ անկարելի դարձնել խելայեղ պարերը։

(74) Հայ գրերուն ծանօթ գտիչը որ Ս. Սահակ Կաթողիկոսին հետ միաբանաբար և անոր հովանւոյն տակ գործեց։

(75) Թուղթ առ Վահան [Մամիկոնեան], զոր հրատարակած են Վենետիկի Մխիթարեանք, հեղինակին «Պատմութեան» հետ միասին, այլ և առանձինն (1873 թ.)։ Հրատարակած է նաև Էմին, Մոսկուա 1853 թ.

(76) Opera — ed Aucher, Վենետիկ, 1834 թ.։

(77) Այս բառն ևս, ըստ Բառգիրքի [Նոր Հայկազնեան], «Պղտորութիւն, պղծութիւն» նշանակութիւնը ունի։ Հաւանօրէն, յատուկ անուան մը աղաւաղուած ձևն է ան։ Ո՛չ մէկ պարագայի տակ սակայն, կրնայ Պաւղոս անունէն ածանցուած ըլլալ, ինչ որ Աւգերեանի թարգմանութիւնը (Opera, թ. 89) կ'ենթադրէ։ Ատոր պիտի անդրադառնանք յետոյ։

(78) Այն Եկեղ. ժողովին մէջ որ ըստ Զամչեանի Ներսէս Գ. գումարած ըլլալու է, պայքարելու համար աղանդաւորաց դէմ, բան մը չենք լսեր այդպիսի որոշումներու մասին։

(79) Հայոց դրացի ժողովուրդը՝ Կուրի ստորին հովիտը, այլ և Հայոց միակ դաւանակիցը մինչև շուրջ 1000 թուակա-

նը։ Այդ ժամանակներէն սկսեալ, Աղուանք կ'անհետանան պատմութեան բեմէն։

(80) Շատ մը տեսակէտէ այս չահեկան գործը բաժնուած է երեք մասի։ Ան պատմութիւնը կը սկսի աշխարհի ստեղծագործութենէն և դայն կը հասցնէ մինչև Ժ դարուն վերջը։ Եւ սակայն, հիմնուելով ներքին վկայութեանց վրայ, գրեթէ ամէնը կ'ընդունին թէ Մովսէս Է. դարուն ապրած է և թէ իր գործը ուրիշներ շարունակած են։ Ըստ Զարբհանալեանի՝ (Պատմ. Հայ դպրութեան, էջ 340), հոս առաջ բերուած գլուխը շարունակութեան մաս կը կազմէ արդէն։ Կը կարծեմ սակայն, թէ այնչափ ալ դիւրին չէ հերքել Մխիթար Այրիվանեցի ժամանակագրին այն վկայութիւնը (Հմմտ. Զարբհան., էջ 330), որուն համաձայն՝ կ'երևի թէ Մովսէս 980-1000 թուականներուն ողջ եղած է։ Շատ հեշտութեամբ, կրնան հին աղբիւրէ մը ընդօրինակուած ըլլալ իր գործին այն հատուածները ուր հեղինակը առաջին դէմքով կը խօսի։ Մ. Կաղանկ. Պատմութիւնը հրատարակուած է երկու անգամ, 1860 թուականին, Մ. Էմինի ձեռօք ի Մոսկուա և Կ. Վ. Շահնազարեանի կողմէ՝ ի Պարիս։ (Հմմտ. Նաև՝ Annales des Voyages 1848 Tome II, april)։

(81) Խօսքը անշուշտ այն աղի մասին է զոր Հայերը այժմ ալ (օրինակի համար՝ ուխտագնացութեան միջոցին և այլ առիթներով) կը գործածեն մատաղի համար։

(82) Հմմտ. Mansi II p. 1096 հետ.։

(83) Հմմտ. Epiphanius — Ancoratus 14 und Theodoret — Haer fab. IV, 10։

(84) Ատոր ըսել չենք ուզեր թէ ամէ՛ն հաղորդակցութիւն ընդհատեցաւ Ընդհանրական Եկեղեցւոյ հետ։ Հայք շարունակեցին այնուհետև ալ յաճախել Բիւզանդացւոց (հետագային՝ նաև Լատինաց) դպրոցները։ Բայց այն նպատակաւ միայն, որ այդտեղ ծաղկող գիտութեան օգնութեամբը զէնքեր կռեն՝ իրենց սեփական եկեղեցւոյն ժառանգած հարստութիւնները պաշտպանելու համար։ Գրեթէ բոլոր դարերուն և մինչև նոր ժամանակներն ալ, ցոյց տալ կարելի է [հայ] աստուածաբաններ որոնք իւրացուցած են իրենց ժամանակուան բովանդակ գիտութիւնը։

(85) Ուխտանէսի Պատմութեան մէջ. հրատարակուած ի

Վաղարշապատ, 1871 Թ.։ Հմմտ. Brosset — Histoire en trois parties.

(86) Մխիթար Այրիվանեցի ժամանակագրին քով (հրատարակութիւն Մ. Էմինի, 1860 Թ. և Ք. Պատկանեանի, 1867 Թ.։ Ֆրանսերէն Թարգմանութիւն, Brosset-ի, 1869 Թ.), հետևեալ նկատողութիւնը կը գտնենք. «Պատերազմ վասն նկարեալ եկեղեցւոյ, զոր եղոյծ Յովհան Մայրավանեցի (նոյն և Մայրագոմեցի)»։ Բայց, այս բառերը չափէն աւելի մութ են՝ որոշ բան մը հետևցնելու համար անոնցմէ։

(87) Հմմտ. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, գլ. Գ. էջ 83։ Հրատ. Վենետիկ, 1865 Թ.։ Ֆրանսերէն Թարգմ. Brosset-ի Petersburg, 1871 Թ.։

(88) Հմմտ. Sancti Nersetis Clajensis Opera. V. I. p. 226 հետ. ed, Cappelletti, Վենետիկ 1833 Թ.։

(89) Հմմտ. Նաև Օձնեցւոյն ճառը ընդդէմ Պաւղիկեանց, նոյնտեղ։ Երկու անգամին ալ, աչքի կը զարնէ այն մեծ նըմանութիւնը որ կայ Կարլոս Մեծի հայեացքներուն հետ։

(90) Հայ Եկեղեցւոյն մէջ ևս, ինչպէս յունականին, բնաւ գոյութիւն չունին արձաններ և բարձրաքանդակ պատկերներ։

(91) Պատմութիւն, էջ 49, Վենետիկեան հրատ. 1865 Թ.։

(92) Գրուած 1302 Թ., տպուած ի Կ. Պոլիս, 1755-57 Թ.։

(93) Ո՛չ մէկ հիմք կայ՝ ներհակութիւն մը փնտռելու Նեստորականութեան ու Եւտիքականութեան միջև։ Աստր կ'ակնարկէ Աւգերեան, Օձնեցւոյն կցած իր ծանօթագրութեանց մէջ։

(94) Այստեղ չէ՛ հասկցուած Թերևս սկզբնապէս բարձրագոյն Աստուածը Գնոստիկեանց։

(95) Հոս՝ աղանդ 46րդ, Դամասկացւոյն քով՝ μδ'.

(96) Աղանդ 65րդ = ό

(97) Այստեղ գործածուած բառը [խորհուրդ] կը նշանակէ Թէ՛ խորհրդատօն (Mysterie) և Թէ՛ խորհրդակցութիւն. այնպէս որ, խնդրական կը մնայ իմ [գերմ.] Թարգմանութիւնս [Sakramentfeier]։

(98) Արդեօք նախահարց պաշտամո՞ւնքը կը ցուցնէ այդ։

(99) Բառս ածանցուած է արեգակ-էն։

(100) Հմմտ. Օձնեցի, Opera, էջ 74 հետ.։

(101) Սեռական ձևն է այս, որուն ուղղականը որոշել դը-

ժուար է։ Պաւղիկեան անուան յոգն. ուղղ. է՝ Պաւղիկեանք, յոգն. սեռականը՝ = Պաւղիկեանց։ Ձայնաւորը [ո] հոս նորէն արգելք կը դառնայ, այդ բառը [Պոլիկենաց] «Պաւղոս»-էն ածանցելու համար։

(102) *Հմմտ.* Kessler — Mani, *էջ* 264։

(103) *Հմմտ. Չամչեան — Պատմութիւն Հայոց, Հատ. Բ., էջ* 543։

(104) *Հմմտ.* Philippus Solitarius — De Rebus Armeniae (Migne 127, p, 897)։

(105) *Այս բառը աղճատումն է թերեւս, ինչպէս որ Էմին կը կարծէ, յունարէն* νοήματα *բառին։*

(106) *Տպագրուած թէ՛ Օձնեցւոյն Մատենագրութեանց հետ միասին եւ թէ՛ առանձնաբար, մի եւնոյն հեղինակին երկու ուրիշ ճառերուն հետ մէկտեղ։ Հրապարակիչը այստեղ այն կարծիքը յայտնած է թէ՝ այդ ճառերէն մէկը իր փքուն, յունաբան ոճին պատճառաւ կը թուի թէ կը պատկանի Թադէոսի ուրումն որ այլուր ալ աչքի կ'իյնայ յար եւ նման ոճով մը։ Բայց, մեզ համար խնդրոյ առարկայ եղող ճառը մի եւնոյն յատկանիշը ունի։ Այն ատեն, յիշեալ ենթադրութիւնը իրաւացի չէ՞ նաեւ՝ ա՛յդ ճառին համար։*

(107) *Չամչեան (Պատմութիւն, Բ. հատ., էջ* 544) *կը պատմէ թէ Ասորիները իրենց երդմնագիրներուն մէջ՝ ի չարս այլաղանդաւորներու՝ Սարգիս անունով Հայ մը եւս կը յիշեն։ Այս տեսակէտէն, շահեկան պիտի ըլլար* British Museum Part II. 1871, Catalogue of Syriac Mss. *մէջ յիշատակուած գրչագիրներուն բովանդակութիւնը* — Against Sergius called the Armenian and his brother John: Against Sergius the Armenian; against the Armenians Sergius and John his brother.

(108) *Հմմտ. բնագիրը եւ Աւգերեանի լատիներէն թարգմանութիւնը* — Ozniensis Opera, *Վենետիկ* 1834։

(109) *Յունաստան ղրկուած Ս. Մեսրոպի աշակերտներու մասին է խօսքը։ Ասկից կը տեսնենք որ անոնց հեղինակութիւնը իսկապէս շատ յարգի էր, զոր եւ մատնանշեցի վերը։*

(110) *Հմմտ.* Neumann — *Պատմութիւն Հայ մատենագրութեան (գերմ.), էջ* 100։ *Նամակներ ես կարդացած եմ* Bibl. Peterm *թիւ* 32 *գրչագրին մէջ։*

(111) *Հմմտ. Չամչեան, Պատմութիւն, Բ., էջ* 397։

(112) Յիշեալ ժողովին առիթը եղած է այն, որ կայսերական բանակը նոյն այդ միջոցին մեծ անկարգութիւններ կ'ընէր երկրին մէջ և շատ կը նեղէր Հայերը՝ եկեղեցական տարբերութեան պատճառաւ։ Ատկէց ալ բացատրելու է խառնայոյզ տրամադրութիւնը ժողովին մէջ ընդունուած որոշումներուն։ վերջիններս նպատակ ունին՝ Հայ Եկեղեցին ըստ կարելւոյն խստիւ զատել յունականէն։

(113) Հմմտ. Օձնեցի, Opera, էջ 56, հետ.: կանոնք՝ 8, 20, 26։

(114) Շատ մը տեսակէտներէ նշանաւոր՝ ու Զարբհանալեանի («Պատմ. Հայ Դպր.», էջ 486) և այլ Մխիթարեանց կողմէ անիրաւաբար արհամարհուած այս գործը (Հմմտ. այդ մասին՝ Neumann — Geschichte der Armenischen Literatur. Յառաջաբան էջ VII և էջ 146) միայն մէկ անգամ տպագրուած է, 1752 թ. դժբախտաբար՝ շատ եղծեալ գրչագրի մը վրայէն, ինչպէս որ ինք հրապարակիչը կը հաղորդէ (էջ 334)։

(115) Վաղարշապատ, 1871 թ.։

(116) Նման կազմութիւն մը ունի և 'Ατζίγγανοι բառը — ցիգան (գնչու) անունէն։ Թէ արդեօք յոյն ժամանակագիրներուն քով մերթ ընդ մերթ յիշատակուող 'Αθίγγανοι նոյնն են ինչ որ անոնք, այդ պարագան գիտունները կրնան որոշել (Հմմտ. այդ մասին՝ Franz Mikolsich — «Եւրոպայի գնչուներուն բարբառներուն և թափառումներուն վրայ» (գերմ.), VI. աշխատութիւնը, Վիեննա, 1876։ Յուշագիրներ Վիեննայի Ակադեմիայի, Հատ. XXVI։ Ես կը կարծեմ գոնէ, թէ անհիմն կերպով աղանդ մը կը համարուին անոնք։

(117) «Պատմութիւն Երկրին Սիւնեաց», գլ. 22։

(118) Համառօտ պատմութիւն, էջ 29. Վենետիկ, 1865 ֆրանս. թարգմ. Brosset-ի, Պետերբուրգ, 1871 թ.։

(119) Հմմտ. Mani. seine Lehre und seine Schriften էջ 105, Լայփցիկ, 1862 թ.։

(120) Հմմտ. Kessler — Mani, էջ 322։

(121) Պատմութիւն Տիեզերական, Գիրք Դ., գլ. 3, հրատ. Շահնազարեանի, Փարիզ, 1859 թ.։

(122) Արարատ լեռնէն հարաւ, անկից ոչ-շատ հեռի։

(123) Պատմութիւն, Հատ. Բ., էջ 896 (Գիրք Դ., գլ. 34)։

(124) Հմմտ. Histoire Chronologique p. 83 — թրգմ. Brosset-ի։

(125) Տե՛ս Ասորոց կաթողիկոսին Թուղթը, գրքիս Յաւել-

ուածին մէջ։ «Տէր» տիտղոսը ցոյց կուտայ որ խօսքը կաթողիկոսի մը մասին է։

(126) Սխա՛լ է Neumann-ի այն տեղեկութիւնը Gesch. der armen. Liter., էջ 127 — թէ Վենետիկի Մխիթարեանց քով կը գտնուի ձեռագիրը։ Այդ մասին ես տեղեկութիւն առի։

(127) Անանիա անուան տակ, այդ ժամանակները հռչակ հանած է, բացի Նարեկացիէն, որուն վրայ խորհիլ իսկ կարելի չէ (վասնզի, ան ծանօթ է որպէս աղանդին յաղթական մարտնչողը միայն ու դժուարաւ կրնար կասկածի տակ իյնալ որպէս աղանդաւոր մը), ամենէն առաջ՝ Սանահնեցին, Մագիստրոսի ժամանակակից մը (հմմտ. Neumann-ի քով, էջ 141)։ Այդ տեսակէտէն, ուշադրութեան առնելու է որ Մագիստրոսի «Առ Հայր Անանիա» ուղղած մէկ թուղթը (cod. armen. 4 Միւնիխի արքայական և պետական Մատենադարանին, էջ 178 — 182) նպատակ ունի արդարացնել Խաչի պաշտամունքը և ըստ երևութին աչքի առաջ ունի այնպիսի մէկը որ կասկածի տակ էր իբրև բոլորովին հակառակ տեսակէտի մը՝ Թոնդրակեցւոց գլխաւոր վարդապետութեան ներկայացուցիչ։

(128) Յոյնք ԺԱ. — ԺԲ. դարուն, Հայ Եկեղեցւոյ դէմ ի մէջ այլոց նաև հետևեալ յիմարական զրպարտութիւնը կ'ընէին յաճախ, որպէս թէ՝ Աղուհացից Կիւրակիէն երկու շաբաթ առաջ ինկող շաբաթապահքը նուիրուած ըլլայ աղանդաւոր Սարգիսի և անոր շան յիշատակին (Հմմտ. Zygadenus - Panoplia, Migne 130 p. 1184)։ Այդ զրպարտութիւնը ստիպուած եղաւ մինչև իսկ Շնորհալին հերքել առ Մանուէլ կայսր ուղղած իր թուղթին մէջ (Opera, p. 228, ed. Cappelletti)։ Ըստ Զամչեանի՝ նկատի ունեցուած է այդտեղ Մայրագոմեցւոյն աշակերտ Սարգիսը։ Բայց, աւելի լաւ պիտի պատշաճէր այդտեղ Սմբատը, եթէ կարելի ըլլար ցոյց տալ թէ Յոյները զանիկա շփոթած են Պաւղիկեան Սարգիսին հետ, ինչ որ նմանապէս Զամչեանի կարծիքն է։

(129) Տե՛ս Յաւելուածը։

(130) Հմմտ. ատոր համար՝ Դամասկացի — Περὶ Αἰρέσεων π' (Minge 94), ուր Մեսալեանք իրենց անապատականները եկեղեցական կը ձեռնադրեն «δυναστείαν τινὰ καὶ αὐθεντείαν ἑαυτοῖς πραγματευόμενοι»։

(131) Այլապէս յայտնի չէ որ Թոնդրակեցիք գործած ըլ-

լան Ալուանքի մէջ։ Թերեւս այդ նորէն ակնարկութիւն մըն է առընչութեանը մասին այն աղանդաւորներուն հետ, որոնք բոյն դրած էին այնտեղ, Ե. դարուն։

(132) Տիեզերական Պատմութիւն, գիրք Գ., գլ. 3.։

(133) Համառօտ Պատմութիւն, էջ 47, Վենետիկ 1866։

(134) Հմմտ. Չամչեան — Պատմութիւն, Հատ. Բ., էջ 852։

(135) Բառախաղ մըն է հայերէնին մէջ։

(136) Հմմտ. Եւսեբիոս — Եկեղ. Պատմութիւն, Ե., 13։

(137) Հմմտ. Clajensis — Opera ed. Cappelletti p. 25 հետ.։

(138) Քահանայագործութեանց վերաբերեալ Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական բոլոր կարգերուն ժողովածուն, որ Շնորհալւոյն բացատրութեամբ Ս. Մեսրոպէն կը ծագի և անոր մականունով ալ Մաշտոց կոչուած է։

(139) Հմմտ. Շնորհալի, Opera ed. Cappelletti p. 269. epist. XX.

(140) Ուրեմն Շնորհալին այս աղանդին արմատը հեթանոսութեան մէջ կը գտնէ։ Արդեօք այդ մասին ան գիրքերո՞ւ մէջ ևս կարդացած էր։

---

(141) Կիզըլէր, Stud. und Kritik., 1829, p. 104 կամ Gfrörer, K. G. III. p. 199։

(142) Եւ կամ, ուրիշ տեղ մը, 1000 հոգիէն աւելի։

(143) Հմմտ. A. Harnack — Beiträge zur Geschichte der markionitischen Kirchen. Zeitschrift der Wiss. Theol., 1876, p. 92։

(144) Որ անոնք կը մերժէի՛ն մեռելոց յարութիւնը, այդ կը համաձայնի Եզնիկի Մարկիոնականաց վարդապետութեան հետ և կրնայ անկից առնուած ըլլալ։ Նկատել պէտք է, որ Հառնաք իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ Եզնիկի աշխատութեան մէկ կտորը միայն աչքի առջև ունեցած է, այն է՝ Մարկիոնի ուսմանց մասին եղած վկայութիւնը. մինչ Եզնիկ անոր կցած իր հերքման մէջ շահեկան ուրիշ բաներ ևս յառաջ կը բերէ։

(145) Եկեղ. Պատմ. (գերմ.), Գիրք III., էջ 213։ Հմմտ. նաև անոր դիտողութիւնները՝ էջ 199 և 221, այլ և էջ 214 հետ.։

(146) Հմմտ. Կիզըլէրի քով, Stud. n. krit. 1829 p. 104։

(147) Կիզըլէր — Stud. u. krit. 1829 p. 85. հմմտ. 104։

(148) Stud. u. krit. 1829, p. 83.

(149) Հմմտ. նաև Gfrörer — Եկեղ. պատմ., Դիրք Գ.։

(150) Հմմտ. Հառնաք, Zwith. Wiss. Theol., p. 100, ծանօթ 2։

(151) Հմմտ. Papparigapulo — Histoire de la Civilisation Hellenique, Chapitre IV — Paris 1878։

(152) Հմմտ. Նոյնտեղ, էջ 189։

(153) Histoire de la Civ. Hellenique p. 191։

(154) Հմմտ. Schwarzlose — der Bilderstreit էջ 43 հետ.։ Ինծի համար տարակուսական է թէ արդեօք Հրեաները ուէ դեր խաղցա՞ծ են այդտեղ։

(155) Papparigapulo, էջ 235։

(156) Հմմտ. Չամչեան, Պատմութիւն, Գ., էջ 432։

(157) Հմմտ. Schwarzlose — Der Bilderstreit, էջ 77-ի հետ.։

(158) Նոյնտեղ, գլ. Ե.

(159) Դժբախտաբար, ան չի ըսեր թէ ի՛նչ աղբիւրներէ օգտուած է ինք այդ առթիւ։

(160) Գլ. 14, առ Migne 131, էջ 451 հետ.։

(161) Migne 131, էջ p. 131։

(162) Ibid p. 157 հետ.։

(163) J. Tollius — Insignia Itinerarii Italici 1696 p. 106.

(164) Ինճիճեան իր «Ստորագրութիւն Հնոյն Հայաստանի» աշխատութեան մէջ այդ գաւառը կը դնէ Հիւսիս, և Արեւել. Եփրատի միջև ինկած լեռնաշխարհին մէջ. Ներկայիս Տերսիմէն հիւսիս, Դերջանի հովիտը։

(165) Ցոյն անուան առաջին բաղադրիչ մասը կը հնչէ այնպէս մը, ինչպէս որ հայ բարբառներու մէջ կ'արտաբերուի Գրիգոր անունը։ Անուան երկրորդ բաղադրիչ մասը հաւանօրէն աղաւաղումն է տիտղոսի մը (օր. իշխան), որ կը կցուէր անոր։

(166) Սիկիլիացին այստեղ Նախատիպար ընդունած է թերեւս Ֆիլիպպէի արքեպիսկոպոսը որ կը գործակցէր աղանդաւորաց դէմ յարուցուած պայքարին, անոր համար և հաւանօրէն սահմանուած էին թէ՛ իր Նախաբանը և թէ՛ ամբողջ գրուածքը։ Իսկ իր անունը, Պետրոս, ան կրնայ Հեգումէնէն (Պետրոս Վանահայր) փոխ առած ըլլալ։ Դիտել պէտք է թէ վերջնոյս գրուածքին այն գրչագիրը զոր Կիզըլէր ձեռքի տակ ունեցած է, մօտաւորապէս այդ ժամանակուան գործ է. (Հմմտ. անոր Նախաբանը)։

(167) Հմմտ. Panoff — «Ցուղայականաց աղանդը» — «Հանդէս Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան» (ռուսերէն), Յունուար 1877.։

(168) Rovinsky — «Նիւթեր Սերբ երկիրներու Բոգոմիլներու պատմութեան», տ. վերոյիշեալ Հանդէսը (ռուս.), Մարտ 1882։

(169) Հմմտ. Կիզըլէր — Stud. u. krit. 1829, p. 124։

---

(170) Ուսուցիչ, Եկեղեցւոյ վարդապետ։ Այս տիտղոսը այժմ աբեղաններուն կը տրուի, յատուկ ձեռնադրութեամբ մը։

(171) Փակագիծերու [կլոր փակագիծերու] մէջ եղած բառերը ամէն տեղ ես աւելցուցած եմ, լուսաբանութեան համար։

(172) Ծերունազարդ բանաստեղծ, Մխիթարեան գիտնական Հ. Ղ. Ալիշան սիրալիր կերպով ինծի ղրկած էր այս թուղթին մէկ կտորը, ձեռագիր կերպով։ Մինչ այս մինչ այն լոյս տեսաւ արդէն ամբողջ թուղթը, որպէս յաւելուած Հ. Բ. Սարգիսեանի «Ուսումնասիրութիւն Մանիքէ — Պաւղիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին» խորագրով աշխատութեան Վենետիկ, 1893 թ.։

(173) Այսինքն հոգեւորականաց ձեռնադրութիւնը, որպէս Ս. խորհուրդի գործողութիւն մը։

(174) Այս ամբողջ հատուածին մէջ, բուն իսկ բնագիրը չունի հարցական նշաններ։ Եւ նակայն, ճշգրիտ իմաստ մը կը ստանայ ան՝ հարցականո՛վ մը միայն։

(175) «Մկրտութեան աւազան» ըսելով՝ այստեղ կը հասկցուի անշուշտ մկրտութեան ծիսակատարութիւնը, մինչ վերը խօսքը կը վերաբերէր անոր նշանակութեանը՝ որպէս Ս. խորհուրդի մը։

(176) Ատոր ներքոյ, անշուշտ կը հասկցուին արդէն մէկ քանի անգամ արդէն յիշատակուած մատաղի զոհաբերութիւնները։

(177) Այսինքն, իբրեւ մահմետական մը՝ ան նոյնչափ անհաւատ էր որչափ և անոնք։

(178) Կը կարծենք թէ ակնարկութիւն մըն է այս՝ Յովբ 39,25-ին։

(179) Մթին է այս նախադասութիւնը, թերեւս՝ բառական

սխալի մը պատճառաւ։ Դժուար է նաև որոշել թէ ո՛վ են այս Սահակը և Պետրոսը։

(180) Ինչպէս որ կը հետևի բուն իսկ Թուղթէն, այստեղ իսկապէս «Հայոց» բառը պիտի գրուած ըլլար։ Վերնագիրը ես կը թողում այնպէս ինչպէս որ կան բոլոր գրչագիրներուն մէջ։

(181) Որչափ գիտեմ՝ Մագիստրոսի այս Թուղթը միայն հըրատարակուած է, այն ևս՝ տարիներ առաջ լոյս տեսած «Ծըռաքաղ» հանդէսին մէջ։ Այդ, ինչպէս նաև յաջորդ Թուղթերուն ընդօրինակութիւնները, ինծի համար հոգացած է իմ բարեկամ Գ. սարկաւագ Ցովսէփեանը։ Ան առաջին Թուղթը բաղդատած է Էջմիածնի մատենադարանին գրչագիրներուն հետ, իսկ միւսները ընդօրինակուած են անոնցմէ։ Վերջէն, ես այդ ամէնը բաղդատած եմ Միւնիխի արքայական և պետական մատենադարանին Cod. Armen. 4 գրչագրին հետ, որ և ամենէն ստոյգը Թուեցաւ ինծի, թէև մեծ չէ տարբերութիւնը։— Նարեկացւոյն հետ, Մագիստրոս ամենէն դժուարին և ամենէն անպարզ հայերէն գրող մատենագիրն է։ Այդ պատճառաւ ալ, կը խնդրեմ ներողամիտ ըլլալ եթէ Թարգմանութեանս մէջ ինչ-ինչ տեղեր ոչ-պարզ և ոչ-գեղեցիկ մնացած են տակաւին։ Ես ամէն ջանք թափած եմ՝ հաւատարիմ մնալու բնագրին։

(182) Հոս բառախաղ մըն է թոնիր (հմմտ. եբր. תנוד) բառին։ Թոնդրակը կը գտնուի Արարատէն հարաւ, ստորոտը լեռան մը որ տակաւին կը պահէ հրաբուղխի մը պարզ նշանները։

(183) Ան կ՚ուզէ Թուլայլը թոյլ բառին հետ կապակցութեան մը մէջ դնել։

(184) Նմանապէս բառախաղ մըն է՝ խնուլ բայէն։ Այստեղէն կը տեսնենք որ Թոնդրակեցւոց բնակավայրերէն մին ալ է Խնուս, որ Հարաւային Եփրատի հովտին մէջ կը գտնուի և մինչև այժմ ալ գոյութիւն ունի։ Համանուն գետին վրայ և համանուն գաւառին մէջ կը գտնուի։ Մասնաւորապէս նշանակալից է այդ այն պատճառով, որ մեր դարուն կրկին երևան եկած «Նոր Թոնդրակեցիք» նոյն այդ վայրէն կը ծագին։ Այս վերջիններուս մասին ևս հետաքրքրական վաւերաթուղթեր կան, զորս Թարգմանած եմ արդէն և կը յուսամ ուրիշ տեղ մը հրատարակել։

***

[Տե՛ս հեղինակին «Die Thondrakier in unseren Tagen» (Թոնդրակեցիք մեր օրերուն) յօդուածը՝ տպուած Zeitschrift für kirchengeschichte (Հանդէս Եկեղ. Պատմութեան) պարբերականին մէջ, 1896 թ., էջ 253-276։ Այդտեղ նախ վերարտադրուած կը գտնենք «Փորձ» պարբերականին 1880 թ. Հոկտեմբեր թիւին մէջ Աղ. Երիցեանի լոյս ընծայած մէկ յօդուածին բուն մասը, իր էական գիծերովը։ Վերջէն (էջ 264-276), առաջ է բերուած թարգմանութիւնը «Բանալի ճշմարտութեան» գրուածքին, Աղ. Երիցեան հրատարակած է զայն իր յօդուածին մէջ, առնելով Էջմիածնի Սինոդին վաւերաթուղթերէն։ — Գերման պարբերականին մէջ տպագրած իր յօդուածին տակը հանգ. հեղինակը հետեւեալ ծանօթագրութիւնը դրած է, «Ներկայ ուսումնասիրութիւնս դիտել պէտք է որպէս ամբողջացումն իմ «Պաւղիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան՝ և հերձուածային մերձաւոր երեւոյթներ Հայաստանի մէջ» աշխատութեանս, Լայփցիկ 1893]. Թրգմ.։

(185) Նախադասութեան երկրորդ մասը կը պակսի հոս։ Հայերէնի մէջ, ի հարկին կրնար և չզգացուիլ ատոր անհրաժեշտութիւնը, քանի որ իմաստը արդէն տրուած է նախընթաց մասին մէջ։

(186) Ասոր կը յաջորդեն վկայութիւններ Ս. Գիրքէն այն մասին թէ իրաւացի՛ է աղանդաւորներուն հալածանքը։

(187) Պահլաւունեաց տոհմը, որուն կը պատկանի և Մագիստրոս։— Կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած իր տոհմակից յետնորդները (ամէնն ալ՝ նշանաւոր մարդիկ. անուանի էր մանաւանդ Ներսէս Դ. Շնորհալին) հետեւելով իր օրինակին՝ մեծ արժէք մը կու տան իրենց ծագմանը Լուսաւորչէն, արդեօք իրաւացիօրէ՞ն,— այդ շատ տարակուսական է, ի հարկէ։ Ցամենայն դէպս, այդ փաստը դիտողութեան առնել պէտք է շատ, հայ պատմական աղբիւրները քննութեան առնելու ատեն։

(188) Այսինքն՝ ինչպէս որ Լուսաւորիչ կործանեց այդ անուամբ կոչուող հեթանոսական սրբավայրը։

(189) Այժմ՝ Վանայ նահանգ։

(190) Այժմ՝ Մշոյ գաւառ։

(191) Այս անունը իրեն տրուած է, որովհետև իր ընթա-

զըրեալ Նախնին, Գրիգոր Լուսաւորիչ, Արշակունի էր և կը սերէր պարսիկ հարստութեան մէկ ճիւղէն։

(192) Թուղթին սկիզբը և վերջը առընչութիւն չունին աւանդաւորաց հետ, այդ պատճառաւ ալ մէկզի թողած եմ զանոնք։

(193) Այստեղ, ինչպէս նաև յաջորդիւ բազմիցս, բառախաղերու ձևով հակադրութիւններ արտայայտուած են, զորս կարելի չէ յաջողապէս գերմաներէնի վերածել։

(194) Արարատէն հարաւ։

(195) Այսինքն անշուշտ՝ առանց Ս. խորհուրդի։

(196) Յաջորդիւ, առաջ կը բերուին պատմութենէն զանազան խաբերաներու օրինակներ։

(197) Հայերէնի մէջ, այստեղ կը գտնուի խօսք մը որ հաւանօրէն Տիրոջ երկրային պատմութեան հետ կապուած տօնական օրերուն և կամ տօնակատարութեանց կը հայի։

(198) Ան ըսել կ'ուզէ՝ կա՛մ աղանդաւորք միշտ ալ միևնոյն շուներն են, ինչ կերպարանքի տակ ալ հրապարակ գան անոնք, և կամ՝ թերևս բառական վրիպակ մը կայ հոս։ Վասնզի, յաջորդ նախադասութիւնը ցոյց կու տայ որ հոս երկու խիստ հակադրութիւններ իրարու դէմ պիտի դրուած ըլլան։

(199) Այստեղ իրարմէ որոշապէս չե՛ն զատուած մէջբերումին և հեղինակին խօսքերը։

(200) Այսպէս, հերթով կը թուարկուին Հին Կտակարանին մէջ յիշատակուած սրբազան առարկաները՝ պատկերապաշտութեան սովորական ապացուցումներուն կարգով։

(201) Հմմտ. Միւնիխի մատենադարանին Cod. armen. 4, էջ 170-172։

(202) Նոյնտեղ, էջ 172-174։

(203) Նոյնտեղ, էջ 184-186։

(204) Կը գտնուի Հարաւ, Եփրատի և Վանայ լճին միջև։

(205) Հրատ. Վենետիկ, 1844 թ.։

(206) Ակնարկութիւն մըն է այն պատմութեան թէ՝ Լուսաւորիչ Տրդատ թագաւորին հրամանաւը օձերով ու կարիճներով լի վիրապի մը մէջ նետուեցաւ և թէ ինչպէս 14 կամ 15 տարի ետք, անվնաս կերպով դուրս հանուեցաւ այնտեղէն սկսելու համար իր առաքելական գործունէութիւնը։

(207) Հմմտ. Լուսաւորչին տեսիլքը՝ առ Ագաթանգեղոսի։

(208) *Այստեղ կը հետեւին վկայութիւններ Ս. Գրքէն։*

(209) *Առաջին բառին տակ կը հասկցուին քահանաներուն տրուող կամաւոր նուէրները, որպէսզի անոնք պատարագի ատեն յատուկ բարեխօսութեամբ մը յիշեն նուիրատուին մեռելներուն անունները։ Երկրորդ բառին տակ, անշուշտ կը հասկցուին մեռելահացին համար մորթուող կենդանիները։*

(210) *Խոշոր ուղղահայեաց ժայռերու վրայ փորուած այդպիսի խաչեր՝ այսօ՛ր ալ շատ կան այլ և այլ տեղեր։ Նահատակաց յիշատակարաններ են ատոնք և կամ պարզ գերեզմանաքարեր։ Մէկ քանի վայրերու մէջ, ինչպէս որ ցոյց կուտայ նաև այս տեղեկութիւնը և ինչպէս որ կ'երևի ժողովրդական երգերէ և այլն, անոնք նկատուած են որպէս երկրագործութեան պահապան ու որոշ դեր մը խաղցած են հունձքի տօնակատարութեանց ատեն։*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
ՆԱԽԱԲԱՆ	*ա – ը*
ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ	*թ – ժբ*
ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ	*ժգ – իբ*
ԹԱՐԳՄԱՆՉԻՆ ԿՈՂՄԷ	*իգ – իդ*

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՅՈՅՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Ա. ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ (ՀԵԳՈՒՄԵՆՈՍ) ՈՐՊԷՍ ԱՄԵՆԷՆ ՀԻՆԸ՝ ԾԱՆՕԹ ՅՈՅՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒՆ ՇԱՐՔԻՆ 1–9

Պետրոս Վանահօր գործին աղերսը Պետրոս Սիկիլիացւոյն գրուածքին եւ Գէորգ Աբեղայի Պատմութեան հետ. Գէորգի ընդարձակ գրուածքի մը վրայ եղած տեսութիւնը. Պետրոս Վանահօր գործին բովանդակութիւնը:

Բ. ՓՈՏԻ ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ ՎԱՒԵՐԱԿԱՆ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՏԱՐՐԸ 10–19

Փոտի եւ Սիկիլիացւոյն գրուածքներուն միջեւ եղած աղերսը. Զիգաբենոսի վկայութիւնը. Փոտի գրուածքին առաջին հատուածը՝ բաղդատութեամբ Պետրոս Վանահօր Պատմութեան. անցումն առաջին հատուածէն դէպի երկրորդը:

Դ. ՊԵՏՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻՈՑՆ ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ ԲՆՈՅԹԸ 20–26

Խորագիրը. գրուածքին ծագման հիմնաւորումը. նախաբանը. Փոտէն ունեցած կախման առաջին նըշանները:

Դ. ՓՈՏ Բ., ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՓՈՏ Ա.ի ԵՒ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻՈՅՆ ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ 27–44

Փոտ Բ. աղբիւրին առանձնայատկութիւնները. օտար անձերու եւ վարդապետութեանց առանձնայատկութիւնները առաջին աղբիւրին. մէջբերումներ Սարգիսէն. Տեղեկութիւն մարտնչող Պաւղիկեանց մասին:

Ե. ՅՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ 45–60

Թէոփանէս, Գէորգ, եւ Թէոփանէսի գրութեանց շարունակութիւնը. Դամասկացի. Երդմնագիր:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՒՂԻԿԵԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ՀԵՐՁՈՒԱԾԱՅԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ ՀԱՅ ԳԵՏՆԻՆ ՎՐԱՅ

Ա. ՀԵՐՁՈՒԱԾՈՂՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ, ՄԻՆՉԵՒ Ե. ԴԱՐՈՒՆ ՎԵՐՋԸ. ՄԵՍԱԼԵԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ 61–76

Մ. Խորենացւոյն տեղեկութիւնները. Մծղնէ եւ Մեսալեանք. Շահապիվանի եկեղեցական ժողովոյն թուղթերը. Մեսալեանականութիւնը Եպիփանի եւ Թէոդորէսի քով. Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի դըպրոցը. Ղազար Փարպեցի:

Բ. ՀԵՐՁՈՒԱԾՆԵՐԸ Զ. եւ Է. ԴԱՐԵՐՈՒՆ՝ ԲԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐՈՒՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ. ՀԱՅՈՑ

ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ 77–92

Օձնեցւոյն Պաւղիկեանց նախահայրերը. Ո՞ր Ներսէսն է պատուհասած զանոնք. պատկերամարտները Աղուանքի մէջ. Հայոց դիրքը հանդէպ Քաղկեդոնի ժողովոյն. պատկերները Հայ Եկեղեցւոյն մէջ՝ պաշտօնական եւ ժողովրդական հայեացքով:

Գ. ՕՁՆԵՑԻՈՅՆ ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՔ. Ո՞ՒՍԿԻՑ ԱՌԱԾ ԵՆ ԱՆՈ՛ՆՔ ԱՅԴ ԱՆՈՒՆԸ 93–103

Օձնեցւոյն տեղեկութեան բնոյթը. «Գիրք Հերձուածոց». Պաւղիկեան անունը եւ Պօղ Հայը:

Դ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՕՁՆԵՑԻՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿ. ԱՆՈՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՂԱՆԴՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏԱԳԱՅ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԷՋ. ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՆԻՔԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԳՈՐԾԱԿԻՑ ԱԶԴԱԿՆԵՐ ԱՅԴ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ: 104–126

Յովհաննէս Մայրագոմեցին եւ անոր հետեւորդները. Թէոդորոսի գրուածքը. Օձնեցւոյն ճառը «ընդդէմ Երեւութականաց». Դաւիթ Փիլիսոփայ. Մանազկերտի ժողովը. Օձնեցին որպէս հակաքաղկեդոնական եւ մարտնչող ընդդէմ աղանդոց. ժամանակը՝ իրմէ առաջ եւ իրմէ յետոյ. — Պաւղիկեանց յարաբերութիւնը Արաբաց հետ. Մահմետականութիւնը եւ իր երկկողմ ազդեցութիւնը աղանդներուն վրայ. Մանիքեցիք եւ իրենց ենթադրական գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ Նեստորականութեան մորթին տակ:

Ե. ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՔ 127–141

Աղանդին ծագումը. Անանիայի գրուածքը. Գրիգոր Նարեկացւոյն թուղթը. Նոր տարր Թոնդրակեցւոց վարդապետութեան մէջ. Նարեկացւոյն եւ Մագիս-

տրոսի չատագովութիւնները ընդդէմ «Մանիքեցւոց». Մագիստրոսի տեղեկութեանց բնոյթը. Պաւղիկեանք անոր քով. այլ եւ այլ կուսակցութեանց յատկանիշները. Կաճեցիք եւ Յակոբ եպիսկոպոս՝ Լաստիվերտցւոյն Պատմութեան մէջ:

Զ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴԻՆ ԾԱՂԿՄԱՆ ԵՒ ԱՌԾԱՂԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ. ԱՅԴ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԱՂԱՆԴՆԵՐՈՒՆ ԹՈՂԱԾ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ ՀԵՏԱԳԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ: 142 – 157

Բագրատունեաց տոհմը եւ իր թափած ջանքերը՝ ի խնդիր ամբողջական իշխանութեան. Վանքերու ծաղկումն. բարքերու անկումն. Բիւզանդացւոց վարմունքը. Խաչիկ կաթողիկոսին եւ Պօղոս Տարօնացւոյն հայեացքը անոնց վրայ. Հերետիկոսները Պօղոսի եւ Ներսէս Կլայեցւոյն քով:

Է. ԱՐԵՒՈՐԴԻՔ 158 – 162

Ներսէս Շնորհալւոյն եւ Թովմա Մեծոփեցւոյն տեղեկութիւնը:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԱՒՂԻԿԵԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆՕՐԷՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁ ՄԸ

Ա. ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՆԱՀՕՐ (ՀԵԳՈՒՄԵՆՈՍԻ) ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՔ ԻԲՐԵՒ ՑԵՏՆՈՐԴՔ ՄԱՐԿԻՈՆԱԿԱՆԱՑ 163 – 176

Մարկիոնականներուն բնավայրը. Վարք Ոսկեբերանի. բուն իսկ Մարկիոնականութեան յատկանիշները Պաւղիկեանց քով. իրենց դիմագծին փոփո-

խութիւնը. Պաւլիկեանք՝ կարծեցեալ բարենորոգիչներ:

Բ. ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԻՑ ՎԷՃԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՂԱՆԴՆԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ 177 – 187

Լեւոն Գ.ի առած քայլը՝ Արաբաց հանդէպ զգալուն կապակցութեամբը. Փոքրասիացիներուն մուտքը Բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան մէջ. Աղանդաւորներուն եւ հայերուն խաղցած դերը այդ միջոցին. Պաւլիկեանց ճակատագիրը կայսրութեան մէջ:

Գ. ՊԱՒՂԻԿԵԱՆՔ ԱԼԵՔՍԻՈՍ ԿՈՄՆԵՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ. ՓՈՏԻ ԵՒ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻՈՑՆ ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԱՅԴ ԺԱՄԱՆԱԿԷՆ ՄԵԿՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁ ՄԸ. 188 – 202.

Պաւլիկեանք եւ «Մանիքեցիք» Աննա Կոմնենայի քով. Հալածանք աղանդներուն դէմ՝ Ալեքսիոսի օրով. Թոնդրակեցւոց հետքերը Փոտ. Բ.ի քով. վերջին տեղեկութիւնները Պաւլիկեանց մասին:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ա. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՒՈՅՆ ԹՈՒՂԹԸ Ի ՎԱՆՍ ԿՃԱՒ. 203 – 213

Բ. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԹՈՒԼԱՅԼԵՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԻՆ. 214 – 220

ՆՈՅՆԻՆ՝ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՍՈՐՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԹՈՒՂԹԻՆ. 221 – 242

ՆՈՅՆԻՆ՝ ՋԱՏԱԳՈՎՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ, ԸՆԴԴԷՄ ՄԱՆԻՔԵՑԻՈՑ. 243 – 246

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԹՈՒՂԹԵՐԷՆ՝ ԹՈՆԴՐԱԿԵՑՒՈՑ ՄԱՍԻՆ. 247–248

Գ. ԹՈՆԴՐԱԿԵՑՒՈՑ ՉԱՐ ԱՂԱՆԴԻՆ ՎՐԱՅ, ԱՅՆ ՈՐ ԵՐԵՒԵՑԱՒ ՀԱՐՔ ԳԱՒԱՌԻՆ ՄԷՋ ԵՒ ՅՈՒԶԵՑ ՇԱՏ ՄԸ ՄԻՏՔԵՐ 249–258

(Գլ. ԻԲ. Արիստակէս Լաստիվերտցւոյն Պատմութեան)

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ԲՌՆԿԵՑԱՒ ԱՅԼԱՂԱՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՆԱՆԱՂԻ ՇՐՋԱՆԻ ՄԷՋ 259–271

(Գլ. ԻԳ. միեւնոյն Պատմութեան).

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 272–289

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 290–295

ԱԿԱԴԵՄԻԱ

(3ռ)

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220034236

ЦЕНА
А 11
34236